

Τὰ σεμινάρια τῆς Ἑρμούπολης

György Ranki

Περιφερειακὲς Εὐρωπαϊκὲς
Οἰκονομίες
19ος-20ὸς αἶ.

ΕΡΜΟΥΠΟΛΗ ΣΥΡΟΥ 1986
ΕΠΙΣΤΗΜΟΝΙΚΟ ΚΑΙ ΜΟΡΦΩΤΙΚΟ ΙΔΡΥΜΑ ΚΥΚΛΑΔΩΝ

Τὰ μαθήματα τοῦ Σεμιναρίου
γιὰ τίς Περιφερειακὲς Εὐρωπαϊκὲς Οἰκονομίες
δόθηκαν στὴν Ἑρμούπολη ἀπὸ τίς 24 Ἰουνίου ὠς τίς 2 Ἰουλίου 1985.

*Περιφερειακὲς Εὐρωπαϊκὲς
Οἰκονομίες
19ος-20ὸς αἰ.*

*The Economies
of the European Periphery:
19th - 20th Century*

Τὰ σεμινάρια τῆς Ἑρμούπολης

György Ranki

**Περιφερειακὲς Εὐρωπαϊκὲς
Οἰκονομίες
19ος-20ὸς αἰ.**

Μετάφραση
Ἀλέκος Γαβαθᾶς

ΕΡΜΟΥΠΟΛΗ ΣΥΡΟΥ 1986
ΕΠΙΣΤΗΜΟΝΙΚΟ ΚΑΙ ΜΟΡΦΩΤΙΚΟ ΙΔΡΥΜΑ ΚΥΚΛΑΔΩΝ

Ένας από τούς κύριους στόχους του Έπιστημονικού και Μορφωτικού Ίδρύματος Κυκλάδων είναι ή ζωογόνηση τής πνευματικής ζωής τής Έρμούπολης και τής ευρύτερης νησιωτικής περιφέρειας μέσα από έπαφές και ανταλλαγές και επιτόπου εκδηλώσεις μορφωτικού και επιστημονικού χαρακτήρα.

Στά πλαίσια αυτά οργανώνονται σεμινάρια Ίστορίας και Κοινωνιολογίας πού συνδέονται άμεσα με τὰ ενδιαφέροντα του νέου αυτού Ίδρύματος άφου, όπως είναι γνωστό, ή Έρμούπολη υπήρξε τὸ κατ' έξοχην οικονομικό κέντρο του νεοσύστατου ελληνικού κράτους και σημάδεψε τήν ιστορική του πορεία τουλάχιστον για μισό αιώνα ζωής. Έτσι, γνωστικά αντικείμενα όπως ή οικονομική ιστορία κατά τὸν 19ο αιώνα, ή τοπική και περιφερειακή ανάπτυξη στο έθνικό αλλά και τὸ διεθνές επίπεδο, ή αγροτική πολιτική και ή εργασία γενικότερα, καθώς και άλλα παρεμφερή ζητήματα μεθοδολογίας, αποτελοῦν θέματα πού αναπτύσσονται από ειδικούς επιστήμονες και συζητιοῦνται σὲ κύκλους θερινῶν σεμιναριακῶν μαθημάτων.

Για νὰ αξιοποιηθεῖ ευρύτερα από τήν ελληνική έρευνητική κοινότητα τὸ περιεχόμενο αὐτῶν τῶν σεμιναρίων, θεωρήθηκε σκόπιμο νὰ δημοσιευτοῦν σὲ εκδοτική σειρά «Τὰ σεμινάρια τής Έρμούπολης» στήν πρωτογενή, τήν απομαγνητοφωνημένη μορφή τους.

Φυσικά, ἂν ή μέθοδος πού προκρίθηκε — τὰ κείμενα δίνονται ἄλλοτε στή γλώσσα πού εκφωνήθηκαν και ἄλλοτε σὲ ελληνική μετάφραση — έξυπηρετεῖ τήν εγκαιρη ἐνημέρωση και προσφέρει τήν ἀμεσότητα του προφορικού λόγου, ἐμπεριέχει και τις ἀτέλειες και τις ἀδυναμίες ὅσες ἐμφανίζονται ὅταν ὁ προφορικός λόγος, χωρίς περαιτέρω ἐπεξεργασία, περνάει σὲ τυπωμένη μορφή.

Ὡστόσο, πιστεύουμε, ὅτι ή προσφορά εἶναι δετική και έξουδετερώνει τὰ ἐπιμέρους μειονεκτήματα· ἔτσι, ἐλπίζουμε ὅτι ή σειρά «Τὰ σεμινάρια τής Έρμούπολης» δὰ γίνουν δεκτὰ με εὐμένεια και ή συμβολή τους δὰ εἶναι οὐσιαστική σ' ἓνα χῶρο του ἐπιστητοῦ πού παρουσιάζει κάποια κενὰ στή χώρα μας.

Τὸ πρῶτο τεῦχος περιλαμβάνει τὸν κύκλο τῶν σεμιναριακῶν μα-

δημάτων του Ούγγρου ιστορικού Γκεόργκι Ράνκι, καθηγητῆ στο Πανεπιστήμιο τῆς Βουδαπέστης καὶ διευθυντῆ τοῦ Κέντρου Ἱστορικῶν Μελετῶν τῆς Ούγγρικῆς Ἀκαδημίας καὶ παράλληλα καθηγητῆ στο Πανεπιστήμιο τῆς Ἰνδιάννα (ΗΠΑ).

Τὴν ἐπιστημονικὴ πρωτοβουλία γιὰ τὴν ὁργάνωση τῶν σεμιναρίων ἔχει ἀναλάβει τὸ Κέντρο Νεοελληνικῶν Ἐρευνῶν τοῦ Ἐθνικοῦ Ἰδρύματος Ἐρευνῶν φυσικὰ ὥς τὴ στιγμὴ ποὺ τὸ Ἐπιστημονικὸ καὶ Μορφωτικὸ Ἰδρυμα Κυκλάδων θὰ ἔχει τὴν αὐτοτελεῖ ὁράση καὶ παρουσία του, γεγονὸς ποὺ ἀναμένεται πολὺ σύντομα. Τὸ ἴδιο ἰσχύει καὶ γιὰ τὴν ἔκδοση τῶν σεμιναριακῶν μαθημάτων.

ΛΟΥΚΙΑ ΔΡΟΥΛΙΑ
Κέντρο Νεοελληνικῶν Ἐρευνῶν

I. Οικονομία και Ίστορία.

Ζητήματα μεθοδολογίας.

Κυρίες και Κύριοι,

Πρώτα απ' όλα επιτρέψτε μου να σᾶς εκφράσω τις ειλικρινείς μου εὐχαριστίες καὶ τὴν εὐγνωμοσύνη μου γιὰ τὴν εὐγενικὴ αὐτὴ πρόσκληση. Εἶναι πράγματι τιμὴ γιὰ μένα νὰ εἶμαι ὁ πρῶτος ὁμιλητὴς σ' αὐτὸ τὸ σεμινάριο.

Ὅπως εἶδατε, προσπάθησα νὰ ἐπεξεργαστῶ ἓνα πλάνο γιὰ τὶς πέντε διαλέξεις ποὺ ἐπιφορτίστηκα νὰ σᾶς κάνω στὴ διάρκεια αὐτῆς τῆς ἑβδομάδας. Κατὰ κάποιον τρόπο, τὸ πλάνο αὐτὸ εἶναι, θὰ ἔλεγα, πολὺ ἐνδεικτικό. Εἶμαι ἑτοιμος νὰ τὸ ἀλλάξω, ἂν κατὰ τὴ διάρκεια τῶν συζητήσεών μας προκύψει κάποιο καινούριο θέμα, γιὰ τὸ ὁποῖο θὰ ἔχω τὴν ικανότητα νὰ σᾶς μιλήσω καὶ γιὰ τὸ ὁποῖο θὰ ἐπιθυμοῦσατε νὰ ἀκούσετε. Ἀλλὰ τοῦτο, μόνον ἐφόσον ὑπάρξει ἐπιθυμία ἢ στὸ μέτρο ποὺ πράγματι θὰ εἶμαι ικανὸς νὰ καλύψω τὸ θέμα.

Νομίζω ὅτι τὸ καλὺτερο θὰ ἦταν νὰ ἀρχίσω μὲ μιὰ κατὰ κάποιο τρόπο γενικὴ ἐπισκόπηση τῆς οἰκονομικῆς ἱστορίας ἢ, πιὸ σωστά, μὲ τὸ πῶς ἐγὼ ἀντιλαμβάνομαι τὴν οἰκονομικὴ ἱστορία. Τί εἶναι ἡ οἰκονομικὴ ἱστορία; Πῶς ἐξελίσσεται αὐτὴ ἡ σχέση μεταξὺ πολιτικῆς οἰκονομίας καὶ ἱστορίας; Πρόκειται γιὰ ἓνα γάμο, μὲ τὶς πολυάριθμες, ὅπως συνηθως, σκηνὲς καὶ τοὺς κανυγάδες; Πρόκειται γιὰ μιὰ πολὺχρονη ἐρωτικὴ ἱστορία, πράγμα ποὺ συνδυάζει καὶ περιλαμβάνει περιόδους ὅπου ἐναλλάξ ὁ ἓνας ἐγκαταλείπει τὸν ἄλλο, ἢ πρόκειται ἀπλὰ καὶ μόνον γιὰ κάποια τυχαία σχέση, ὅπου συμβαίνει τὰ μέλη νὰ συναντιοῦνται ἀπὸ καιρὸ σὲ καιρὸ, ὥστε νὰ χωρίζουν πάλι καὶ νὰ ἀκολουθοῦν ξεχωριστοὺς δρόμους;

Αὐτὰ λοιπὸν εἶναι τὰ ἐρωτήματα ποὺ ἔχει κανεὶς νὰ ἀντιμετωπίσει·

καί ως ιστορικός, προφανώς θὰ ἤθελα νὰ καλύψω τὸ θέμα μέσα σὲ μία ιστορική, θὰ ἔλεγα, προοπτική.

Ἡ σχέση πολιτικῆς οἰκονομίας καὶ ιστορίας ὡς ἀντικείμενο συζήτησης σὲ ἐπαγγελματικὸ ἐπίπεδο, ἐμφανίστηκε στὴ διάρκεια τοῦ 19ου αἰ. Ἀλλὰ ὅπως συνήθως, καὶ ὅπως πιθανότατα συμβαίνει ἀκόμη καὶ σήμερα, ἡ ἐν λόγω σχέση στὴν ἀρχὴ ἀπείχε πολὺ ἀπὸ τὸ νὰ εἶναι μιὰ ἐρωτικὴ ιστορία. Θὰ ἀναφερθῶ σ' ἓνα βιβλίο ποὺ δημοσιεύτηκε στὴ διάρκεια τῆς δεκαετίας τοῦ 1880 ἀπὸ ἓναν πολὺ διάσημο Αὐστριακὸ οἰκονομολόγο, τὸν Karl Menger, ὁ ὁποῖος, στὴν εἰσαγωγὴ τοῦ βιβλίου του, παραπονιόταν ὅτι οἱ ιστορικοὶ εἶναι πράγματι πάρα πολὺ ἐπιθετικοί:

«Σὰν ξένοι κατακτητὲς οἱ ιστορικοὶ εἰσβάλλουν στὸ χῶρο τῆς ἐπιστήμης μας (δηλαδὴ στὴν πολιτικὴ οἰκονομία), γιὰ νὰ μᾶς ἐξαναγκάσουν νὰ σεβαστοῦμε καὶ τὴν ὁρολογία τους καὶ τὶς μεθόδους τους, τὴ γλώσσα τους καὶ τὶς πρακτικὲς τους».

Ἄν ἀναλύσουμε αὐτὲς τὶς λίγες προτάσεις, οἱ ὁποῖες γράφτηκαν ἀπὸ ἐκεῖνον τὸν διάσημο οἰκονομολόγο, τότε θὰ δοῦμε πὼς εἶχε τὸ αἶσθημα ὅτι οἱ ιστορικοὶ δὲν εἶναι τίποτε ἄλλο παρὰ ξένοι κατακτητὲς, οἱ ὁποῖοι θέλουν νὰ καταλάβουν τὸ πεδίο τῆς πολιτικῆς οἰκονομίας, παρὰ τὸ γεγονὸς ὅτι, ὅπως τὸ ἔθεσε, διαφέρουν τελείως καὶ στὴν ὁρολογία καὶ στὶς μεθόδους. Ἀπὸ τὴ δήλωση αὐτὴ — ποὺ μπορεῖ νὰ θεωρηθεῖ τυπικὴ — φαίνεται ὅτι, στὴ διάρκεια τοῦ δεύτερου μισοῦ τοῦ 19ου αἰ., ἡ ἔννοια τῆς οἰκονομίας καὶ ἡ ἔννοια τῆς ιστορίας, οἱ μέθοδοι τῆς πολιτικῆς οἰκονομίας καὶ οἱ μέθοδοι τῆς ιστορίας ἐθεωροῦντο τελείως διαφορετικὲς: καμία ἀπὸ τὶς δύο δὲν εἶχε τίποτε νὰ κάνει μὲ τὴν ἄλλη.

Ποιά ἦταν ἡ κύρια διαφορὰ ἀνάμεσα στὰ δύο γνωστικὰ ἀντικείμενα; Γιατί οἱ οἰκονομολόγοι κοίταζαν τὴν ιστορίαν ὡς ἓνα τομέα γνώσης ξένο, μὲ διαφορετικὲς μεθόδους καὶ διαφορετικὴ ὁρολογία, καὶ γιατί οἱ ιστορικοὶ κοιτοῦσαν τὴν πολιτικὴ οἰκονομία ὡς κάτι μὲ τὸ ὁποῖο δὲν εἶχαν καμία σχέση, καὶ τὸ ὁποῖο δὲν μπορούσε νὰ γίνῃ μὲ ἱστορικὸ τρόπο; Νομίζω ὅτι, ἂν κανεὶς ἐπιχειρήσει νὰ συνοψίσει τὶς κύριες διαφορὲς ἀνάμεσα στὰ δύο ἀντικείμενα, ὅπως αὐτὰ ἦταν ἀντιληπτὰ στὴ διάρκεια τοῦ δεύτερου μισοῦ τοῦ 19ου αἰ., ἡ βασικὴ διαφορὰ βρισκόταν πρῶτα ἀπ' ὅλα στὴν προοπτική. Ἡ ιστορία ἐθεωρεῖτο ὡς μιὰ περιγραφικὴ ἐπιστήμη ἡ ὁποία συγκέντρωνε τὴν προσοχὴ τῆς στὶς διαφορὲς καὶ ὄχι στὶς ὁμοιότητες. Στὴν ιστορίαν, τίποτε ἀπ' ὅ,τι θὰ μπορούσαμε νὰ ὀνομάσουμε ἐπιστημονικὸ νόμο δὲν μπορούσε νὰ ἐφαρμοστεῖ, καμία γενίκευση. Ἡ ιστορία, πάνω-κάτω, ἐθεωρεῖτο ὡς μιὰ σειρά ἀπὸ ἐξατομικευμένα συμβάντα τὰ ὁποῖα δὲν ἐπαναλαμβάνονται ποτέ· καὶ οἱ ιστορικοὶ δὲν ἔχουν

τίποτε άλλο να κάνουν παρὰ να υπογραμμίσουν, να τονίσουν τις διαφορές ανάμεσα στὰ ἐπιμέρους γεγονότα καὶ στὶς ποικίλες ἱστορικὲς διαδιακασίες.

Ἀπὸ τὴν ἄλλη πλευρά, ἡ πολιτικὴ οἰκονομία ἐθεωρεῖτο ἐπιστήμη καὶ τοῦτο εἶναι πολὺ σημαντικό: σημαίνει ὅτι ἡ ἱστορία δὲν ἐθεωρεῖτο ἐπιστήμη. Ἡ ἱστορία ἦταν κάτι ἀνάμεσα στὴν τέχνη καὶ στὴν ἐπιστήμη, ἢ, κάτι ἀνάμεσα στὴν τέχνη καὶ σὲ κάτι ἄλλο, ἴσως λίγο σοβαρότερο ἀλλά, παρ' ὅλα αὐτά, κάτι ποὺ σίγουρα δὲν ἀντιμετωπιζόταν σὰν ἐπιστήμη. Καὶ τοῦτο ἐξ αἰτίας ἀκριβῶς τοῦ γεγονότος ὅτι οἱ οἰκονομολόγοι εἶχαν τὸ αἶσθημα ὅτι προσπαθοῦσαν νὰ πλησιάσουν ὅ,τι εἶναι οἰκουμενικό, ὅ,τι μπορεῖ νὰ χρησιμοποιηθεῖ σὲ κάθε διαδικασία προσέγγισης ποὺ ἐπιχειρεῖ νὰ ἀνιχνεύει τάσεις, νὰ ἐντοπίζει τὰ γεγονότα, τὰ συμβάντα ἢ τίς τάσεις ποὺ ἐπαναλαμβάνονται καὶ στὰ ὁποῖα μπορεῖ νὰ εφαρμοστεῖ μιὰ θεωρία.

Ἔτσι, κατ' αὐτὴ τὴ λογικὴ, ἐθεωρεῖτο ὅτι οἱ οἰκονομολόγοι εἶχαν καθολικὸ τρόπο σκέψης καὶ ὅτι ἦταν αὐτοὶ ποὺ ἐπεδίωκαν καὶ ἦταν ἱκανοὶ νὰ κάνουν γενικεύσεις. Ἀπὸ τοὺς ἱστορικοὺς δὲν ἀναμενόταν κανενὸς εἶδους γενίκευση. Ἀκόμη καὶ στὸν ἴδιο τὸν τομέα τῆς ἱστορίας, ὑπῆρχε ἓνας μεγάλος ἀριθμὸς ἱστορικῶν ποὺ εἶχε τὸ αἶσθημα ὅτι ὁποιαδήποτε γενίκευση ἦταν ξένη πρὸς τὴν ἱστορία. Λοιπόν, ἂν κανεὶς θέσει ἔτσι τὸ ζήτημα, ὅτι δηλαδὴ οἱ ἱστορικοὶ ἔχουν νὰ κάνουν μὲ ἐξατομικευμένα συμβάντα, περιορισμένης σημασίας, βασισμένα στὰ γεγονότα, καὶ ὅτι οἱ οἰκονομολόγοι ἔχουν νὰ κάνουν μὲ τάσεις μεγάλης διάρκειας ἢ, μὲ τέτοιου τύπου τάσεις ποὺ νὰ μπορεῖ νὰ θεωρηθεῖ ὅτι ἔχουν οἰκουμενικὸ χαρακτήρα καὶ εἶναι δυνατό νὰ ἀποτελέσουν τὴ βάση γιὰ γενίκευση, τότε βλέπει κανεὶς ὅτι τὰ δύο μέρη ἦταν πολὺ ἐχθρικά τὸ ἓνα πρὸς τὸ ἄλλο. Πράγματι ἀπεῖχαν πολὺ ἀπὸ τὸ νὰ ζοῦν μιὰ ἐρωτικὴ ἱστορία ἢ ἀπὸ τὸ νὰ εἶναι στὰ πρόθυρα τοῦ γάμου.

Ἡ γνώμη γιὰ τὴν ἱστορία ἦταν ὅτι βασικὰ ἀσχολίονταν μὲ ἐξατομικευμένα γεγονότα, καὶ μὲ τρόπο περιγραφικὸ. Γιὰ τὴν πολιτικὴ οἰκονομία ἐπικρατοῦσε συνήθως ἡ ἄποψη ὅτι ἦταν κάτι ποὺ ἔχει νὰ κάνει μὲ κάποια θεωρία. Ἔτσι, ἀπὸ τοὺς ἱστορικοὺς δὲν ἀναμενόταν νὰ ἔχουν θεωρία· καὶ κάτι περισσότερο: μερικοὶ ἀπὸ τοὺς ἱστορικοὺς ποὺ θέλησαν νὰ εἰσαγάγουν τὴ θεωρία στὶς ἐργασίες τους, ἀντιμετωπίστηκαν μὲ κάποια καχυποψία. Συγκεκριμένα, στὴ διάρκεια τοῦ 19ου αἰ., οἱ μαρξιστὲς οἱ ὁποῖοι θέλησαν νὰ ἐφαρμόσουν κάποια θεωρία, ὅπως ξέρετε, ἀποκλείστηκαν ἀπὸ ὁποιοδήποτε εὐρωπαϊκὸ πανεπιστήμιο. Ἀκόμη καὶ τὸν Karl Lamprecht, τὸν πρῶτο Γερμανὸ καθηγητὴ ποὺ θέλησε νὰ εἰσαγάγει κάποια θεωρία, ὄχι στὴν πολιτικὴ οἰκονομία ἀλλὰ στὴν ἱστορία τοῦ πολιτι-

σμοῦ (Kulturgeschichte), τὸ γερμανικὸ πανεπιστήμιο (παρὰ τὸ γεγονὸς ὅτι ἀπὸ πολιτικὴ ἀποψη ἦταν ἄκρως συντηρητικός), τὸν ἔβλεπε σὰν ἕναν ὑποπτο ἀριστεριστὴ, ἐξ αἰτίας τοῦ ὅτι δὲν ἤθελε νὰ παραδεχτῇ τὴν ἱστορία ἔτσι ὅπως τὴν παρουσίαζαν στὸν 19ο αἰ.

Κάτω ἀπὸ αὐτὲς τὶς συνθῆκες ἡ σύγκλιση δὲν ἦταν εὐκόλη: ἡ πολιτικὴ οἰκονομία καὶ ἡ ἱστορία βρισκόντουσαν πολὺ μακριὰ ἢ μία ἀπὸ τὴν ἄλλη. Καὶ παρ' ὅλα αὐτά, στὸ τελευταῖο τρίτο τοῦ 19ου αἰ., μιὰ κάποια οἰκονομικὴ ἱστορία ἔκανε πράγματι τὴν ἐμφάνισή της. Κι αὐτὸ συνέβη στὴ Γερμανία. Ἔτσι, κατὰ κάποιον τρόπο, ἡ γέννηση τῆς οἰκονομικῆς ἱστορίας, θὰ ἔλεγα, ἐντοπίζεται στὴ Γερμανία. Γερμανοὶ πράγματι ἦταν οἱ πρῶτοι ποὺ προσπάθησαν νὰ κάνουν κάποιου εἶδους οἰκονομικὴ ἱστορία. Καὶ σ' αὐτοὺς τοὺς Γερμανοὺς οἰκονομικοὺς ἱστορικοὺς, οἱ ὁποῖοι ἀπετέλεσαν αὐτὸ ποὺ ὀνομάζουμε *Γερμανικὴ Ἱστορικὴ Σχολή*, περιλαμβάνονται μερικοὶ ἀπὸ τοὺς πιὸ ἐξέχοντες καθηγητὲς τοῦ τέλους τοῦ 19ου αἰ. Θὰ σᾶς δώσω τρία ὀνόματα τὰ ὁποῖα εἶμαι σίγουρος πὼς δὲν σᾶς εἶναι ἄγνωστα: εἶναι ὁ Roscher, ὁ Hildenbrandt, καὶ ἰδιαίτερα ὁ Schmoller. Πράγματι, ἂν παρακολουθεῖτε τὴ γερμανικὴ βιβλιογραφία, θὰ δεῖτε ὅτι ὑπάρχει ἀκόμη μιὰ ἐταιρεία ἡ ὁποία ὀνομάζεται «μετὰ τὸν Schmoller», καὶ ἡ ὁποία δημοσιεύει ἕνα εἶδος ἐπετηρίδας ποὺ βρίσκεται σὲ στενὴ σχέση μὲ τὴ σύγχρονη γερμανικὴ οἰκονομικὴ ἱστορία.

Αὐτὰ λοιπὸν τὰ τρία πρόσωπα, αὐτοὶ οἱ τρεῖς καθηγητὲς, κατ' ἀρχὴν, ἴδρυσαν μιὰ γερμανικὴ σχολὴ οἰκονομικῆς ἱστορίας· κι ἐπειδὴ ὅτιδήποτε ἀφορᾷ τὴν οἰκονομικὴ ἱστορία ξεκίνησε ἀπὸ τὴ Γερμανία, μποροῦμε νὰ θεωρήσουμε αὐτὰ τὰ τρία πρόσωπα σὰν τοὺς πατέρες τῆς σχολῆς τῆς οἰκονομικῆς ἱστορίας.

Ποιό ἦταν τὸ κύριο χαρακτηριστικὸ αὐτῆς τῆς οἰκονομικῆς ἱστορίας; Βέβαια ὀνομαζόταν οἰκονομικὴ ἱστορία. Ἀλλὰ σὰν οἰκονομικὸς ἱστορικὸς δὲν θὰ τὴν ἔβλεπα ἔτσι στὴν κυριολεξία.

Πρῶτα ἀπ' ὅλα, τὸ πρῶτο πράγμα ποὺ εἶναι πολὺ σημαντικὸ εἶναι ὅτι οἱ ἰδρυτὲς τῆς γερμανικῆς σχολῆς δὲν εἶχαν καμία σχέση μὲ ὁποιαδήποτε οἰκονομικὴ θεωρία. Ἀπ' ὅσο ξέρω, ὁ Schmoller εἶχε πράγματι κάποιες γνώσεις οἰκονομίας, ἀλλὰ οἱ γνώσεις τοῦ Roscher καὶ τοῦ Hildenbrandt στὴν πολιτικὴ οἰκονομία καὶ στὴν οἰκονομικὴ θεωρία ἦταν πολὺ φτωχῆς. Ἀρνήθηκαν λοιπὸν νὰ ἀσχοληθοῦν μὲ τὴν οἰκονομικὴ θεωρία. Εἶχαν τὴν ἐντύπωση ὅτι ἡ οἰκονομικὴ ἱστορία δὲν εἶχε τίποτα νὰ κάνει μὲ τὴν οἰκονομικὴ θεωρία καὶ πιθανῶς δὲν εἶχε τίποτε νὰ κάνει μὲ τὴν πολιτικὴ οἰκονομία αὐτὴ καθαυτή. Ἡ ἀντίληψή τους ἦταν ὅτι ἡ οἰκονομικὴ ἱστορία δὲν εἶναι τίποτε ἄλλο παρὰ ἡ ἱστορία τῆς οἰκονομίας. Ἔτσι,

δεν ἐπρόκειτο γιὰ τίποτε ἄλλο παρὰ γιὰ ἐφαρμογή τῆς ἱστορίας, νὰ κάνουν ἱστορία. Μὲ τὸν ἴδιο τρόπο ποὺ οἱ ἄλλοι ἱστορικοὶ ἐνδιαφερόντουσαν γιὰ τὴν ἐρωτική ζωὴ τῶν βασιλιάδων, σὲ ἱστορική καὶ χρονολογική προοπτική, θὰ μπορούσαν καὶ αὐτοὶ νὰ κάνουν τὸ ἴδιο μὲ τὴν ἱστορία τῆς οἰκονομίας, τὴν ἱστορία τῶν οἰκονομικῶν θεσμῶν, τὴν ἱστορία τῶν οἰκονομικῶν συμβάντων, τὴν ἱστορία τῶν οἰκονομικῶν πλαισίων. Τίποτε ὅμως σχετικὰ μὲ τὶς οἰκονομικὲς διαδικασίες, τίποτε σχετικὰ μὲ τὶς οἰκονομικὲς δομές. Κατὰ συνέπεια, πολιτικὴ οἰκονομία αὐτὴ καθαυτὴ δὲν ἦταν ἀπαραίτητη. Πίστευαν ὅτι δὲν ὑπῆρχε καμία ἀνάγκη νὰ κάνουν γενικεύσεις, ὅτι δὲν ἦταν ἀναγκαῖο νὰ κάνουν μιὰ ὁποιαδήποτε ὀρθολογιστικὴ προσέγγιση τῶν οἰκονομικῶν διαδικασιῶν. Αὐτὸ ποὺ εἶχαν νὰ κάνουν ἦταν νὰ ψάξουν, νὰ πᾶνε στὶς ἀρχαϊκὲς πηγὲς καὶ νὰ βροῦν ὅλα τὰ στοιχεῖα καὶ τὰ συμβάντα ποὺ ἀφοροῦν τὴν οἰκονομία, καὶ νὰ τὰ βάλουν μαζὶ σὲ μιὰ κάποια χρονολογικὴ σειρὰ. Καὶ αὐτὸ θὰ ἦταν οἰκονομικὴ ἱστορία.

Κατὰ κάποιο τρόπο, ἦταν πράγματι μιὰ οἰκονομικὴ ἱστορία γιὰ τὸν 19ο αἰ. Καὶ δὲν θὰ ἀρνηθῶ μάλιστα ὅτι εἶχε μεγάλη σημασία, γιατί ἦταν ἡ πρώτη φορὰ ποὺ ἓνας ἐπαγγελματίας ἱστορικὸς προσπαθοῦσε νὰ ἐπεξεργαστεῖ καὶ νὰ παρουσιάσει ἓνα βιβλίο πάνω στὴν οἰκονομία, ἀκόμη καὶ ἂν δὲν τὸ ἔκανε μὲ οἰκονομικοὺς ὅρους. Ἐπρόκειτο λοιπὸν γιὰ μιὰ οἰκονομικὴ ἱστορία γραμμένη ἀπὸ ἓναν παραδοσιακό, θὰ ἔλεγα, ἱστορικό, γραμμένη ἀπὸ κάποιον ποὺ ξέρεي ἀπὸ πολιτικὴ — ὅπως συνέβαινε γενικὰ μὲ τοὺς ἱστορικοὺς — ὁ ὁποῖος πράγματι γνωρίζει τὶς νομικὲς διαδικασίες καὶ τὰ νομικὰ πλαίσια τοῦ 19ου αἰ., ἀλλὰ δὲν γνωρίζει τίποτε γιὰ τὴν οἰκονομικὴ τους πλευρά.

Γιατί αὐτοὶ οἱ οἰκονομικοὶ ἱστορικοὶ (ἄς τοὺς ποῦμε οἰκονομικοὺς ἱστορικοὺς) ἦταν τόσο ἐχθρικοὶ στὴν οἰκονομικὴ θεωρία; Γιατί εἶχαν τὸ αἶσθημα ὅτι στὴν πραγματικότητα ἡ οἰκονομικὴ ἱστορία δὲν εἶναι τίποτε ἄλλο παρὰ, θὰ ἔλεγα, ἐφαρμοσμένη ἱστορία;

Νομίζω ὅτι δὲν πρέπει νὰ ρίξουμε ὅλη τὴν εὐθύνη στοὺς ἱστορικοὺς. Ἐννοῶ ὅτι καὶ οἱ οἰκονομολόγοι ἐπίσης συνέβαλαν στὴν ὅλη διαδικασία. Γιατί, τί ἐθεωρεῖτο πολιτικὴ οἰκονομία στὸν 19ο αἰ.; Ὅπως ξέρετε, ὁ 19ος αἰ. ἔφερε στὸ προσκήνιο τὴ λεγόμενη κλασικὴ πολιτικὴ οἰκονομία. Ἡ κλασικὴ πολιτικὴ οἰκονομία ἄρχισε μὲ τὸν Adam Smith, ἔπειτα συνέχισε μὲ τὸν David Ricardo καὶ στὴ συνέχεια μὲ τὸν John Stuart Mill καὶ ἄλλους.

Κατὰ κάποιο τρόπο ἀκόμη καὶ ἡ μαρξιστικὴ οἰκονομικὴ σκέψη κατὰγεται ἀπὸ αὐτὴν τὴν κλασικὴ πολιτικὴ οἰκονομία, καὶ θὰ δοῦμε ἴσως

αργότερα πόσο πολύ αυτή ή καταγωγή από την κλασική πολιτική οικονομία επέδρασε επίσης και στη μαρξιστική οικονομική σκέψη.

Από την κλασική πολιτική οικονομία έλειπε τελείως ή ιστορική προοπτική. Και ήταν πολύ δύσκολο για τους ιστορικούς να εφαρμόσουν μια θεωρία που ήταν αδιάφορη προς την ιστορία και έβλεπε το σύνολο της οικονομικής ζωής σαν κάτι το σταθερό, το αιώνιο, κάτι το οποίο δεν άλλαζε μέσα στο χρόνο, κάτι που δεν μεταβλήθηκε στο παρελθόν και που δεν θα μεταβαλλόταν στο μέλλον. Πράγματι, η κλασική πολιτική οικονομία αντιμετώπιζε την οικονομική θεωρία και τα οικονομικά πλαίσια σαν αιώνια. Ήταν, θα έλεγα, αν όχι αντί-ιστορική, πάντως α-ιστορική. Οι οικονομολόγοι δεν είχαν κανένα ενδιαφέρον για την ιστορία, και αφού δεν είχαν τέτοιο ενδιαφέρον, η οικονομική θεωρία καθαυτή, δεν μπορούσε να εφαρμοστεί με ικανοποιητικό τρόπο σε κανένα ιστορικό πλαίσιο.

Λοιπόν, στον 19ο αί., όλοι σχεδόν οι οικονομικοί ιστορικοί πρέσβευαν (ως ένα ορισμένο βαθμό) κάποια από τις λεγόμενες «θεωρίες των σταδίων» που εμφανίστηκαν τότε. Όπως ξέρετε, μια τέτοια θεωρία αποτελεί επίσης βασικό στοιχείο της μαρξιστικής αντίληψης (έννοω τα πέντε στάδια εξέλιξης του ανθρώπινου πολιτισμού). Όλοι ανεξαιρέτως, όχι μόνον ο Μάρξ, αλλά και μη μαρξιστές οικονομικοί ιστορικοί δεχόντουσαν να χρησιμοποιήσουν ως ένα βαθμό τη θεωρία των σταδίων. Κατ' αυτούς, η οικονομία πέρασε, παραδείγματος χάριν, από τρία διαφορετικά στάδια: της φυσικής οικονομίας, της οικονομίας της πόλης, και έπειτα της παγκόσμιας οικονομίας, για να πάρουμε σαν παράδειγμα τον Büchner· και υπάρχουν πολλές άλλες θεωρίες σταδίων. Αλλά αν υπάρχει εξέλιξη, και αν η κατάσταση που αναδείχτηκε στον 19ο αί. δεν είναι ή ίδια μ' εκείνη που υπήρχε πριν, τουτό συνεπάγεται ότι η σημερινή κατάσταση μπορεί ν' αλλάξει στο μέλλον, και τότε τί γίνεται με την κλασική πολιτική οικονομία;

Έτσι, στην πράξη υπήρχαν δύο διαφορετικοί τομείς γνώσης, η ιστορία και η πολιτική οικονομία, που προχωρούσαν παράλληλα, ο ένας με τον άλλο, ενώ η ιστορία άρχιζε μόνον να ενδιαφέρεται για την οικονομία, χωρίς όμως πράγματι και να χρησιμοποιεί την πολιτική οικονομία.

Απ' αυτή την άποψη, η μαρξιστική οικονομική σκέψη παρουσίασε ορισμένα διακριτά χαρακτηριστικά. Πρώτα απ' όλα, όπως πιθανότατα ξέρετε, η βασική αντίθεση του Μάρξ προς την κλασική πολιτική οικονομία, παρά το γεγονός ότι διδάχτηκε πολλά απ' αυτήν, από τον Adam Smith και τον Ricardo, ήταν ότι αυτός αντιμετώπιζε την πολιτική οικονομία σαν μια ιστορική διαδικασία, σαν μια ιστορική επιστήμη. Πράγματι, είδε ότι το βασικό λάθος της κλασικής πολιτικής οικονομίας ήταν η άδυ-

ναμία της να δεί στην ιστορία αλλαγές, ή αδυναμία της να παραδεχτεί ότι η ιστορία είναι κάτι το συνεχώς μεταβαλλόμενο, ότι η ανθρώπινη κοινωνία, ο πολιτισμός, συνεχώς μεταβάλλεται, και έτσι δεν μπορείς να έχεις αιώνιους οικονομικούς νόμους που να μπορούν να εφαρμοστούν στην οικονομική ιστορία. 'Αλλά, ο μαρξισμός δεν έγινε αποδεκτός και αποκλείστηκε απ' όλους τους επαγγελματικούς χώρους της επιστήμης. Θα έλεγα ότι, η επίπτωση του μαρξισμού στην οικονομική ιστορία, στη διάρκεια του 19ου αί., ήταν σχεδόν ασήμαντη. 'Αλλωστε, στο δεύτερο μισό του 19ου αί. ή στις αρχές του 20ού, όσοι από τους εξέχοντες οικονομικούς ιστορικούς ή οικονομολόγους ήταν μαρξιστές, αποκλείονταν συνήθως από τα πανεπιστήμια. Θα αναφέρω για παράδειγμα μόνον έναν, τον Rudolf Hilferding, λαμπρό οικονομολόγο, στον οποίο οφείλεται ή επεξεργασία της έννοιας του χρηματιστικού κεφαλαίου, ο οποίος όμως ποτέ του δεν μπήκε σε κάποιο πανεπιστήμιο.

Η γερμανική αυτή επιρροή, ή γερμανική οικονομική ιστορία, επεκτάθηκε και στην 'Αγγλία. Είναι πολύ ενδιαφέρον το γεγονός ότι, στα τελευταία λίγα χρόνια του 19ου αί., όλοι οι Βρετανοί οικονομικοί ιστορικοί — και υπήρχαν πολλοί, από το γεγονός ότι η Μεγάλη Βρετανία ήταν ή πρώτη χώρα όπου ή οικονομική ιστορία μπήκε στο πανεπιστημιακό πρόγραμμα, και όπου ιδρύθηκαν και δόθηκαν έδρες για την οικονομική ιστορία — όλοι αυτοί οι Βρετανοί οικονομικοί ιστορικοί ήταν λίγο-πολύ μαθητές, άμεσα ή έμμεσα, των Γερμανών οικονομικών ιστορικών. Έτσι ακολούθησαν τη γερμανική σχολή· και γι' αυτούς δηλαδή ή οικονομική θεωρία ήταν όριστικά κάτι το ξεχωριστό από την οικονομική ιστορία.

Κατ' αυτό τον τρόπο, ως τις αρχές του 20ού αί., θα έλεγα ακόμη και μετά τον Πρώτο Παγκόσμιο Πόλεμο, ή σχέση ανάμεσα στην οικονομική ιστορία και την πολιτική οικονομία ήταν απλά και μόνο ένας συμπτωματικός δεσμός. Κατά καιρούς συναντιόντουσαν χωρίς να γνωρίζει καθόλου, θα έλεγα, ή μία την άλλη.

Γύρω στο 1920 τα πράγματα άρχισαν να αλλάζουν. Η αλλαγή δεν προέκυψε τόσο από τη θεωρία, όσο από την πράξη. Κι αυτό γιατί, όπως ξέρετε, από τα μέσα του 19ου αί. μέχρι το 1914 ή παγκόσμια οικονομία εξελισσόταν μάλλον γρήγορα και όμαλά. Δεν υπήρξαν μεγάλες οικονομικές κρίσεις. Περιοδικά υπήρξαν μερικές ύφεσεις, αλλά δεν ήταν πολύ σοβαρές. Η οικονομία βρισκόταν σε άνθηση και όλα πήγαιναν σχετικά καλά. Ήταν εύκολο λοιπόν να φτάσει κανείς στο συμπέρασμα ότι ή κλασική πολιτική οικονομία ήταν ή όρθη οικονομική θεωρία, αφού μπορούσε να εφαρμοστεί· και ότι ή ιστορία δεν έχει τίποτε να κάνει μαζί της,

άφοῦ ὁ καπιταλισμός, ἔτσι ὅπως ἀναδύθηκε στὴ διάρκεια τοῦ 19ου αἰ., μποροῦσε νὰ εἶναι αἰώνιος.

Τὰ πράγματα ἄρχισαν νὰ ἀλλάζουν μετὰ τὸ 1920. Πρῶτα ἀπ' ὅλα, ἀπὸ τὰ πρακτικὰ προβλήματα ποὺ παρουσιάστηκαν μετὰ τὸν Πρῶτο Παγκόσμιο Πόλεμο, ἀπὸ τὶς οἰκονομικὲς δυσκολίες ποὺ ἐμφανίστηκαν μετὰ τὴν ἐπανάσταση στὴ Ρωσία. Συγκεκριμένα, ὁ κόσμος εἶχε νὰ ἀντιμετωπίσει ἓνα πληθὸς ἀπὸ νέα οἰκονομικὰ ζητήματα, ἀγνωστα μέχρι τότε.

Ἄς ἀρχίσουμε μὲ μία λέξη ποὺ παντοῦ μᾶς εἶναι γνωστή, στὴν Ελλάδα, στὴν Οὐγγαρία, στὴν Ἀμερική: *Πληθωρισμός*. Ποιὸς ἤξερε τὴ λέξη πληθωρισμός πρὶν ἀπὸ τὸν Πρῶτο Παγκόσμιο Πόλεμο; Ὑπῆρχαν σίγουρα μερικοὶ ξύπνιοι οἰκονομολόγοι ποὺ μελετοῦσαν τα χρηματιστικὰ θέματα καὶ ποὺ θυμόντουσαν ὅτι στὴν περίοδο τῶν Ναπολεοντίων Πολέμων, στίς ἀρχὲς τοῦ 19ου αἰ., ὑπῆρξε κάποιος πληθωρισμός στὴν Αὐστριακὴ Αὐτοκρατορία ἢ στὴ Γαλλία. Ἀλλὰ εἶχε περάσει ἓνας αἰώνας ἀπὸ τότε. Μπορεῖτε νὰ τὸ φανταστεῖτε; Ἐπὶ ἑκατὸ περίπου χρόνια δὲν ὑπῆρχε πληθωρισμός. Ὅλοφάνερα, παρόμοια τέτοια περίοδος δὲν ἔχει ὑπάρξει στὸν 20ὸ αἰ. Λοιπόν, γιατί ὁ πληθωρισμός; Ὡς τότε, ὑπῆρχε μιὰ πάρα πολὺ ἀπλὴ ἐξήγηση: ὁ πληθωρισμός ἐμφανίζεται ὅταν τὸ Κράτος ἐκδίδει χαρτονόμισμα σὲ μεγάλες ποσότητες καί, ἂν τὸ Κράτος ἔχει ἰσοσκελισμένο προϋπολογισμό, δὲν ὑπάρχει πληθωρισμός. Ἡ ἐξήγηση ἦταν εὐκόηη καὶ ἀπλή. Στὴ διάρκεια ὅμως τοῦ Πρώτου Παγκοσμίου Πολέμου, καὶ μετὰ ἀπὸ τὸν πόλεμο, τὰ πράγματα ἄρχισαν νὰ ἀλλάζουν. Ὅπως ξέρετε, ἀκόμη καὶ στίς χώρες ποὺ εἶχαν κερδίσει τὸν πόλεμο, ὅπως ἡ Βρετανία, ἡ Γαλλία, ὑπῆρχε μιὰ πληθωριστικὴ τάση, πιθανῶς ὄχι τόσο εὐρεία ὅπως σὲ χώρες σὰν τὴ Γερμανία, Ρωσία ἢ Οὐγγαρία, ὅπωςδὴποτε ὅμως ὁ πληθωρισμός ἐγινε ἓνα παγκόσμιο φαινόμενο. Τί κάνουμε; Πῶς νὰ τὸν ἀντιμετωπίσουμε; Εἶχαν τὴν κλασικὴ θεωρία καὶ προσπάθησαν νὰ τὴν ἐφαρμόσουν.

Μπορῶ νὰ σᾶς πῶ τί ἐγινε. Εἶχαμε στὴν Οὐγγαρία ἓνα διάσημο οἰκονομολόγο, ποὺ εἶχε διατελέσει γενικὸς διευθυντὴς τῆς πιὸ σημαντικῆς τράπεζας τῆς Οὐγγαρίας. Ὅταν διορίστηκε Ὑπουργὸς τῶν Οἰκονομικῶν, πῆρε ὅλα τὰ διαθέσιμα στοιχεῖα καὶ εἶπε:

«Μπορῶ νὰ θεραπεύσω τὸν πληθωρισμὸ μ' ἓνα πολὺ ἀπλὸ τρόπο· θὰ ἐλαττώσω τὶς δαπάνες τοῦ προϋπολογισμοῦ, θὰ μειώσω τὸ ἔλλειμμα, καὶ μ' αὐτὸ τὸν τρόπο θὰ ἐξαλείψω τὸν πληθωρισμό».

Προσπάθησε νὰ τὸ κάνει. Καὶ τί συνέβη; Ἡ παραγωγή ἔπεσε, γιατί δημιούργησε μιὰ κατάσταση ὑφeshς, τὸ χρέμα ἐγινε σπάνιο καὶ στὴν πραγματικότητα δημιουργήθηκε τεράστια ἀνεργία. Τελικὰ ἀρρώστησε,

τὸ ἠθικὸ τοῦ κατέρρευσε, γιατί τοῦ ἦταν ἀδύνατο νὰ ἀντιμετωπίσει τὸ γεγονός ὅτι αὐτός, ὄντας τόσο ἱκανός, τόσο γερός στὴ θεωρία, στάθηκε ἀνίκανος νὰ λύσει τὸ πρόβλημα. Θυμήθηκα αὐτὸ τὸ παράδειγμα, γιατί θέλω νὰ σᾶς δείξω ὅτι ἓνα πλῆθος ἀπὸ καινούρια προβλήματα ἀναφάνηκαν μετὰ τὸν πόλεμο· καὶ ὁ πληθωρισμὸς ἦταν τὸ πρῶτο ἀπ' αὐτά.

Τὸ δεύτερο ἀπὸ τὰ νέα προβλήματα ἦταν ἡ *ἀνεργία*. Πρὶν ἀπὸ τὸ 1914 ἡ ἀνεργία δὲν ἦταν πραγματικὸ πρόβλημα. Φυσικὰ ὑπῆρχε ἀνεργία.

Ἄν κανεὶς διαβάσει τὸ *Κεφάλαιο* τοῦ Μάρξ, βλέπει ὅτι ἐξετάζει τὴν ἀνεργία καὶ τὴν ἀναφέρει σὰν ἓνα ὀργανικὸ στοιχεῖο τῶν κυκλικῶν οἰκονομικῶν διακυμάνσεων. Σ' ἐκείνη ὁμῶς τὴν περίοδο ὁ ἀριθμὸς τῶν ἀνέργων ἦταν σχετικὰ χαμηλός, ἐννοῶ ὅτι μπορούσε πάντα νὰ ἀπορροφηθεῖ ἀπὸ τὴν οἰκονομία. Ξέρετε τί συνέβη στὰ 1930, τί τεράστια ἀνεργία ξαπλώθηκε στὴν Ἀγγλία κ.λπ. Ὅλοφάνερα κάτι δὲν πῆγαινε καλά μετὰ τὴν οἰκονομία. Ἡ βασικὴ ἀντιμετώπιση τοῦ προβλήματος, ἡ λεγόμενη κλασικὴ, ἔλεγε ὅτι ἡ ζήτησις καὶ ἡ προσφορὰ εἶναι πάνω-κάτω πάντα ἴσες. Ὑπάρχουν βέβαια διακυμάνσεις. Ὑπάρχουν στιγμὲς ποὺ ἡ ζήτησις εἶναι μεγαλύτερη καὶ ἡ προσφορὰ μικρότερη. Ἐπειτα ὑπάρχουν περίοδοι ὅπου ἡ προσφορὰ εἶναι μεγαλύτερη καὶ ἡ ζήτησις μικρότερη. Ἀλλὰ ὅλο αὐτὸ δουλεύει μέσα σὲ μιὰ διαδικασία ὅπου τὰ δύο μεγέθη καταλήγουν νὰ εἶναι ἴσα, ἔτσι ὥστε δὲν εἶναι ἀπαραίτητη κανενὸς εἶδους παρέμβαση, γιατί αὐτὴ ἡ διαδικασία προϋποθέτει ἓναν αὐτόματο ρυθμιστὴ, τὸ ὀνομαζόμενον, σύμφωνα μετὰ τὰ λόγια τοῦ Adam Smith, «ἀόρατο χέρι», ποὺ κάνει τὸ καπιταλιστικὸ σύστημα νὰ δουλεύει μετὰ τέτοιο τρόπο ὥστε νὰ μὴ χρειάζεται καμία ἐξωτερικὴ παρέμβαση. Οἱ «ἀόρατες δυνάμεις» εἶναι ἀρκετὰ ἰσχυρὲς ὥστε νὰ φέρνουν ἓνα εἶδος ἰσορροπίας στὴν οἰκονομία. Καὶ λίγο-πολύ, μέχρι τὸ 1914, τὸ πράγμα εἶχε ἔτσι. Ἀλλὰ μετὰ τὸ 1920 ἔγινε φανερό ὅτι κάτι πῆγαινε στραβά. Ἐτσι τὸ ὅλο θέμα, τοῦ ἂν ἡ ζήτησις καὶ ἡ προσφορὰ εἶναι ἴσες, μπήκε ὑπὸ συζήτησις.

Ἀρκετοὶ μὴ μαρξιστὲς οἰκονομολόγοι προσπάθισαν νὰ τὸ ἐρευνήσουν, νὰ ἀνασκευάσουν τὴν κλασικὴ θεωρία. Προσπάθισαν νὰ δώσουν μιὰν ἀπάντησις σὲ ὅ,τι ἦταν ἐσφαλμένο ἢ, καλύτερα, νὰ βροῦν τὴν κατάλληλη θεωρία γιὰ τὴ σύγχρονη οἰκονομία. Καὶ κατέληξαν σὲ κάποια συμπεράσματα — ἀναφέρομαι ἰδιαίτερα σὲ δύο πολὺ σημαντικὲς ἐργασίες ποὺ δημοσιεύτηκαν τὸ 1920. Πρόκειται γιὰ τὰ ἔργα τῆς Joan Robinson καὶ τοῦ H. Chamberlin, ποὺ ἀναφέρονται στὸν «ἀτελὴ ἀνταγωνισμὸ».

Οἱ δύο αὐτοὶ συγγραφεῖς παρουσίασαν δύο πολὺ σημαντικὲς ιδέες.

Πρῶτα ἀπ' ὅλα, ὅτι ἡ ζήτησις καὶ ἡ προσφορὰ δὲν εἶναι αὐτόματα

ίσες, και ότι έχουν αναφανεί καινούριες καταστάσεις όπου υπάρχει αυτό που ονόμασαν «μονοπωλιακό ανταγωνισμό».

Η δεύτερη ιδέα, συνδεδεμένη με την προηγούμενη, αναπτύχθηκε αργότερα από ένα Γάλλο καθηγητή, τον François Perroux, που έγινε γνωστός πιο ύστερα, στα χρόνια μετά το 1950. Πρόκειται για την έννοια της κυρίαρχης οικονομίας. Ο λόγος για τον οποίο αυτή η ιδέα είναι πολύ σημαντική έγκειται στο ότι, κατά την κλασική πολιτική οικονομία, υπάρχουν άτομα που εμφανίζονται σε μια ελεύθερη αγορά με ίσους πάνω-κάτω όρους. Όλοι έχουν ίσες ευκαιρίες. Αυτός που έχει ένα εργοστάσιο και αυτός που δεν έχει να πουλήσει παρά την εργασία του, είναι λίγο-πολύ ίσοι στην αγορά εργασίας. Η βασική παραδοχή είναι ότι πάντοτε άτομα αντιμετωπίζουν άτομα και οι σχέσεις ανάμεσα στις διάφορες χώρες, στην οικονομική σφαίρα, αντιμετωπίζονται με τον ίδιο τρόπο. Έτσι, σύμφωνα με την κλασική θεωρία του 19ου αί., αφού κάθε κράτος έχει ίσες ευκαιρίες στην παγκόσμια αγορά, είναι εύνοητο ότι οι Ήνωμένες Πολιτείες και η Ελλάδα έχουν τις ίδιες ευκαιρίες, είναι ίσες, και, αυτονόητα, ανταλλάσσουν τα προϊόντα τους σύμφωνα με τα δεδομένα της αγοράς. Αυτό ακριβώς ήταν που έγινε αντικείμενο κριτικής. Στην πραγματικότητα, λόγω του οικονομικού τους μεγέθους, από την ισχυρή διαπραγματευτική τους θέση και από το είδος της οικονομικής τους δραστηριότητας, μερικές χώρες βρίσκονται σε καλύτερη θέση και είναι ικανές να δημιουργήσουν οικονομικές ανισότητες ή να επιδεινώσουν εκείνες που ήδη υπάρχουν μέσα στην παγκόσμια οικονομία. Με την εμφάνιση της θεωρίας της κυρίαρχης οικονομίας αποδεικνυόταν ότι πράγματι υπάρχει ένας μεγάλος αριθμός από παράγοντες, οι οποίοι πρέπει να εκτιμηθούν και οι οποίοι δεν είχαν ληφθεί υπόψη από την κλασική οικονομική θεωρία.

Αφού λοιπόν η κλασική πολιτική οικονομία δεν λειτουργεί σωστά, τότε είναι απαραίτητο να εκσυγχρονιστεί η οικονομική θεωρία. Ο εκσυγχρονισμός αυτός πήρε δύο διαφορετικούς δρόμους.

Ο πρώτος, τον οποίο ονομάζουμε νεο-κλασική πολιτική οικονομία, αντιμετωπίζει την οικονομία μ' ένα τρόπο που βασικά είναι παρόμοιος μ' εκείνον του 19ου αί., αλλά με μερικές τροποποιήσεις.

Αλλά ο πιο σημαντικός είναι βέβαια ο δεύτερος δρόμος, ή Κεϋνσιανή οικονομική θεωρία, που βλέπει την όλη οικονομική διαδικασία με δυναμικό τρόπο.

Έτσι κατά κάποιο τρόπο, θα έλεγα ότι στη διάρκεια της δεκαετίας 1920-1930, μπήκαν στην οικονομική θεωρία στοιχεία ιστορικά. Η οικονομική θεωρία έγινε περισσότερο ιστορική. Και αφού η οικονομική θεω-

ρία έγινε περισσότερο ιστορική, ήταν ασφαλώς πιο εύκολο να την εφαρμόσει κανείς στην ιστορία και να δημιουργήσει μια νέα οικονομική ιστορία, να επιτύχει ένα είδος παντρέματος της οικονομικής θεωρίας και της ιστορίας.

“Αν λοιπόν η πολιτική οικονομία άλλαξε, άλλαξε επίσης και η ιστορία. Αναφέρομαι ιδιαίτερα στη σφοδρή κριτική εναντίον της παραδοσιακής οικονομικής ιστορίας, η οποία εκφράστηκε στη δεκαετία του 1920 και περισσότερο έντονα στη δεκαετία του 1930, από δύο διάσημους ιστορικούς που ανήκουν στους ιδρυτές της σχολής των *Annales*, τον Marc Bloch και τον Lucien Febvre. Ο Lucien Febvre σκέφτηκε ότι, στην παλιά οικονομική ιστορία είχαμε πράγματι γεωργία, είχαμε βιομηχανία, είχαμε εμπόριο, αλλά δεν είχαμε ποτέ έθνική οικονομία. Εφόσον δεν εφαρμοζόταν καμιά οικονομική θεωρία, ήταν αδύνατον να βάλουμε όλα τα επιμέρους στοιχεία μαζί, ώστε να φτάσουμε σε μία θεώρηση του όλου. Οι ιστορικοί αυτοί έπρεσμαιναν ότι, φανερά, ήταν αδύνατο στην ιστορία να χρησιμοποιήσει την πολιτική οικονομία που προσφερόταν στον 19ο αί., μεταξύ άλλων, επειδή οι οικονομολόγοι, όπως στον Φάουστ του Γκάιτε (θυμάστε ότι ο Φάουστ έψαχνε για την Μαργαρίτα και την έβρισκε σε κάθε γυναίκα), που έψαχναν για κάτι στην οικονομία, έψαχναν πάντα για το κεφάλαιο.

Η βασική ιδέα του Marc Bloch και του Lucien Febvre ήταν ότι, εάν κανείς θέλει να φτιάξει οικονομική ιστορία, χρειάζεται πρώτα να ψάξει για μια θεωρία, και δεύτερο, πρέπει να εξετάζει το σύνολο. “Αν παίρνει μόνον ένα μέρος απ’ αυτό, δεν θα μπορέσει ποτέ να οικοδομήσει μια σύγχρονη οικονομική ιστορία. Κατ’ αυτό τον τρόπο, θα έλεγα, ότι στα 1920 και 1930 οι σχέσεις ανάμεσα στην πολιτική οικονομία και την ιστορία μπήκαν σ’ ένα καινούριο στάδιο. Η οικονομική ιστορία καθεαυτή, με τη σύγχρονη έννοια, άρχισε να κάνει την εμφάνισή της.

Ο γνωστός Γάλλος οικονομικός ιστορικός Pierre Vilar, προσπάθησε να ξεχωρίσει τρία στάδια στις σχέσεις ανάμεσα στην πολιτική οικονομία και την ιστορία.

Σύμφωνα μ’ αυτόν, κατά το πρώτο στάδιο, το οποίο καλύπτει την περίοδο από τις αρχές της δεκαετίας του 1870 ως το 1920, χαρακτηριστικό της ιστορίας ήταν ότι οι ιστορικοί μελετούσαν τα γεγονότα. Είναι ή

λεγόμενη *ίστορία των γεγονότων*, στραμμένη στην πολιτική, στους βασιλιάδες, στους πολέμους κ.λπ. Από την άλλη πλευρά, οι οικονομολόγοι ενδιαφερόντουσαν λίγο-πολύ για τη μικρο-οικονομία, που αντιστοιχεί στην περιορισμένη ή στην κλειστή αγορά.

Το δεύτερο στάδιο αρχίζει πάνω-κάτω από το 1920, όταν οι οικονομολόγοι αρχίζουν να ενδιαφέρονται, όχι πια για την μικρο-οικονομία, αλλά για την μακρο-οικονομία. Η πολιτική οικονομία δηλαδή προσπαθούσε να διευρυνθεί, να καλύψει μια χώρα ολόκληρη ή ακόμη να καλύψει ολόκληρη την παγκόσμια αγορά, κ.λπ. Οι οικονομολόγοι άρχισαν να δείχνουν ένα τέτοιο ενδιαφέρον όταν συνειδητοποίησαν ότι δεν ήταν δυνατόν να βλέπουν τον καπιταλισμό σαν μια αιώνια αμετάβλητη κατάσταση. Έτσι άρχισαν να ενδιαφέρονται για τις κυκλικές οικονομικές διακυμάνσεις, γι' αυτό που ονομάζουμε *άτελη ανταγωνισμό*. Γιατί το αξίωμα της κλασικής πολιτικής οικονομίας ότι ο ανταγωνισμός είναι τέλειος, ότι όλοι έχουν τις ίδιες ευκαιρίες, ότι όλοι μπορούν να είναι ισότιμοι ανταγωνιστές στην αγορά, αποδείχτηκε λανθασμένο. Οι οικονομολόγοι που ενδιαφέρθηκαν για την μακρο-οικονομία, για τις κυκλικές οικονομικές διακυμάνσεις και για τον άτελη ανταγωνισμό, άνοιξαν, θα έλεγα, την οικονομική θεωρία στους ιστορικούς.

Την ίδια εποχή άλλαξαν και οι ιστορικοί. Ήταν φυσικό. Έννοω, πώς μπορεί κανείς να συγκρίνει την πολύ άνιαρή, την πολύ παραδοσιακή γερμανική μεθοδολογία, με το καινούριο ρεύμα που έκανε την εμφάνισή του, κυρίως στη Γαλλία, αλλά και σε άλλες χώρες; Πρίν, στον 19ο αί., οι ιστορικοί ήταν, περισσότερο ή λιγότερο, προσανατολισμένοι στα γεγονότα. Έψαχναν για γεγονότα, τα έβαζαν μαζί, και τα παρουσίαζαν. Άλλα δεν ήταν ικανοί να δούν διαδικασίες. Τώρα η ιστορία, έτσι όπως εμφανίστηκε το 1920 και το 1930, αναζητούσε τις διαδικασίες και αφού εντόπιζε τις διαδικασίες, την κίνηση και τη φορά τους, ύστερα έψαχνε για γεγονότα. Μ' αυτή την έννοια, ή δυνατότητα προσέγγισης των δύο επιστημών, ή δυνατότητα σύνδεσής τους, ήταν τώρα πραγματική.

Η τρίτη περίοδος, το τρίτο στάδιο στις σχέσεις της πολιτικής οικονομίας και της ιστορίας, αρχίζει μετά τον Δεύτερο Παγκόσμιο Πόλεμο, όταν οι οικονομολόγοι άρχισαν να ψάχνουν για διαδικασίες μακράς διάρκειας και οι ιστορικοί για κοινωνικές δομές, χρησιμοποιώντας ποσοτικούς προσδιορισμούς. Και καθώς οι ιστορικοί έψαχναν για κοινωνικές δομές και οι οικονομολόγοι για οικονομική ανάπτυξη, οι βάσεις, όχι πια για ένα γάμο αλλά για μια μακρόχρονη έρωτική ιστορία, είχαν πλέον τεθεί.

“Ας αρχίσουμε λοιπόν, με μερικά σημεία της πρωταρχικής περιόδου της οικονομικής ιστορίας. Θα αρχίσω με τους ιστορικούς, γιατί με την οικονομική ιστορία, είμαστε πιο κοντά στην ιστορία απ’ ό,τι στην πολιτική οικονομία. Μπορεί βέβαια κανείς να πει ότι υπήρχε και τότε κάποια σύνδεση με την πολιτική οικονομία, σύνδεση που έγινε από όρισμένους μαρξιστές στις αρχές του 20ού αϊ. “Αν ο Λένιν, ὅς ποῦμε, εἶχε πεθάνει τὸ 1890 ἢ τὸ 1896 ἀπὸ κάποιο ἀτύχημα, τότε πιθανότατα θὰ ἀναφερόταν σὲ κάποια ρώσικη ἐγκυκλοπαίδεια σὰν ἓνας διάσημος Ρῶσος οικονομικός ιστορικός της δεκαετίας τοῦ 1890. Τὸ σημαντικότερο ἔργο του τὸ 1890 ἦταν ἡ ἀνάπτυξη τοῦ ρωσικοῦ καπιταλισμοῦ. Ἦταν ἓνα εἶδος παραδοσιακῆς ἐφαρμογῆς στοιχείων τῆς μαρξιστικῆς θεωρίας στὴν οικονομική ἱστορία τῆς Ρωσίας. Ὑπῆρξαν λοιπὸν πράγματι μερικὲς θεωρητικὲς ἐργασίες, ἀλλὰ εἶχαν σχετικὰ μικρὴ ἐπίδραση στὸ σύνολο τοῦ κλάδου.

“Ένας Γάλλος οικονομικός ιστορικός τῆς δεκαετίας τοῦ 1930 μπορεῖ νὰ θεωρηθεῖ ὅτι εἶναι αὐτὸς ποὺ ἄρχισε νὰ οἰκοδομεῖ τὴν ἐφαρμογὴ μιᾶς σύγχρονης οικονομικῆς θεωρίας στὴν ἱστορικὴ ἔρευνα. Πρόκειται γιὰ τὸν Ernest Labrousse, ποὺ μελέτησε τοὺς οικονομικοὺς κύκλους στὸν 18ο αἶ. καὶ προσπάθησε νὰ συνδέσει τρεῖς διαφορετικοῦ τύπου διαδικασίες στὴν ἱστορία.

Οἱ τρεῖς διαφορετικοῦ τύπου διαδικασίες, οἱ ὁποῖες κατὰ τὸν Labrousse συγχρονίστηκαν (ἢ συνέπεσαν) στὸ πλαίσιο μιᾶς ἐντελῶς εἰδικῆς συγκυρίας πρὸς τὸ τέλος τῆς δεκαετίας τοῦ 1780, μποροῦν νὰ θεωρηθοῦν ὡς οἱ οικονομικὲς αἰτίες τῆς Γαλλικῆς Ἐπανάστασης. Εἶναι πρῶτα ἀπ’ ὅλα οἱ τάσεις μακρῆς διάρκειας, τὲς ὁποῖες ὀνομάζουμε στὴν οικονομία *μακροχρόνιες τάσεις (trends)*. Ἐπειτα εἶναι τὰ ὀνομαζόμενα *κύματα βραχείας διάρκειας*, τὰ ὁποῖα καλύπτουν πέντε-ἕξι μὲν δέκα χρόνια, καὶ τὰ ὁποῖα μποροῦμε νὰ τὰ ὀνομάσουμε *κύκλους τῶν επιχειρησέων (business cycles)*. Ἐχομε λοιπὸν τὲς τάσεις μακρῆς διάρκειας, τὲς βραχυχρόνιες κυκλικὲς διακυμάνσεις καὶ τρίτο ἔχομε τὰ ἰδιαίτερα ἐντοπισμένα γεγονότα, τὰ ὁποῖα ὅπως ξέρετε, πρὶν ἀπὸ τὴ Γαλλικὴ Ἐπανάσταση ἦταν μιὰ πολὺ κακὴ σοδειὰ ἢ ἡ ἐπιβολὴ βαρύτερης, νέου τύπου, φορολογίας. Καὶ οἱ τρεῖς αὐτὲς διαδικασίες προκάλεσαν μαζί μιὰ σειρὰ ἀπὸ ἀντιφάσεις ποὺ ἀντιπροσωπεύουν, γενικὰ μιλώντας, τὴν καταγωγὴ καὶ τὰ οικονομικὰ αἷτια τῆς Γαλλικῆς Ἐπανάστασης.

Αὐτὴ ἦταν λοιπὸν ἡ ἀρχή. Καὶ τὸν ἴδιο καιρὸ, πέρα ἀπὸ τὸν ὠκεανό, στὲς Ἠνωμένες Πολιτεῖες, ἓνας οικονομολόγος καὶ στατιστικὸς, ὁ Simon Kuznets προσπαθοῦσε νὰ δεῖ τὴν πολιτικὴν οικονομίαν σὲ μιὰ ἱστορικὴ προοπτικὴ. Παρουσίασε νέες σειρὲς ποσοτικῶν στοιχείων, τὰ ὁποῖα δη-

μοσίευσε με τὸν τίτλο *Εἰσόδημα καὶ Ἐθνικὸς Πλοῦτος*. Ἦθελε νὰ παρακολουθήσει πῶς αὐξήθηκε τὸ εἰσόδημα καὶ ὁ ἐθνικὸς πλοῦτος στὶς κυριότερες χῶρες τοῦ κόσμου, ἀπὸ τὰ μέσα τοῦ 19ου αἰ. περίπου καὶ κατὰ τὸν 20ὸ αἰ. Παρουσίασε λοιπὸν ἓνα πολὺ σημαντικὸ βιβλίο, τὸ ὁποῖο, παρὰ τὸ γεγονὸς ὅτι εἶναι ἔργο οἰκονομολόγου, μπορεῖ νὰ θεωρηθεῖ ὅτι ἀνήκει στὴ σύγχρονη οἰκονομικὴ ἱστορία.

Μετὰ τὸν Δεύτερο Παγκόσμιον Πόλεμον, τρεῖς κύριοι λόγοι συνέβαλαν στὸ γεγονὸς ὅτι οἱ οἰκονομολόγοι, σχεδὸν ὅλοι, προσπάθησαν περισσότερο ἢ λιγότερο νὰ σκύψουν πάνω στὴν ἱστορία, νὰ στραφοῦν πρὸς τὴν ἱστορία.

Πρῶτα ἀπ' ὅλα, ἦταν βέβαια ἡ θεωρία τοῦ Κέϋνς. Ξέρετε ὅτι τὸ κυριότερο ἔργο τοῦ Κέϋνς δημοσιεύτηκε τὸ 1936. Ἔτσι τώρα πιά πολλοὶ μελετητὲς εἶχαν ἐξοικειωθεῖ μετὰ τὸν Κέϋνς, τοῦ ὁποῖου ἡ ἰδεολογικὴ ἐπίδραση ἄρχισε νὰ γίνεται πραγματικὰ αἰσθητὴ μετὰ τὸν Δεύτερο Παγκόσμιον Πόλεμον. Μποροῦμε νὰ μιλήσουμε γιὰ *Κεϋνσιανὴ ἐπανάσταση*, ἡ ὁποία ἀνοίξε τὸ δρόμον στὴν πολιτικὴ οἰκονομία γιὰ μιὰ νέα προσέγγιση τῶν μακροχρόνιων διαδικασιῶν.

Ὁ δεῦτερος λόγος ἦταν ὅτι τὸ καπιταλιστικὸ σύστημα ἔμπαινε τώρα, περισσότερο παρὰ ποτέ, ὑπὸ ἀμφισβήτηση ἀπὸ τὸ σοβιετικὸ σύστημα, ὅταν, μετὰ τὴν ἀνάδειξη τῆς Σοβιετικῆς Ἐνώσεως σὲ ὑπερδύναμη, ἐμφανίστηκε τὸ λεγόμενον σοβιετικὸ μπλόκ.

Ὁ τρίτος λόγος ἦταν ἡ κατάρρευση τῆς ἀποικιοκρατίας.

Ὅλοι αὐτοὶ οἱ λόγοι ἔστρεψαν τὸ ἐνδιαφέρον τῶν οἰκονομολόγων πρὸς τὴν μακροχρόνια οἰκονομικὴ ἀνάπτυξη. Ἔτσι ἡ μελέτη τῆς οἰκονομικῆς ἀνάπτυξης ἔγινε τῆς μόδας. Δὲν θέλω νὰ βάλω στοίχημα, ἀλλὰ ἀναρωτιέμαι ἂν μπορεῖ κανεὶς νὰ βρεῖ σὲ ὁποιοδήποτε ἔργο πολιτικῆς οἰκονομίας γραμμένο, πρὶν ἀπὸ τὸν Δεύτερο Παγκόσμιον Πόλεμον, τίς λέξεις *οἰκονομικὴ ἀνάπτυξη*. Μπορεῖ καὶ νὰ τίς βρεῖτε, ἀλλὰ σὲ ἀσήμαντὴ χρῆση. Μετὰ τὸν Δεύτερο Παγκόσμιον Πόλεμον, ἡ οἰκονομικὴ ἀνάπτυξη ἔγινε ἓνα εἶδος κυρίαρχης μόδας· ὅλοι ἔψαχναν γιὰ οἰκονομικὴ ἀνάπτυξη. Ἀλλὰ πῶς μπορεῖ κανεὶς νὰ μελετήσῃ τὴν οἰκονομικὴ ἀνάπτυξη χωρὶς νὰ κοιτάξῃ τὴν ἱστορία, χωρὶς νὰ πᾶι πίσω στὴν ἱστορία; Τὸ ἐρώτημα ποιά θὰ εἶναι ἡ τύχη τοῦ κόσμου, ἔβγαινε ἐπίσης στὴν ἐπιφάνεια. Ποιὸ εἶναι τὸ μέλλον τῶν οἰκονομικῶν ὑπανάπτυκτων χωρῶν; Πρέπει νὰ τοὺς ὑποδεχθεῖ ἓνας δρόμος, πρέπει νὰ τοὺς δοθεῖ μιὰ προοπτικὴ. Καὶ πῶς νὰ τοὺς δοθεῖ αὐτὴ ἡ προοπτικὴ; Ὁ μόνος τρόπος ἦταν νὰ τοὺς δείξῃ κανεὶς ὅτι, σὲ κάποια στιγμή στὴν ἱστορία, σὲ παλαιότερες ἐποχές, ἀκόμη καὶ οἱ ἀνεπτυγμένους σήμερα χῶρες βρίσκονταν, πάνω-κάτω, στὸ ἴδιο ἐπίπεδο

με αυτό που βρίσκονται οι υπανάπτυκτες χώρες τώρα. "Ετσι, πρέπει να πάει κανείς πίσω, για να πιάσει το νήμα" όλες οι χώρες ξεκινούν υποχρεωτικά από μια παραδοσιακή οικονομία, ή όποια όμως, κάτω από ιδιαίτερες συνθήκες, μπορεί να αρχίσει να μετασχηματίζεται, μπορεί να πετύχει την απογείωση.

"Ετσι, ήρθε στο προσκήνιο ή προοπτική της ανάπτυξης και μια πληθώρα από καινούριες θεωρίες ξεπήδησαν. Θα αναφέρω μόνο τρεις απ' αυτές.

Πρώτα απ' όλα, τη θεωρία του διάσημου πρώην Αυστριακού και έπειτα Αμερικανού οικονομολόγου Schumpeter, που έγραψε ένα βασικό έργο για τους κύκλους των επιχειρήσεων και παρουσίασε τη θεωρία της καινοτομίας. Έξετάζοντας την οικονομική εξέλιξη στην ιστορική προοπτική της, ο Schumpeter βρίσκει ότι πίσω από την οικονομική ανάπτυξη υπάρχει πάντα ένα άτομο, ένας πρωταγωνιστής. Αυτός ο πρωταγωνιστής είναι ο καινοτόμος, ο οποίος φέρνει τα καινούρια στοιχεία στην οικονομική ανάπτυξη, και μέσω του καινοτόμου, μέσω της καινοτομίας, έρχεται στην οικονομική ιστορία, ή τεχνολογική αλλαγή.

Κάτω απ' αυτήν την όπτική ή τεχνολογία απόκτησε μεγάλη σημασία. Πρίν, οι οικονομολόγοι, πίσω από την οικονομική ανάπτυξη, έψαχναν συνήθως να βρουν το κεφάλαιο, ενώ τώρα ή σημασία του κεφαλαίου μειώθηκε. "Ετσι όπως το αντιλαμβάνεται ο Schumpeter, ο καινοτόμος και ή καινοτομία είναι που συμβάλλουν στην αλλαγή, και κατά συνέπεια ή τεχνολογία γίνεται πολύ σημαντικό στοιχείο της οικονομικής ανάπτυξης.

"Επειτα ήρθε ο διάσημος Rostow και το αντικομμουνιστικό του μανιφέστο με τα πέντε στάδια. Είμαι σίγουρος ότι σās είναι γνωστό. 'Ο Rostow διακήρυξε ότι ή οικονομική ανάπτυξη πέρασε από πέντε διαφορετικά στάδια και ότι κάθε χώρα είναι υποχρεωμένη να ακολουθήσει τα ίδια αυτά στάδια. Και μ' αυτές τις προτάσεις έλεγε ουσιαστικά ότι πρέπει κανείς να μελετήσει την ιστορία, να μελετήσει την οικονομική ιστορία και ότι τα διδάγματα από αυτή τη μελέτη της οικονομικής ιστορίας πρέπει να εφαρμοστούν στις λιγότερο ανεπτυγμένες χώρες. Μ' αυτή την έννοια, ή πιο σημαντική διαδικασία από την όποια μπορεί κανείς να διδαχτεί, δέν είναι ή καθαρή οικονομική θεωρία, αλλά ή οικονομική ιστορία.

'Ο τρίτος στη σειρά, τον όποιο νομίζω ότι μπορούμε να θεωρούμε σαν τον πιο σημαντικό, ήταν ο Alexander Gerschenkron. (Δέν ξέρω αν το βιβλίο του πάνω στην οικονομική καθυστέρηση έχει μεταφραστεί στα ελληνικά ή όχι.)

Ο Gerschenkron άσκησε πολύ σημαντική ιδεολογική επίδραση στη σύγχρονη οικονομική ιστορία.

Παρουσίασε την ιδέα ότι, στην πραγματικότητα, υπάρχει μιá συσχέτιση μεταξύ καθυστέρησης και ανάπτυξης. Υποστήριξε ότι δέν υπάρχει ένας και μοναδικός δρόμος προς την ανάπτυξη. Οί δρόμοι προς την ανάπτυξη δέν είναι ίδιοι, γιατί άν κάθε χώρα αρχίζει την ανάπτυξή της σέ διαφορετική έποχή, τότε είναι φανερό ότι ξεκινάει και κάτω από διαφορετικές συνθήκες. Ός εκ τούτου, θά ήταν τελείως λάθος νά κοιτάζει κανείς την οικονομική ιστορία της Βρετανίας, έξετάζοντας άν είναι π.χ. δυνατόν νά εφαρμοστεί ή διαδικασία της βρετανικής βιομηχανικής επανάστασης στην Ελλάδα π.χ., έφόσον ή εκβιομηχάνιση ξεκινά στην Ελλάδα σέ διαφορετική περίοδο.

Ένα από τά πιό σημαντικά στοιχεία του έργου του Gerschenkron είναι ή ιδέα της υποκατάστασης. Η ιδέα αυτή έχει την έννοια ότι όποτεδήποτε μιá χώρα βρίσκεται σέ καθυστέρηση, προσπαθεί νά ξεπεράσει την καθυστέρησή της εισάγοντας κάποια νέα στοιχεία, τά όποια δέν ύπήρχαν στο κράτος που ξεκίνησε πρώτο την αναπτυξιακή διαδικασία. Η θεωρία της υποκατάστασης λέει ότι, όσο πιό υπανάπτυκτη είναι μιá χώρα, τόσο πιό δυναμικά «υποκατάστατα» χρειάζεται για νά περάσει στην ανάπτυξη. Αυτό είναι ένα από τά βασικά σημεία της θέσης του Gerschenkron, ό όποιος οίκοδόμησε την αντίληψή του για την υποκατάσταση, χωρίζοντας την Ευρώπη σέ τρεις τύπους εκβιομηχάνισης. Ένώ στην Αγγλία οί παράγοντες της εκβιομηχάνισης ήταν δοσμένοι, στην ήπειρωτική Ευρώπη οί παράγοντες που έλειπαν υποκαταστάθηκαν από τις τράπεζες· και στην Ανατολική Ευρώπη, όπου άπουσίαζαν περισσότεροι παράγοντες, υποκαταστάθηκαν από τó κράτος. Ο Gerschenkron έδειξε ότι, ή οικονομική ιστορία πρέπει νά μελετηθεί, βασικά, όχι άπλως σάν εφαρμοσμένη πολιτική οίκονομία, όχι άπλως σάν οικονομική θεωρία εφαρμοσμένη πάνω στην ιστορική διαδικασία· ή μελέτη της πρέπει νά βασίζεται σέ έξατομικευμένες περιπτώσεις και νά χρησιμοποιεί τη λεγόμενη συγκριτική μέθοδο.

Συγκριτική μέθοδος: αυτό μάς ξαναφέρνει πίσω στους ιστορικούς.

Θά έλεγα ότι, από τη μιá πλευρά, μπορεί κανείς νά διαπιστώσει ότι οί οικονομολόγοι άνοίχτηκαν περισσότερο στην ιστορία και πράγματι, στη διάρκεια των τελευταίων 25 ή 30 έτών, όλοι οί έξέχοντες οικονομολόγοι προσπάθησαν νά κάνουν οικονομική ιστορία. Γιατί αντίληφθηκαν ότι χωρίς οικονομική ιστορία δέν μπορεί κανείς νά είναι οικονομολόγος.

Ποιά ήταν, από την άλλη πλευρά, ή κατάσταση με τούς ιστορικούς;

Θὰ ἔλεγα ὅτι οἱ ἴδιες διεργασίες ἔκαναν τὴν ἐμφάνισή τους καὶ στὸν χῶρο τῶν ἱστορικῶν καὶ ἀπ' αὐτὴ τὴν ἄποψη θὰ ὑπογράμμιζα ἰδιαίτερα τὴν ἀξία τῆς ὀνομαζόμενης γαλλικῆς σχολῆς τῶν *Annales*.

Ξέρω ὅτι πολλοὶ ἀπὸ σᾶς ἔχετε σπουδάσει στὸ Παρίσι, ὥστε δὲν χρειάζεται νὰ σᾶς μιλήσω γιὰ τὴ σχολὴ τῶν *Annales* ἀπ' τὴν ἀρχή. Θὰ ἤθελα ὅμως νὰ ἀναφερθῶ στὴν ἀντίληψη τοῦ Marc Bloch γιὰ τὴν ἐννοια τῆς συγκριτικῆς οἰκονομικῆς ἱστορίας. Ὅπως ξέρετε, ὁ Marc Bloch μπορεῖ νὰ θεωρηθεῖ σὰν ὁ πατέρας τῆς σχολῆς τῶν *Annales*. Ἰδρύσε τὸ περιοδικὸ ποὺ ὀνομάζεται *Annales*, καὶ ἔγραψε ἓνα πολὺ ὀνομαστὸ ἄρθρο τὸ ὁποῖο, τότε ποὺ δημοσιεύθηκε, ὅπως συνήθως, δὲν ἔγινε τόσο πολὺ εὐνοϊκὰ δεκτό, θεωρήθηκε ὅμως πολὺ σημαντικὸ μετὰ τὸν Δεύτερο Παγκόσμιον Πόλεμο (κι ὠστόσο τὸ ἄρθρο εἶχε γραφεῖ ἤδη ἀπὸ τὸ 1928).

Στὸ ἄρθρο αὐτό, ὁ Bloch προσπάθησε νὰ ἐπεξεργαστεῖ τὰ ἐννοιολογικὰ ἐργαλεῖα τῆς συγκριτικῆς οἰκονομικῆς ἱστορίας καὶ σ' αὐτὸ τὸ πλαίσιο, παρουσίασε τὶς ἀκόλουθες ιδέες.

Πρῶτα ἀπ' ὅλα: ποιά εἶναι ἡ μονάδα, ἡ ἐνότητα, ποὺ ἔχει νόημα νὰ προσπαθεῖ κανεὶς νὰ συγκρίνει. Γιατὶ βέβαια, τὸ ὅτιδήποτε μπορεῖ νὰ συγκριθεῖ μὲ τὸ ὅτιδήποτε, ἀλλὰ αὐτὸ δὲν ἔχει νόημα. Ἄν θέλει κανεὶς νὰ χρησιμοποιήσει τὴ συγκριτικὴ μέθοδο γιὰ νὰ δοκιμάσει ἐρμηνευτικὲς ὑποθέσεις, γιὰ νὰ ὑπογραμμίσει τὰ ἰδιαίτερα χαρακτηριστικὰ τῶν διαφορῶν κοινωνιῶν, τότε πρέπει νὰ καθορίσει ἐπακριβῶς τὴν ἐνότητα, τὴ μονάδα τῆς σύγκρισης. Ἀφοῦ, ἀπὸ τὸν 19ο αἰ. περίπου, ἡ πιὸ σημαντικὴ ἐνότητα στὴν παγκόσμια ἱστορία εἶναι τὸ κράτος, αὐτὸ ποὺ πρέπει κανεὶς νὰ συγκρίνει εἶναι τὰ κράτη. Μπορεῖ δηλαδὴ νὰ συγκρίνει κανεὶς τὴν Ἑλλάδα μὲ τὴν Ἰσπανία κ.λπ., αὐτὴ ἡ σύγκριση ἔχει νόημα.

Κάποιοι ἄλλοι ὑποστηρίζουν ὅτι, ἀκόμη κι ἂν τὸ κράτος εἶναι σημαντικό, εἶναι σημαντικό γιὰ τὴν πολιτικὴ. Εἶναι πράγματι τόσο σημαντικό καὶ γιὰ τὴν οἰκονομία; Ἰδιαίτερα τὸν 19ο αἰ., ὅπου τὸ κράτος ἔπαιζε σχετικὰ μικρὸ ρόλο στὴν οἰκονομία; Ἔτσι ὑπέδειξαν ὅτι ἡ βασικὴ διαδικασία ποὺ ἐκτυλίσσεται ἀπὸ τὰ μέσα τοῦ 19ου αἰ., εἶναι ἡ ἐμφάνιση τῆς παγκόσμιας οἰκονομίας, ἡ ἐμφάνιση τοῦ παγκόσμιου ἐμπορίου, ἡ ἐμφάνιση μιᾶς διαδικασίας ἐκβιομηχάνισης σὲ παγκόσμια κλίμακα, καὶ κατὰ συνέπεια τὸ νὰ συγκρίνεις κράτη στερεῖται σημασίας. Αὐτὸ ποὺ ἔχεις νὰ συγκρίνεις εἶναι περιφέρειες (regions). Περιφέρειες, γεωγραφικὲς ζῶνες, μὲ διπλὴ ἐννοια. Σὰν γεωγραφικὲς ζῶνες ποὺ εἶναι μικρότερες ἀπὸ τὰ κράτη. Διαφορετικὲς γεωγραφικὲς ζῶνες εἶναι περισσότερες ἢ λιγότερες κατάλληλες ἢ ἀκατάλληλες γιὰ τὸ ξεκίνημα τῆς ἐκβιομηχάνισης ἀνάλογα μὲ τὸ στάδιο στὸ ὁποῖο βρίσκεται ἡ ἐξέλιξη τῆς τεχνολογίας. Γιατὶ ἀπὸ τὸν 19ο αἰ., ἡ

κάθε περίοδος έκβιομηχάνισης είναι συνδεδεμένη με κάποια ιδιαίτερη τεχνολογία.

Ἡ πρώτη περίοδος έκβιομηχάνισης, ἀπὸ τὰ τέλη τοῦ 18ου αἰ. μέχρι τὰ μέσα τοῦ 19ου, ἦταν βασικά συνδεδεμένη με τὴν ἀτμομηχανή, με τὸν ἄνθρακα καὶ τὴν ὑφαντουργία.

Ἡ ἐπόμενη περίοδος συνδέεται, χονδρικά, με τὸ σίδηρο καὶ τὸ ἀτσάλι.

Ἐπείτα, τὸ τρίτο βῆμα συνδέεται με τὴ χημεία καὶ τὸν ἠλεκτρισμό, καὶ οὕτω καθεξῆς.

Ἔτσι, αὐτὸ ποῦ πρέπει νὰ κάνει ὁ μελετητὴς εἶναι νὰ κοιτάξει τὶς δυνατότητες — καὶ ιδιαίτερα στὴν περίοδο πρὶν ἀπὸ τὸν Δεύτερο Παγκόσμιο Πόλεμο, ὅπου ἡ τεχνολογία σὲ ὅλα τὰ στάδια ἦταν πάρα πολὺ ἐξαορτημένη ἀπὸ τὶς πρώτες ὕλεις — νὰ κοιτάξει λοιπὸν καὶ νὰ συγκρίνει τὶς δυνατότητες νὰ εἰσαχθοῦν σὲ μιὰ χώρα οἱ ἡγετικές βιομηχανίες σὲ μιὰ δεδομένη περίοδο. Ἔτσι, ἂν στὴ συγκεκριμένη περίοδο, ὁ ἄνθρακας καὶ ἡ ὑφαντουργία εἶναι οἱ πιὸ σημαντικές βιομηχανίες, τότε εἶναι φανερό ὅτι δὲν μπορεῖ νὰ θεωρηθεῖ ἡ Ἰταλία σὰν ἡ πρώτη στὴν έκβιομηχάνιση χώρα. Δὲν ὑπῆρχε στὴν Ἰταλία καθόλου ἄνθρακας καὶ ἡ ὑφαντουργία ἦταν πολὺ περιορισμένη. Οἱ συσχετίσεις αὐτοῦ τοῦ τύπου εἶναι πολὺ σημαντικές καί, ὅταν κανεῖς ἐξετάζει μικρὲς περιφέρειες, πρέπει νὰ παίρνει ὑπ' ὄψη του ὅτι ἔχουν διαφορετικές δυνατότητες.

Ἡ δεύτερη ἐκδοχὴ τῆς περιφέρειας σὰν μονάδας σύγκρισης, εἶναι οἱ μεγάλες ζώνες, οἱ εὐρύτερες φυσικές περιοχές. Αὐτὸ ποῦ θὰ προσπαθήσω νὰ κάνω αὐριο, εἶναι νὰ συγκρίνω τέτοιου εἴδους ζώνες, π.χ. σὰν αὐτὴ ποῦ μπορούμε νὰ ὀνομάσουμε Μεσογειακή, Σκανδιναβικὴ κ.λπ., οἱ ὁποῖες, κατὰ τὴν ἀποψή μου, δὲν ἀποτελοῦν ἐνότητες με τὴν γεωγραφικὴ μόνον ἔννοια ἀλλὰ ἔχουν κοινὰ γνωρίσματα καὶ ἀπὸ οἰκονομικὴ καὶ ἱστορικὴ ἀποψη καὶ γι' αὐτὸ μποροῦν νὰ ἀποτελέσουν ἐνότητες σύγκρισης.

Ἡ τρίτη δυνατότητα γιὰ νὰ συγκρίνει κανεῖς εἶναι νὰ πάρει σὰν ἐνότητες σύγκρισης τὰ κοινωνικά καὶ πολιτικά συστήματα. Ὅχι με τὴν πολὺ εὐρεία ἔννοια τοῦ καπιταλισμοῦ καὶ τοῦ σοσιαλισμοῦ, γιατί συνήθως ὅταν τὸ ἐννοιολογικὸ περιεχόμενο μιᾶς λέξης εἶναι τόσο εὐρὺ, τότε ἡ λέξη χάνει τὴ σημασία της. Πρέπει νὰ πάρει τὰ κοινωνικά καὶ πολιτικά συστήματα με τὴν κυριολεκτικὴ σημασία τῶν λέξεων, νὰ πάρει δηλαδὴ κανεῖς μιὰ περίοδο 20-30 ἐτῶν, καὶ μέσα σ' αὐτὴ τὴν περίοδο νὰ ἐξετάσει τοὺς κυρίαρχους τύπους κοινωνικῶν, πολιτικῶν καὶ θεσμικῶν συστημάτων καὶ νὰ τοὺς συγκρίνει σὰν διαφορετικὰ ἱστορικὰ πρότυπα.

Αὐτὲς εἶναι λοιπὸν οἱ τρεῖς δυνατότητες σύγκρισης.

Τὸ δεύτερο θέμα, ποῦ ἔφερε στὴν ἐπιφάνεια ὁ Marc Bloch με τὴ

συγκριτική οικονομική ιστορία, είναι ότι δεν μπορείς να συγκρίνεις χωρίς πρώτα να θέσεις ένα είδος ερμηνευτικής υπόθεσης. Πρέπει να εισαγάγεις μια όρισμένη υπόθεση στην εργασία σου. Αυτό όμως πάλι, είναι τελείως διαφορετικό και απολύτως αντίθετο προς την αντίληψη του 19ου αί. Γιατί η αντίληψη εκείνη (του 19ου αί.) ήταν ότι, όπως είπαμε, δεν μελετάς παρὰ μόνο τὰ γεγονότα και από τὰ γεγονότα συνθέτεις τὸ ἔργο σου. Σύμφωνα με τὸν Bloch, όπως σὰς εἶπα, πρέπει νὰ ἔχεις κάποιο εἶδος ερμηνευτικής υπόθεσης ὅταν μελετᾷς τὴν οικονομικὴ ἱστορία σ' ἓνα εὐρὺ πλαίσιο· καὶ ἔπειτα πρέπει νὰ αντιπαραβάλλεις τὴν ὑπόθεσή σου μετὰ τὰ γεγονότα, πρέπει νὰ τὴν ὑποβάλλεις σὲ ἔλεγχο, εἴτε γιὰ νὰ τὴν ἐπιβεβαιώσεις εἴτε γιὰ νὰ τὴν ἀπορρίψεις καὶ νὰ δοκιμάσεις μιὰ ἄλλη ὑπόθεση. Ἔτσι, κατ' αὐτὴν τὴν ἔννοια, πρέπει νὰ οἰκοδομήσεις ἓνα εἶδος θεωρίας καὶ νὰ χρησιμοποιήσεις αὐτὴ τὴ θεωρία στὴ συγκριτικὴ ἱστορία.

Καὶ τέλος, (δὲ θέλω νὰ προχωρήσω πάρα πολὺ στὶς λεπτομέρειες) ὁ Bloch ὑπογράμμισε ἰδιαίτερα τὰ ἀκόλουθα σημεῖα.

Πρῶτα ἀπ' ὅλα, κάθε φορὰ ποὺ κάνεις κάποια σύγκριση, εἶναι πολὺ σημαντικό νὰ παίρνεις τὰ πιὸ σημαντικά, τὰ πιὸ οὐσιαστικά χαρακτηριστικά. Ἐννοῶ ὅτι δὲν ὑπάρχει κανένας λόγος νὰ συγκρίνει κανεὶς τὰ πάντα, κάτι τέτοιο δὲν ἔχει νόημα. Ἐχει νόημα νὰ ξεχωρίζει κανεὶς τὰ πιὸ κύρια, τὰ πιὸ σημαντικά χαρακτηριστικά καὶ νὰ ὀριοθετῇ τὰ συγκρινόμενα πρότυπα, φροντίζοντας ὅμως νὰ ἀποφεύγει τὴν ἔλλειψη ἱστορικῆς αὐθεντικότητας μετὰ τὴν ὑπερβολικὴ ἀφαίρεση, ἡ ὁποία ἔχει τὴν τάση νὰ ἀποκαθιστᾷ τὴν ταυτότητα καὶ τὶς διαφορὲς ὀρισμένων διαδικασιῶν βγάζοντάς τες ἔξω ἀπὸ τὸ ἱστορικὸ τους πλαίσιο.

Πρέπει λοιπὸν νὰ μελετήσει κανεὶς:

α) Ποιὰ εἶναι τὰ πιὸ σημαντικὰ χαρακτηριστικά, τόσο τὰ παρόμοια ὅσο καὶ τὰ ἀποκλίνοντα.

β) Ποιὰ σχέση συνδέει τὰ ἀποκλίνοντα χαρακτηριστικά μετὰ τὶς πιὸ σημαντικὲς τάσεις τοῦ ἐξεταζομένου φαινομένου.

γ) Εἶναι οἱ διαφορὲς καὶ οἱ ἀποκλίσεις ποσοτικῆς ἢ ποιοτικῆς χαρακτῆρας;

Ὅπως σὰς εἶπα, τὸ ἄρθρο τοῦ Bloch γράφτηκε στὰ 1928, ἀλλὰ ἐγινε κομμάτι τῆς οικονομικῆς ἱστορίας μόνο στὴ δεκαετία τοῦ 1950 καὶ 1960, πιθανότατα γιὰ τὴ συνέργειά ἀνάμεσα στὴν οἰκονομία καὶ τὴν ἱστορία ἦταν στὴν ἀρχὴ τῆς. Λοιπὸν, μετὰ τὴν ἐμφάνιση τῆς σχολῆς τῶν *Annales*, ἀπὸ τὴ μιὰ καὶ τὴν ἐμφάνιση τῶν θεωριῶν οικονομικῆς ἀνάπτυξης ἀπὸ τὴν ἄλλη, θὰ ἔλεγα ὅτι ἡ πιθανότητα μιᾶς μᾶλλον μακρόπνοης συνεργασίας ἀνάμεσα στὴν πολιτικὴ οἰκονομία καὶ τὴν ἱστορία ἦταν δοσμένη. Κι

αυτή ή μάλλον στενή συνεργασία, μ' άλλα λόγια αυτό τὸ πάντρεμα, ξεκίνησε με τὴ λεγόμενη ποσοτικοποίηση τῆς ἱστορίας.

Ἡ ποσοτικοποίηση, ἡ ποσοτικὴ οἰκονομικὴ ἱστορία ἔγινε τῆς μόδας στὸ δεύτερο μισὸ τῆς δεκαετίας τοῦ 1960 περίπου. Στὴ δεκαετία αὐτὴ γράφτηκαν πάρα πολλὰ βιβλία ποὺ ὄχι μόνο ἐπιχειροῦσαν ποσοτικὲς προσεγγίσεις τῆς οἰκονομικῆς ἱστορίας, ἀλλὰ καὶ προσπαθοῦσαν νὰ οἰκοδομήσουν μιὰ ποσοτικὴ ἱστορία, σὰν ἀνεξάρτητο ἱστορικὸ κλάδο, πράγμα ποὺ βέβαια δὲν ἦταν καλὸ. Ἡ ποσοτικοποίηση πρόσφερε τὴν ἀκόλουθη ὑπηρεσία στὴν οἰκονομικὴ ἱστορία.

Πρῶτα ἀπ' ὅλα ἡ ποσοτικὴ μέθοδος δεχόταν σὰν ἀντικείμενο μελέτης διαδικασίες κυρίως καὶ δομές κι ὄχι τόσο ἀπομονωμένα γεγονότα. Ἡ ποσοτικὴ προσέγγιση προσπαθεῖ νὰ ἐκφράσει τὸ κάθε τι με ἀριθμούς, πράγμα ποὺ ἐπιβάλλει στὸ λεξιλόγιο τῶν οἰκονομικῶν ἱστορικῶν περισσό-τερη ἀκρίβεια. Συνήθιζα γιὰ παρὰδειγμα νὰ ζητῶ ἀπὸ τοὺς φοιτητές μου τὴ σημασία διαφόρων λέξεων καὶ πάντα ὑπῆρχε δυσκολία στὴν ἀπάντη-ση ἄς ποῦμε, *μεγάλος* ἀριθμός. Τί θὰ πεῖ «μεγάλος»; Πόσο μεγάλος; Ὑπάρχουν τέτοιες λέξεις ποὺ τίς χρησιμοποιοῦμε καθημερινὰ ἀλλὰ ποὺ ἡ σημασία τους δὲν εἶναι ἐξασφαλισμένη, δὲν εἶναι καθαρή· γιατί, ὅτι ἐγὼ θεωρῶ μεγάλο, ὁ ἄλλος δὲν τὸ θεωρεῖ μεγάλο κ.λπ. Μ' αὐτὸ ἐννοῶ ὅτι, ἂν κανεὶς χρησιμοποιεῖ τέτοιες κατηγορίας λέξεις, δὲν εἶναι ἀπόλυτα ἀκριβής. Ἡ ποσοτικὴ οἰκονομικὴ ἱστορία ἤθελε νὰ ξεπεράσει αὐτὴ τὴν ἀσάφεια, καὶ ἀντὶ νὰ χρησιμοποιεῖ λέξεις, ἤθελε νὰ χρησιμοποιεῖ ἀριθμούς. Ἐντάξει, ἄς τὸ κάνει. Ὑπάρχει ὅμως ἓνα πολὺ σημαντικό πρόβλημα. Πρῶτα ἀπ' ὅλα στοιχίζει. Ἄν θέλω νὰ χρησιμοποιήσω ποσοτικὲς μεθό-δους, χρειάζομαι μηχανές κ.λπ, καὶ δεδομένου τοῦ σκοποῦ γιὰ τὸν ὁποῖο πρόκειται, αὐτὸ δὲν εἶναι πάντα μιὰ καλὴ ἐπένδυση, ἀφοῦ στὴν ἱστορία δὲν μποροῦν ὅλα νὰ ἐκφραστοῦν με ποσοτικὸ τρόπο. Ἡ χρησιμοποίηση ἠλεκτρονικῶν ὑπολογιστῶν ἔχει ἄλλη ἀξία ἂν προσπαθεῖς νὰ καταστρώ-σεις ἓνα σημαντικό οἰκονομικὸ μοντέλο γιὰ τὸ μέλλον κι ἄλλη ἂν ἐρευνᾷς τὸ παρελθόν. Στὸν βαθμὸ ποὺ ἡ ποσοτικὴ μέθοδος μπορεῖ νὰ εἶναι ἐπί-κουρος τῆς ἱστορίας, πρέπει νὰ ἔχουμε ὑπόψη μας τὰ ὅριά της.

Τελευταίو, ἀλλὰ ὄχι λιγότερο σημαντικό, ἐπιτρέψτε μου νὰ ἀναφέρω τὴν ὀνομαζόμενη *Νέα Οἰκονομικὴ Ἱστορία*, ἡ ὁποία εἶναι πάρα πολὺ τῆς μόδας στὴν Ἀμερική. Σίγουρα ξέρετε ὅτι ἡ *Νέα Οἰκονομικὴ Ἱστο-ρία* φτιάχτηκε, ξεκίνησε, κυρίως ἀπὸ δύο ἢ τρεῖς ἐξέχοντες Ἀμερικανοὺς οἰκονομικοὺς ἱστορικοὺς, τὸν Albert Fishlow, τὸν Robert Fogel καὶ στὴ συνέχεια ἀπὸ τὸν J. Meyer. Ἐμφανίστηκαν με μιὰ καινούρια θέση, σύμ-φωνα με τὴν ὁποία χρησιμοποιοῦν οἰκονομικὴ θεωρία, οἰκονομικὰ ἐργα-

λεία, κατασκευάζουν μοντέλα, και δίνουν έμφαση στις μετρήσεις. Προσπάθησαν να δείξουν τί θα είχε συμβεί στην οικονομική εξέλιξη των Ένωμένων Πολιτειών εάν δεν είχε έφευρεθεί ο σιδηρόδρομος. Πρόκειται γι' αυτό που ονομάζουμε *πλασματική ιστορία, εικονικά μοντέλα*. Λοιπόν, όταν ήμουν ακόμη νέος ιστορικός, ο καθηγητής μου μου έλεγε πάντα ότι σαν ιστορικός δεν μπορείς να λές «άν». Νομίζω ότι είχε λάθος. Μπορείς να πείς «άν». Πρέπει όμως νάχεις πάντα υπόψη σου ότι αυτό το «άν» δεν συνέβη ποτέ. Έτσι, στην περίπτωση ενός εικονικού μοντέλου, μπορείς να χρησιμοποιήσεις το «άν». Αλλά για να μελετήσεις κάτι το πραγματικό στην ιστορία, δεν μπορείς. Λοιπόν, ο Fogel και οι άλλοι έφτασαν στο συμπέρασμα ότι τα πράγματα δεν θα ήταν τόσο πολύ διαφορετικά, σε απόλυτη αντίθεση με ό,τι είχε γραφτεί πάνω στο ρόλο των σιδηροδρόμων για την οικονομική ανάπτυξη. Γιατί ξέρετε, ο σιδηρόδρομος είχε πάντοτε θεωρηθεί σαν ένας κύριος παράγοντας ανάπτυξης στον 19ο αί. Έτσι το να θέσεις σαν υπόθεση ότι ο σιδηρόδρομος δεν είχε ανακαλυφθεί, και στη συνέχεια να δεχτείς μια οικονομική ιστορία του 19ου αί. χωρίς σιδηροδρόμους, είναι στη βάση του αντιφατικό.

Γιατί χρησιμοποιούν αυτόν τον υποθετικό τρόπο προσέγγισης; Σύμφωνα με την δική τους αντίληψη, ή οικονομική ιστορία δεν είναι συνδυασμός της πολιτικής οικονομίας και της ιστορίας. Πιστεύουν ότι — και τουτο μάς πάει πίσω στην κλασική πολιτική οικονομία — αυτό που πρέπει να κάνει κανείς είναι να πάρει μια οικονομική θεωρία και, άσχετα από το εάν αυτή ή οικονομική θεωρία είναι εφαρμόσιμη στον 19ο ή στον 20ο αί. ή σ' όποιοιδήποτε άλλο αιώνα, να την εφαρμόσει σε όλα τα ιστορικά γεγονότα. Κατ' αυτούς, ή οικονομική ιστορία είναι εφαρμοσμένη πολιτική οικονομία στις διαφορετικές ιστορικές καταστάσεις.

Νομίζω ότι έχουν λάθος.

Άκόμη και αν στο παρελθόν δεν υπήρχαν οικονομικοί ιστορικοί που να είχαν τόσο γερή κατάρτιση στην οικονομική θεωρία, που να ήταν τόσο ικανοί να χρησιμοποιούν στατιστικές πηγές, όσο αυτοί, τόσο ικανοί επίσης να χειρίζονται τα ποσοτικά στοιχεία χρησιμοποιώντας καινούριες τεχνικές, παρ' όλα αυτά ή υπόθεση αυτών των ιστορικών της *Νέας Οικονομικής Ιστορίας*, ότι πρέπει να αναζητᾶς προβλήματα μικρο-οικονομίας, ότι πρέπει να υποθέτεις, όπως και ή νεοκλασική θεωρία, μια ανταγωνιστική, ελεύθερη, ανοιχτή αγορά, είναι εσφαλμένη. Στην ανταγωνιστική, ελεύθερη, ανοιχτή αγορά τους, υπάρχουν οι *συντελεστές*, αυτό που ονομάζουν *homo-oeconomicus*, μια αφαίρεση που δεν αντιπροσωπεύει καμία ιστορική πραγματικότητα. Βασική παραδοχή αυτής της οικονομικής

θεωρίας, είναι ότι όλοι οι άνθρωποι ενδιαφέρονται μόνον για τὸ κέρδος καὶ δὲν ἐπιζητοῦν τίποτε ἄλλο παρὰ τὴ μεγιστοποίησίν του. Δὲν ἔχουν σῶμα, δὲν ἔχουν φύλο, δὲ συγκροοῦνται, δὲν ἔχουν ρίζες, ὅλη ἡ ζωὴ τους δὲν εἶναι τίποτε περισσότερο παρὰ ἡ ἐπιδίωξις τῆς μεγιστοποίησης τοῦ κέρδους. Ἀναμφίβολα ἡ μεγιστοποίηση τοῦ κέρδους ἀποτελεῖ σημαντικό στοιχεῖο τῆς ἐπιχειρηματικῆς δραστηριότητος, ἰδιαίτερα σε συνθῆκες ἀνοιχτῆς ἀγορᾶς. Ἀλλὰ τί γίνεται μὲ τὶς νοοτροπίες; Λοιπόν, δὲν ξέρω πολλά πράγματα γιὰ τὴ νοοτροπία τοῦ Ἑλλήνα ἀγρότη, ἐκεῖνοι ὅμως ὑποθέτουν ὅτι ἡ νοοτροπία του εἶναι ἴδια μὲ τὴ νοοτροπία τοῦ κ. Rockefeller, ἢ τοῦ κ. Morgan, ἢ τοῦ κ. Ford στὸν 19ο αἰ.

Θὰ ἔλεγα ὅτι αὐτὸ εἶναι ὄχι μόνον ἀπόλυτα ἀ-ιστορικό, ἀλλὰ καὶ τελείως ἀντι-ιστορικό.

Ἔτσι, προσπάθησαν νὰ φτιάξουν μιὰ νέου τύπου οἰκονομικὴ ἱστορία, ἡ ὁποία τώρα — φαντάζομαι νὰ θυμᾶστε τὶς πρώτες φράσεις τῆς ὁμιλίας μου, ποῦ ἀναφέρθηκα στὸν Karl Menger, ὁ ὁποῖος παραπονοῖταν ὅτι οἱ ἱστορικοὶ ἐπεδίωκαν νὰ κατακτήσουν τὴν οἰκονομία, νὰ ἐπιβάλουν τοὺς νόμους τῆς ἱστορίας στοὺς οἰκονομολόγους — κατέληξε στὴν ἀντίθετη στάση, ὅπου οἱ οἰκονομολόγοι τείνουν νὰ ἀναλάβουν αὐτοὶ τὸ πεδίο τῆς οἰκονομικῆς ἱστορίας καὶ νὰ ἐφαρμόσουν μιὰ νέα οἰκονομικὴ θεωρία, αὐτὴ ποῦ ὀνομάζουμε νεοκλασικὴ οἰκονομικὴ θεωρία. Θεληματικὰ ἀδιαφοροῦν γιὰ ὅτιδήποτε ἔχει πραγματικὰ ἱστορικό χαρακτήρα στὴν οἰκονομικὴ ἱστορία, ἀρχίζοντας μὲ τὸ νὰ ἀδιαφοροῦν γιὰ ὅλα τὰ κοινωνικο-πολιτικὰ ζητήματα, στὰ ὁποῖα ἡ οἰκονομικὴ ἱστορία εἶναι εὐαίσθητη.

Συνοψίζω: ἡ *Νέα Οἰκονομικὴ Ἱστορία* ἔχει ἓνα πολὺ σημαντικό ρόλο νὰ παίξει, ἰδιαίτερα γιὰτὶ ἀπὸ τεχνικὴ ἄποψη, ἀπὸ τὴ στατιστικὴ ἄποψη, αὐτοὶ ποὺ τὴν ἐφαρμόζουν εἶναι καλύτερα προετοιμασμένοι ἀπὸ ὅποιονδήποτε ἄλλον. Ἀπὸ ἱστορικὴ ὅμως ἄποψη εἶναι πολὺ ἀνεπαρκεῖς. Ἡ *Νέα Οἰκονομικὴ Ἱστορία* δὲν εὐδοκίμησε πραγματικὰ ποτὲ στὴν Εὐρώπη καὶ ἔχω τὴν ἐντύπωση πὼς καὶ στὶς Ἡνωμένες Πολιτεῖες βρίσκειται ἐπίσης σὲ ὑποχώρηση. Θὰ ἔλεγα ὅμως ὅτι, ἂν τὸ δεῖ κανεὶς σὲ μιὰ ἱστορικὴ προοπτικὴ, κάθε εἶδους σχολή, ποῦ ἦταν γιὰ ἓνα διάστημα τῆς μόδας, ἔχει συνεισφέρει στὴν ἐξέλιξη τῆς θεωρίας καὶ τῆς μεθοδολογίας τῆς οἰκονομικῆς ἱστορίας, προσφέροντας μερικὰ καινούρια στοιχεῖα. Καὶ

δὲν θὰ ἀρνηθῶ ὅτι ἡ *Νέα Οἰκονομικὴ Ἱστορία* εἶχε ἐπίσης τὴ συνεισφορά της.

Ποιό θὰ εἶναι τὸ ἐπόμενο βῆμα; Ποιός ξέρει; Αὐτὸ ὅμως ποὺ εἶναι σίγουρο εἶναι ὅτι ἡ οἰκονομικὴ ἱστορία σήμερον δὲν εἶναι ἴδια μ' αὐτὸ ποὺ ἦταν πρὶν τριάντα χρόνια. Ἔχουμε τώρα μιὰ σχέση ἀνάμεσα στὴν οἰκονομία καὶ τὴν ἱστορία ποὺ ἴσως δὲν εἶναι ἓνας γάμος ἀλλὰ, πράγμα ποὺ πιθανὸν νὰ εἶναι ἀκόμα καλύτερο, μιὰ μακρόχρονη ἐρωτικὴ ἱστορία ἀνάμεσα σὲ μιὰ ἱστορία προσανατολισμένη σὲ συγκεκριμένα προβλήματα καὶ σὲ μιὰ πολιτικὴ οἰκονομία προσανατολισμένη στὴ θεωρία.

II. Οί «πρωτοπόροι» καὶ οἱ «ἀργοπορημένοι» Ἡ διαμόρφωση τῆς παγκόσμιας οἰκονομίας

Σήμερα θὰ ἤθελα νὰ σᾶς μιλήσω γιὰ τὴ διαμόρφωση τῆς παγκόσμιας οἰκονομίας, τὶς ἐπιπτώσεις τῆς ἐκβιομηχάνισης καὶ τὶς σχέσεις μεταξὺ αὐτῶν ποὺ ὀνομάζουν *πρωτο-αφιχθέντες* καὶ *ἀργοπορημένους*. Θὰ ἤθελα νὰ τελειώσω μὲ τρεῖς ἀτομικὲς περιπτώσεις. Ἡ πρώτη, γιὰ τὴν ὁποία θὰ προσπαθῶ νὰ σᾶς μιλήσω ἀφορᾷ τὴ Σκανδιναβία. Στὴ συνέχεια θὰ ἐξετάσω τὶς δύο ἄλλες, συγκεκριμένα τὴ ρωσικὴ καὶ τὴ βαλκανικὴ περίπτωση. Ἀποφάσισα νὰ διαλέξω εἰδικὰ τὶς τρεῖς αὐτὲς περιπτώσεις γιατί, κατὰ τὴν γνώμη μου, ἐκφράζουν διαφορετικὰ πρότυπα ἀνάπτυξης, διαφορετικοὺς τύπους ἀπάντησης στὴν πρόκληση τῆς δυτικο-εὐρωπαϊκῆς οἰκονομικῆς ἀνάπτυξης καὶ τῆς βιομηχανικῆς ἐπανάστασης.

Τὴν πρώτη ἀπ' αὐτὲς τὶς διαφορετικοῦ τύπου ἀπαντήσεις στὴν παραπάνω πρόκληση θὰ τὴν ὀνόμαζα ἐπιτυχὴ· τὴ δεύτερη, τὴ ρωσικὴ, κατὰ τὸ ἥμισυ ἐπιτυχὴ, ἀπάντηση ἢ ὁποία δὲν ὁλοκληρώθηκε. Τὴν τρίτη, τὴ βαλκανικὴ, θὰ τὴν ἔβλεπα σὰν εἶδος ἀποτυχίας, σὰν μιὰ ἀνεπιτυχὴ ἀπάντηση, ποὺ σημαίνει ὅτι οἱ χώρες τὶς ὁποῖες ἀφορᾷ, παρέμειναν, λιγότερο ἢ περισσότερο, στὴν ἴδια κατάσταση, σὲ σχέση μὲ τὶς δυτικο-εὐρωπαϊκὲς χώρες, μὲ ἐκείνη ποὺ βρισκόντουσαν πρὶν ἀπ' τὴ βιομηχανικὴ ἐπανάσταση. Τὸ χάσμα ἀνάμεσα στὶς δυτικο-εὐρωπαϊκὲς καὶ τὶς βαλκανικὲς χώρες, στὴ διάρκεια τοῦ 19ου αἰ., διευρύνθηκε. Ἀπ' αὐτὴ τὴν ἄποψη, θὰ χαρακτηρίζα τὴν ἀπάντηση τῶν βαλκανικῶν χωρῶν σὰν ἀποτυχία, γιατί δὲν κατόρθωσαν νὰ φέρουν σὲ πέρας κάποιο τύπο ἐκβιομηχάνισης, πράγμα ποὺ ἀποτελοῦσε τὸ αἶτημα ἐκείνης τῆς ἐποχῆς, τοῦ 19ου αἰ.

Λοιπόν, ἂς ἀρχίσουμε μὲ τὴ διαμόρφωση τῆς παγκόσμιας οἰκονομίας.

Εἶναι φανερό ὅτι εἶναι πολὺ δύσκολο νὰ μιλήσει κανεὶς γιὰ τὴν παγκόσμια οἰκονομία. Γιατὶ θὰ μὲ ρωτοῦσατε, τί ὀνομάζω παγκόσμια οἰκονομία, πότε δημιουργήθηκαν οἱ ὅροι, τὸ πλαίσιο μιᾶς παγκόσμιας οἰκονομίας; Μποροῦμε νὰ μιᾶμε γιὰ παγκόσμια οἰκονομία πρὶν ἀπ' τὸν 20ὸ αἰ.; Καὶ ἂν ναί, μὲ ποιά κριτήρια; Θὰ ἀναφερθῶ εἰδικότερα σὲ ἓνα πολὺ σημαντικὸ ἔργο, γραμμένο ἀπὸ ἓνα διάσημο Ἀμερικανὸ ἱστορικό, τὸν Immanuel Wallerstein. Ἔχει ἤδη δημοσιεύσει δύο τόμους τοῦ κύριου ἔργου του, τὸ ὁποῖο συγκεκριμένα ἀφορᾷ τὴν ἐμφάνιση τοῦ σύγχρονου παγκόσμιου συστήματος ἢ ἀλλιῶς τὴν ἐμφάνιση τῆς σύγχρονης παγκόσμιας οἰκονομίας. Κατὰ τὸν Wallerstein, μποροῦμε νὰ μιλήσουμε γιὰ παγκόσμια οἰκονομία, πάνω-κάτω, ἀπὸ τὸν 16ο αἰ. Ἀπὸ τότε ἄρχισε νὰ ἐμφανίζεται ἓνας ὁρισμένος τύπος καταμερισμοῦ ἐργασίας, πράγμα πού σημαίνει ὅτι κάποιες χώρες βρισκόντουσαν στὸν δρόμο τῆς ἐκβιομηχάνισης, καὶ κάποιες ἄλλες παρέμεναν κυρίως ἀγροτικές, μὲ τὸ οἰκονομικὸ καὶ κοινωνικὸ τους σύστημα κυρίως παραδοσιακὸ.

Ἔτσι, ὁ Wallerstein θεωρεῖ ὅτι μπορεῖ νὰ μιλάει γιὰ παγκόσμια οἰκονομία ἀπὸ τὸν 16ο αἰ., ἀλλὰ δὲν περιλαμβάνει σ' αὐτὸ πού ἀποκαλεῖ παγκόσμιο οἰκονομικὸ σύστημα ὁλόκληρη τὴν ὑφήλιο. Κατὰ τὴν ἀντίληψή του, μὲ τὴν ὁποία αἰσθάνομαι νὰ εἶμαι πολὺ κοντά, καὶ ὡς ἐκ τούτου σᾶς τὴν παρουσιάζω τώρα ἐδῶ, στὸν 16ο αἰ. τὴν παγκόσμια οἰκονομία ἀποτελοῦσαν τρία διαφορετικὰ μέρη τοῦ κόσμου. Τὸ κέντρο τῆς παγκόσμιας οἰκονομίας ἀποτελοῦσαν τὰ ὑπὸ διαμόρφωση βορειο-ἀτλαντικά ἢ, ἀκριβέστερα, βορειο-δυτικὰ εὐρωπαϊκὰ κράτη, ἰδιαίτερα ἡ Ὁλλανδία, ἡ χώρα πού λίγο-πολὺ κατεῖχε ἡγετική θέση στὸν ἐκσυγχρονισμό τῆς παγκόσμιας οἰκονομίας, ἡ Ἀγγλία φυσικά, ἡ Γαλλία καὶ ἡ Φλάνδρα, ἡ σημερινὴ βελγικὴ ἐπικράτεια. Σὲ μιὰ περιθωριακὴ, κατὰ κάποιο τρόπο, θέση αὐτοῦ τοῦ κέντρου τῆς παγκόσμιας οἰκονομίας, βρισκόταν αὐτὸ πού θὰ ὀνόμαζε κανεὶς Γερμανία (ὅπως ξέρετε εἶναι πολὺ δύσκολο νὰ πεῖ κανεὶς ὅτι στὸν 16ο αἰ. ὑπῆρχε καθ'αὐτὸ Γερμανία· ἡ Γερμανία, σὰν χώρα, δὲν ἀναπτύχθηκε πρὶν τὰ μέσα τοῦ 19οῦ αἰ., ἀλλὰ γιὰ λόγους ἀπλούστευσης ἄς τὴν ὀνομάσουμε Γερμανία). Στὴ συνέχεια, πάντοτε σύμφωνα μὲ τὴν ἀντίληψη τοῦ Wallerstein, ὑπῆρχαν τρία ἄλλα μεγάλα κράτη, τὰ ὁποία ἀνήκαν στὸ κέντρο, κατέχοντας μιὰ περιθωριακὴ θέση — τὰ ὀνομάζει ἐπίσης «ἡμι-περιφερειακὲς περιοχὲς» — οἱ δύο παγκόσμιες αὐτοκρατορίες, οἱ ὁποῖες, ἀπὸ τὴν ἐπιρροή τους, ἀπὸ τὴν ἑκτασή τους καὶ τὸ μέγεθος τῶν ἀποικιῶν τους, ἦταν πιθανῶς ἀκόμη πιὸ σημαντικὲς κι ἀπὸ τὴν Ἀγγλία. Προέκειται γιὰ τὴν Ἰσπανία καὶ τὴν Πορτογαλία. Ἀλλὰ, ὅπως ξέρετε, ἡ Πορτογαλία καὶ ἡ Ἰσπανία, παρὸς τὸ γεγονὸς ὅτι εἶχαν πολλὰς

άποικίες, ιδιαίτερα στην Νότια Αμερική, οικονομικά δεν ήταν ακόμη ανεπτυγμένες χώρες. Στην πραγματικότητα, για τις δύο αυτές χώρες, η επίπτωση από την κατοχή άποικιών λειτούργησε αντίστροφα, δηλαδή σχεδόν ανέκοψε την οικονομική τους ανάπτυξη. Το γεγονός ότι μπορούσαν να αποσπούν σημαντικό εισόδημα από τις άποικίες, ιδιαίτερα με το να εισάγουν μεγάλες ποσότητες από πρώτες ύλες, καθώς επίσης χρυσό και άσημι, δεν τους επέτρεψε να ακολουθήσουν έναν αυτόνομο τύπο εγχώριου μετασχηματισμού.

Σ' αυτές τις ήμι-περιφερειακές περιοχές ο Wallerstein περιλαμβάνει επίσης και την Ιταλία ή τα κράτη της ιταλικής χερσονήσου.

Από την άλλη πλευρά, περιλαμβάνει στο σχήμα του δύο άλλα μέρη του κόσμου, που κατά τη γνώμη του αποτελούσαν ήδη μέρος του παγκόσμιου συστήματος. Αυτά τα μέρη ήταν, πρώτον μερικές από τις χώρες της Ανατολικής Ευρώπης, και ιδιαίτερα χώρες σαν την Πολωνία, την Ουγγαρία, τις οποίες την αυτοκρατορία των Αψβούργων, των οποίων η κύρια λειτουργία ήταν να προμηθεύουν στις αναδυόμενες βιομηχανικές χώρες τα βασικά είδη διατροφής, και δεύτερον, στην άλλη άκρη του κόσμου, οι άποικίες στην Κεντρική Αμερική, όπου επικρατούσε η οικονομία των μεγάλων φυτειών, ή όποια μπορούσε να προμηθεύει επίσης στα αναδυόμενα δυτικο-ευρωπαϊκά κράτη πρώτες ύλες και είδη διατροφής.

Έτσι, όταν ο Wallerstein μιλάει για παγκόσμιο οικονομικό σύστημα, δεν περιλαμβάνει μέσα σ' αυτό ολόκληρη την ύφήλιο· στην πραγματικότητα περιλαμβάνει μόνον ένα πολύ μικρό μέρος του κόσμου. Κατ' αυτόν, όλες οι άλλες χώρες δεν αποτελούσαν ακόμη μέρος αυτού του παγκόσμιου οικονομικού συστήματος: η Ρωσία δεν περιλαμβάνεται, ούτε η Οθωμανική Αυτοκρατορία (και Οθωμανική Αυτοκρατορία, αυτόματα, σημαίνει και Ελλάδα). Κι αυτό, γιατί οι οικονομικές σχέσεις, π.χ. με την Οθωμανική Αυτοκρατορία ήταν τόσο περιορισμένες, τόσο άσημαντες, ώστε δεν υπήρχε πραγματική οργανική σύνδεση με αυτά τα μέρη του κόσμου. Και φυσικά, δεν χρειάζεται να μιλήσουμε για την Αυστραλία, για τις αφρικανικές ή ασιατικές χώρες, οι οποίες δεν αποτελούσαν πραγματικά μέρος αυτού του αναδυόμενου παγκόσμιου οικονομικού συστήματος. Γιατί τόν όρο αυτό πρέπει να τόν αντιληφθούμε, όχι στη γεωγραφική ή πολιτική του έννοια, αλλά στην οικονομική του έννοια, δηλαδή πρόκειται για οργανικές σχέσεις, πρόκειται για την εμφάνιση του καταμερισμού της εργασίας, όπου μπορεί κανείς να διαπιστώσει ότι το ένα μέρος με το άλλο έχουν συνεχείς, σταθερές και αλληλόμενες οικονομικές σχέσεις, συγκεκριμένα μέσω του εξωτερικού εμπορίου. Και μέσω του εξωτερικού έμπο-

ρίου καὶ τῶν συγκριτικῶν πλεονεκτημάτων ποὺ βρίσκει κάθε χώρα, διαμορφώνονται συμπληρωματικοὶ κατὰ κάποιο τρόπο τύποι παραγωγῆς, δηλαδή ἕνας διαφορετικὸς τύπος στὸ ἓνα μέρος τοῦ κόσμου καὶ ἕνας ἄλλος τύπος στὸ ἄλλο μέρος.

Σύμφωνα μὲ τὸν Wallerstein, αὐτὴ ἦταν ἡ ἀρχὴ τοῦ παγκόσμιου οἰκονομικοῦ συστήματος, τὸ ὁποῖο ἄρχισε νὰ διευρύνεται καὶ πράγματι διευρύνθηκε στὴ διάρκεια τοῦ 17ου καὶ 18ου αἰ.· καὶ αὐτόματα, δὲν αὐξήθηκε μόνο σὲ ὄγκο, δὲν ἐξελίχθηκε μόνο ὁ χαρακτήρας του, ἀλλὰ ὀλοφάνερα ἐπεκτάθηκε· νέα μέρη τοῦ κόσμου ἄρχισαν νὰ ἐνσωματώνονται σ' αὐτό.

Ἄν μπορούμε νὰ μιλήσουμε γιὰ τὴν ἐμφάνιση αὐτοῦ τοῦ παγκόσμιου οἰκονομικοῦ συστήματος στὴ διάρκεια τοῦ 17ου καὶ 18ου αἰ., μ' ἕνα ποσοτικό, θὰ ἔλεγα, τρόπο, τότε ὁ 19ος αἰ. σημειώνει μιὰ ἀποφασιστικὴ στροφὴ, μιὰ ποιοτικὴ ἀλλαγὴ.

Ἄπ' αὐτὴ τὴν ἄποψη, παρὰ τὸ γεγονὸς ὅτι ὁ Wallerstein ἀνάγει τὴν ἐμφάνιση τοῦ παγκόσμιου συστήματος, ὅπως καὶ ὁ τίτλος τοῦ βιβλίου του ὑποδηλώνει, στὸν 16ο αἰ., προσωπικὰ κλίνω πολὺ περισσότερο νὰ θεωρήσω τὴν οἰκονομικὴ ἀνάπτυξη τοῦ 19ου αἰ. σὰν τὴν πραγματικὴ ἐμφάνιση τοῦ παγκόσμιου οἰκονομικοῦ συστήματος. Ἀκόμη καὶ στὸν 19ο αἰ. — ἐπιτρέψτε μου νὰ ἐπανέλθω σ' αὐτὸ τὸ ζήτημα ἀργότερα — τὸ παγκόσμιο οἰκονομικὸ σύστημα ἦταν ἀκόμη περιορισμένο· ὑπῆρχαν ἀκόμη τμήματα τοῦ κόσμου ποὺ δὲν συμπεριλαμβάνονταν σ' αὐτό.

Ἄπ' αὐτὴ τὴν ἄποψη, τὸ νεότερο ἢ τὸ σύγχρονο παγκόσμιο οἰκονομικὸ σύστημα, τὸ ὁποῖο περιλαμβάνει ὅλους τοὺς τύπους οἰκονομίας καὶ ὅλα τὰ γεωγραφικὰ τμήματα τοῦ κόσμου, δὲν ἔχει πράγματι ἐμφανιστεῖ, παρὰ μόνο στὸν 20ο αἰ. Στὸν 19ο αἰ., τὸ παγκόσμιο οἰκονομικὸ σύστημα ἦταν ἀκόμη ἐπικεντρωμένο κυρίως στὴν Εὐρώπη. Ὅλα τὰ γνωρίσματα ποὺ χαρακτηρίζουν τὸ παγκόσμιο οἰκονομικὸ σύστημα σὰν τέτοιο, ὑπῆρχαν σ' ἀναφορὰ μὲ τὴν Εὐρώπη. Ἀναφέρομαι ἰδιαίτερα στὸ ἐξωτερικὸ ἐμπόριο, τοῦ ὁποίου ἡ ἐπίπτωση πάνω στὸ ὑπὸ διαμόρφωση παγκόσμιο οἰκονομικὸ σύστημα ἦταν πολὺ σημαντικὴ, καθὼς ἐπίσης καὶ στὴν ἐξαγωγή κεφαλαίων, ἢ ὅποια, τὸν 19ο αἰ., ἦταν κυρίως εὐρωπαϊκὴ ὑπόθεση. Ἄπ' αὐτὴ τὴν ἄποψη, τὸ νεότερο οἰκονομικὸ σύστημα, στὸν 19ο αἰ., ἦταν σὲ μεγάλو βαθμὸ ἕνα «παγκόσμιο σύστημα» στὸ ὁποῖο ὁ κυρίαρχος ρόλος ἀνῆκε στὴν Εὐρώπη.

Τί μπορούμε νὰ ἀποκαλέσουμε *παγκόσμιο οἰκονομικὸ σύστημα*; Ποιὰ ἦταν τὰ κύρια χαρακτηριστικά του γνωρίσματα στὸν 19ο αἰ.; Ποιὸς ἦταν ὁ ἐπικρατέστερος χαρακτήρας του; Τί ἦταν αὐτὸ ποὺ τοῦ ἔδινε ἕνα εἶδος ὥθησης, καὶ ποιοὶ ἦταν τὸ σημαντικότερό του κίνητρο; Γιατί αὐτὸ

το παγκόσμιο σύστημα έκανε την έμφανισή του με τέτοια ταχύτητα στη διάρκεια του 19ου αί.: Θα αναφερθώ μόνο στο έξωτερικό εμπόριο, το οποίο αύξηθηκε τρομακτικά στη διάρκεια του 19ου αί. "Ας εξετάσουμε τόν όγκο του διεθνούς έξωτεριζου έμποριου στην άρχή του 19ου αί., καί πριν από τόν Πρώτο Παγκόσμιο Πόλεμο, τόν όποιο μπορούμε νά θεωρήσουμε, κατ'ά κάποιο τρόπο, σάν τó τέλος του 19ου αί.

(Ανοίγω μιá παρένθεση γιá νά αναφερθώ σ' αυτή τήν πολú γνωστή φράση του Braudel, όπου μιλάει γιá τόν «μακρού 16ο αιώνα»: λοιπόν, μ' αυτή τήν έννοια, μπορούμε νά μιλήσουμε γιá ένα μακρού 19ο αιώνα, γιατί, πράγματι, κατ'ά κάποιο τρόπο ó αιώνας αυτός άρχισε με τή βρετανική βιομηχανική επανάσταση, γύρω στά 1780, σήγουρα άρχισε με τή Γαλλική Έπανάσταση το 1789, καί πραγματικά δέν τελείωσε γύρω στά 1900, αλλά, θά έλεγα ότι τó τέλος του 19ου αί. καί ή πραγματική άρχή του 20ου, βρίσκονται γύρω στόν Πρώτο Παγκόσμιο Πόλεμο.) Λοιπόν, στη διάρκεια αυτού του παρατεταμένου 19ου αί., τó διεθνές έξωτερικό εμπόριο δεκατριπλασιάστηκε· αυτό σημαίνει ότι, αν ó όγκος του διεθνούς έξωτεριζου έμποριου ήταν 100 τó 1800, τότε τó 1913 ó όγκος αυτός ήταν περίπου 1300. Αυτή ή πολú μεγάλη αύξηση του έξωτεριζου έμποριου είναι συνδεδεμένη με αυτό πού θά αποκαλούσα επαναστατική αλλαγή, ή όποία έλαβε χώρα πρώτα απ' όλα στην Άγγλία, καί έπειτα εξαπλώθηκε άργά στά διάφορα μέρη του κόσμου. Συγκεκριμένα πρόκειται γι' αυτό πού ονομάζουμε *βιομηχανική επανάσταση*.

"Όπως θά ξέρετε, δέν νομιζω πώς υπάρχει στην παγκόσμια οικονομική ιστορία άλλο συμβάν πού νά έχει τραβήξει τόσο πολú τήν προσοχή, όσο ή βιομηχανική επανάσταση. Άληθινά, δέν ξέρω πόσα βιβλία έχουν γραφτεί γιá τή βιομηχανική επανάσταση, αλλά είμαι σίγουρος πώς ό αριθμός τους μετρίεται σέ χιλιάδες. Καί μολαταύτα τó θέμα συζητιέται καί υπάρχει ακόμα ένα πλήθος από ερωτήματα πού δέν έχουν ξεκαθαριστεί.

Πρώτα απ' όλα, υπάρχει μιá συζήτηση γιá τó εάν μπορούμε νά μιλάμε γιá βιομηχανική επανάσταση. Από τó γεγονός καί μόνο ότι ή έννοια επανάσταση κουβαλάει πάντοτε ένα είδος άριστερής έτικέτας, έννοείται ότι, σ' ένα μεγάλο αριθμό ανθρώπων καί ιδιαίτερα στις μέρες μας, ή λέξη επανάσταση δέν άρέσει. Ή επανάσταση γι' αυτούς είναι κάτι τó κακό, τó ύποπτο, καί έπειδή δέν άρνούνται τίς θετικές επιπτώσεις τής βιομηχανικής επανάστασης, λένε: άς μιλήσουμε γιá εκβιομηχάνιση καί άς άφ ήσουμε τή λέξη «επανάσταση» κατ'ά μέρος· δέν έπρόκειτο γιá επανάσταση.

Φυσικά μπορεί κανείς νά έχει ένα πλήθος από επιχειρήματα, σύμ-

φωνα με την ιδέα του για την επανάσταση. Ἡ επανάσταση υποτίθεται πώς είναι μιὰ πράξη βίας, κάτι που φέρνει ένα σωρό πολύ ξαφνικές αλλαγές. Ἀπ' αὐτὴ τὴν ἄποψη, εἶναι φανερό ὅτι μιὰ βιομηχανικὴ επανάσταση πού ἀρχίζει γύρω στὰ 1780, στὴν Ἀγγλία, καὶ πού δὲν ἔχει σαφές καὶ κοινὰ ἀποδεκτὸ τέλος, δύσκολα ταιριάζει σ' ἓνα τέτοιον ὅρισμό. Μπορεῖ ἴσως κανεὶς νὰ πεῖ ὅτι τελείωσε γύρω στὸ 1825, ἢ καὶ τέτοιο. Naί, ἀλλὰ τί εἶδους επανάσταση εἶναι αὐτὴ πού βαστάει 40 χρόνια; Ἡ επανάσταση υποτίθεται πώς εἶναι κάτι τὸ ξαφνικό, τὸ πολὺ γρήγορο.

Ὅπως βλέπετε, τὸ πεδίο συζήτησης εἶναι μεγάλο. Δὲν νομίζω ὅμως ὅτι αὐτὸ ἔχει σπουδαία σημασία γιὰ μᾶς. Θέλω νὰ πῶ ὅτι, ἂν σὲ κάποιον δὲν ἀρέσει ἡ λέξη επανάσταση, ἄς μιλήσουμε γιὰ *ἐκβιομηχάνιση*, ἢ ἄς χρησιμοποιήσουμε ὅποιοιδήποτε ἄλλο ὄρο ἐπιθυμεῖ. Αὐτὸ πού ἔχει τὴν κύρια σημασία δὲν εἶναι ἡ ἐτικέτα, ἀλλὰ τὸ περιεχόμενο. Καὶ κανεὶς δὲν ἀρνεῖται ὅτι τὸ οἰκονομικὸ περιεχόμενο, οἱ οἰκονομικὲς ἐπιπτώσεις τῆς βιομηχανικῆς επανάστασης (ἐξακολουθῶ νὰ χρησιμοποιῶ αὐτὴ τὴ λέξη) εἶναι πιθανότατα μοναδικές στὴν παγκόσμια οἰκονομικὴ ἱστορία. Ὁ David Landes, στὸ γνωστὸ βιβλίο του *Προμηθεὺς Ἀυόμενος*, παρὰ τὸ γεγονὸς ὅτι δὲν μπορεῖ νὰ θεωρηθεῖ σὰν ἀριστερὸς (χρησιμοποιεῖ ὅμως τὸν ὄρο βιομηχανικὴ επανάσταση), θεωρεῖ τὶς ἐπιπτώσεις τῆς βιομηχανικῆς επανάστασης ἀνάλογες με τὶς ἐπιπτώσεις αὐτοῦ πού ὀνομάζουμε νεολιθικὴ επανάσταση. Κατὰ τὴν ἄποψή του, δύο εἶναι οἱ κυριότερες ἀλλαγές στὴν παγκόσμια οἰκονομικὴ ἀνάπτυξη: ἡ νεολιθικὴ επανάσταση καὶ ἡ βιομηχανικὴ επανάσταση, γύρω στὰ τέλη τοῦ 18ου καὶ τὶς ἀρχές τοῦ 19ου αἰ.

Τὸ δεῦτερο ἐρώτημα πού μπαίνει σὲ σχέση με τὶς ἐπιπτώσεις τῆς βιομηχανικῆς επανάστασης, δὲν εἶναι μόνο τί ἐτικέτα μποροῦμε νὰ τῆς βάλουμε, ἢ πῶς μποροῦμε νὰ τὴν ὀνομάσουμε ἀλλὰ ποιά εἶναι ἡ φύση, τὸ περιεχόμενο αὐτῆς τῆς επανάστασης. Πρόκειται γιὰ μιὰ τεχνικὴ ἢ τεχνολογικὴ επανάσταση, ἢ μήπως πρόκειται γιὰ μιὰ επανάσταση ἢ ὅποια, περισσότερο ἢ λιγότερο, ἀγκάλιασε κάθε ὄψη τοῦ εὐρωπαϊκοῦ καὶ ἀργότερα τοῦ παγκόσμιου πολιτισμοῦ; Πού δὲν εἶχε δηλαδὴ μόνον τεχνικὲς καὶ τεχνολογικὲς ἀλλὰ καὶ πολὺ εὐρύτερες οἰκονομικές, κοινωνικές, πολιτικὲς καὶ ἰδεολογικὲς ἐπιπτώσεις.

Κλίνω περισσότερο σὸ νὰ ὑποστηρίξω αὐτὴ τὴν τελευταία ἄποψη, γιατί, φανερά, οἱ τεχνικὲς ἢ τεχνολογικὲς ἀλλαγές, οἱ ὁποῖες σηματοδοτοῦν πράγματι τὴν ἀρχὴ τῆς βιομηχανικῆς επανάστασης, ἀποτελοῦν τὰ πρῶτα βήματα μόνο· καὶ ἡ σημασία αὐτῶν τῶν τεχνικῶν καὶ τεχνολογικῶν ἀλλαγῶν εἶναι ἀκριβῶς ὅτι εἶχαν μιὰ πολὺ πλατιά ἐπίπτωση πάνω στὴν κοινω-

νική και πολιτική δομή και, θα έλεγα πάνω σ' ολόκληρη την όψη της κοινωνίας, στις νοοτροπίες και στην ιδεολογία. Έτσι, απ' αυτήν την άποψη, είμαι της γνώμης ότι η βιομηχανική επανάσταση αποτελεί σίγουρα μια αποφασιστική καμπή στην οικονομική ιστορία της ανθρωπότητας· την τεχνική πλευρά αυτής της επανάστασης θα την θεωρούσα απλά σαν την άρχή της, ολοφάνερα όμως μια άρχή που παραμένει πολύ σημαντική.

Δεν νομίζω ότι είναι απαραίτητο να μιλήσω γι' αυτήν την τεχνική πλευρά. Υπάρχουν πολλοί λόγοι γι' αυτό. Πρώτα απ' όλα, οί περισσότεροι από σās ξέρουν πολλά πάνω σ' αυτό το θέμα, και δεύτερον δεν είμαι πολύ γερός στην τεχνολογία. Όπωςδήποτε, νομίζω ότι είναι πολύ σημαντικό το ότι όλες οί τεχνολογικές αλλαγές συνδέονται με το πρόβλημα μās ανισορροπίας στη σχέση προσφοράς και ζήτησης. Όπως ξέρετε, στον 18ο αι., ή Αγγλία ήδη αντιμετώπιζε ένα δίλημμα· υπήρχε πράγματι μια ανισορροπία ανάμεσα στους δύο μεγαλύτερους κλάδους του κυρίαρχου βιομηχανικού τομέα, της βιομηχανίας βάμβακος και την κλωστοϋφαντουργία. Πρόκειται για την ανισορροπία ανάμεσα στη νηματουργία και την ύφαντουργία, που δημιούργησε μια όρισμένη πίεση για τεχνική καινοτομία. Ο ύφαντουργικός τομέας ήταν μεγαλύτερος, ή παραγωγικότητά του ήταν υψηλότερη από της νηματουργίας, αλλά αν δεν υπήρχε άρεκετό νήμα, δεν μπορείς να συνεχίσεις να επεκτείνεις την ύφανση· έτσι υπήρχε μια ανισορροπία, ή όποια απαιτούσε κάποια καινοτομία για να επανξηθει ή παραγωγικότητα της νηματουργίας. Και έδω συντελέστηκε το ρήγμα, στον τομέα της νηματουργίας. Είναι έξαιρετικά ενδιαφέρον ότι αυτό το ρήγμα όφειλεται εν μέρει σε ανθρώπους που δεν είχαν άμεση σχέση με την παραγωγή.

Η έκμηχάνιση της νηματουργίας αποτέλεσε λοιπόν το πρώτο βήμα (και υπάρχουν όνόματα που είναι πολύ γνώριμα στον καθένα: Hardgraves, Arkwright, Crompton), το όποιο όδήγησε τελικά στη ριζική τομή του εκσυγχρονισμού· προωθώντας, ή καλύτερα εισάγοντας την έκμηχάνιση στον τομέα της νηματουργίας, συνέβαλε στην αύξηση της παραγωγικότητάς της κατά διακόσιες ή τριακόσιες φορές μέσα σε λίγα χρόνια. Λοιπόν — και αυτό ακριβώς είναι ή διαδικασία της οικονομικής ανάπτυξης — έαν πριν από την άρχή της βιομηχανικής επανάστασης υπήρχε μια ανισορροπία μεταξύ του τομέα της νηματουργίας κι εκείνου της ύφαντουργίας, ή ανισορροπία τώρα επαναδημιουργήθηκε προς την αντίθετη κατεύθυνση. Έξαιτίας του ότι ή παραγωγικότητα της νηματουργίας αυξήθηκε τόσο τρομακτικά, στην ύφαντουργία δημιουργήθηκε τώρα ένα είδος μοτιλιαρίσματος, γιατί σ' αυτήν τώρα έλειπαν οί κατάλληλες μηχανές,

καὶ δὲν εἶχε τὴν ἱκανότητα νὰ αὐξήσῃ ἀντίστοιχα τὴν παραγωγή της καὶ νὰ ἀπορροφήσῃ ὅλη τὴν παραγωγή τῆς νηματουργίας.

Τὸ παραπάνω ἀποτελεῖ ἓνα πρῶτο σημεῖο, στὸ ὁποῖο πρέπει νὰ δίνουμε μεγάλη σημασία, κατὰ τὴ διαδικασία τῆς οἰκονομικῆς ἀνάπτυξης· εἶναι αὐτὸ ποὺ ὀνομάζουμε «πολλαπλασιαστικὰ φαινόμενα». Σημαίνει ὅτι, ὅταν αὐξάνεται ἡ παραγωγικότητα σ' ἓνα κλάδο ἢ σ' ἓνα τομέα τῆς οἰκονομίας, αὐτὸ ἔχει εὐρύτερη σημασία, γιατί μπορεῖ αὐτὸς ὁ κλάδος ἢ ὁ τομέας νὰ ἔχει τέτοιες συναρθρώσεις στὸ σύνολο τῆς οἰκονομίας, ὥστε νὰ ἀρχίζει νὰ κινητοποιεῖ καὶ ἄλλους κλάδους ἢ τομεῖς.

Στὴν οἰκονομικὴ ἀνάπτυξη διακρίνουμε τὶς *πίσω καὶ πρόσω* συναρθρώσεις.

Τί ὀνομάζουμε πίσω καὶ πρόσω συναρθρώσεις; Ἄς ξανακοιτάξουμε τὴν ἐκμηχάνιση τῆς νηματουργίας. Ὅλοφάνερα ἂν ἡ νηματουργία ἔχει τὴν ἱκανότητα νὰ παράγῃ περισσότερο, λόγω τῆς αὔξης τῆς παραγωγικότητας, τοῦτο ἔχει αὐτόματα ἓναν ἀντίκτυπο πρὸς τὰ πίσω, στὶς προηγούμενες δηλαδὴ φάσεις τῆς παραγωγῆς, ποὺ σημαίνει ὅτι δημιουργεῖ ζήτηση, συγκεκριμένα γιὰ τὴ γεωργία — ὄχι στὴ βρετανικὴ γεωργία ἀλλὰ σὲ κάποιο ἄλλο μέρος τοῦ κόσμου — καὶ πιὸ συγκεκριμένα γιὰ μπαμπάκι. Μὲ τὴν ἐκμηχάνιση τῆς νηματουργίας, ἡ ζήτηση γιὰ μπαμπάκι πρᾶγματι αὐξήθηκε πολὺ. Ὑπῆρξε ἐπίσης μιὰ ζήτηση γιὰ μηχανές, γιατί, φυσικά, μετὰ τὴν εἰσαγωγή τῆς πρώτης ἢ τῆς δεύτερης κλωστικῆς μηχανῆς, δημιουργήθηκε ζήτηση γιὰ νέες καὶ οἱ κλωστικὲς μηχανές ἦταν φτιαγμένες ἀπὸ ξύλο καὶ σίδερο. Ἔτσι, φανερά, τὸ δεύτερο σκέλος τῆς πρὸς τὰ πίσω συνάρθρωσης ἦταν ἡ δημιουργία πρόσθετης ζήτησης γιὰ ξυλεία καὶ σίδερο κ.λπ. Καὶ μπορεῖ κανεὶς νὰ συνεχίσει ἔτσι μὲ αὐτὴ τὴν ἀλυσίδα τῶν πρὸς τὰ πίσω συναρθρώσεων.

Ἐπειτα ἔρχεται αὐτὸ ποὺ ὀνομάζουμε πρὸς τὰ πρόσω συναρθρώσεις, δηλαδή, ἔχοντας δημιουργήσει μεγάλη προσφορά — στὴν περίπτωση νηματοποιημένο μπαμπάκι — πρέπει νὰ τὸ πουλήσεις, νὰ τὸ φέρεις στὴν ἀγορά. Καὶ εἶναι ἀδύνατο νὰ τὸ πουλήσεις στὴν ἀγορὰ χωρὶς νὰ αὐξηθεῖ ἡ παραγωγικὴ ἱκανότητα τῆς ὑφαντουργίας. Ἐὰν ἡ ὑφαντουργία δὲν εἶναι ἀκόμη ὀλοκληρωτικὰ ἐκμηχανισμένη, τότε δημιουργεῖται πρόσθετη ζήτηση γιὰ ἐργασία, γιὰ ἐργατικὴ δύναμη. Γιατί, ἐὰν ἡ ὑφαντουργία θέλει νὰ χρησιμοποιήσῃ ὅλη τὴν ποσότητα ποὺ παρήγαγε ἡ νηματουργία, τότε, ἢ θὰ προσθέσῃ περισσότερὴ ἐργασία στὴν παραγωγικὴ διαδικασία ἢ θὰ προσπαθήσῃ νὰ ἐκμηχανιστεῖ. Καὶ ἡ ἐκμηχάνιση τῆς ὑφαντουργίας προκαλεῖ πρόσθετη ζήτηση γιὰ σίδερο, ξυλεία κ.λπ. Ἔτσι, ἀκόμη καὶ ἓνα μικρὸ ρήγμα, ἓνα τεχνικὸ ρήγμα στὴν οἰκονομικὴ καὶ παραγωγικὴ διαδικα-

σία, διευρύνει καὶ ἐπεκτείνει σημαντικὰ ὁλόκληρη τὴν οἰκονομία, καὶ συνεισφέρει στὸν μετασχηματισμὸ τῆς. Ὁ μετασχηματισμὸς ὅμως ὁλόκληρης τῆς οἰκονομίας — καὶ δὲν θὰ ἐπεκταθῶ περισσότερο — ὀλοφάνερα προκαλεῖ μετασχηματισμὸ τῆς βάσης τῆς, μετασχηματισμὸ ὁλόκληρης τῆς κοινωνίας. Ἐνα ἀπὸ τὰ σημαντικότερα στοιχεῖα ἑνὸς τέτοιου μετασχηματισμοῦ, ἀπὸ τὴν εἰσαγωγὴ μηχανῶν, ἀποτελεῖ τὸ ἐργοστασιακὸ σύστημα. Ἄν θέλετε νὰ διαβάσετε κάτι γι' αὐτὸ τὸ σύστημα, ὑπάρχουν στὸ *Κεφάλαιο* τοῦ Μάρξ δύο ἔξοχα κεφάλαια γιὰ τὸ τί σήμαινε τὸ ἐργοστασιακὸ σύστημα γιὰ τὸν 19ο αἰ., καὶ ἰδιαίτερα γιὰ τὴν ἀγγλικὴ κοινωνία. Τὸ ἐργοστασιακὸ σύστημα εἶχε τὶς κοινωνικὲς καὶ πολιτικὲς ἐπιπτώσεις του, μὲ τὸ νὰ μετασχηματίζει τὴν ταξικὴ δομὴ κ.λπ. Μὲ τὰ παραπάνω θέλησα μόνον νὰ ὑπογραμμίσω ὅτι αὐτὴ ἡ φαινομενικὰ πολὺ μικρὴ, ἡ σχεδὸν ἀσήμαντὴ καινοτομία στὸν τομέα τῆς νηματουργίας ἀπετέλεσε, πάνω-κάτω, ἀκριβῶς τὸ πρῶτο βῆμα ἑνὸς μᾶλλον ριζικοῦ πολιτικοῦ, κοινωνικοῦ, οἰκονομικοῦ καὶ ἰδεολογικοῦ μετασχηματισμοῦ ὁλόκληρης τῆς κοινωνίας.

Ἐχω ἤδη ἀναφέρει ὅτι αὐτὸ τὸ ρῆγμα στὴν κλωστοῦφαντουργία, ἡ ἐκμηχάνισή τῆς, εἶχε τὶς ἐπιπτώσεις του πάνω στὸ ἐξωτερικὸ ἐμπόριο, ἕξαιτίας τοῦ ὅτι ἀπαιτοῦσε τὴν αὔξηση τοῦ ἐξωτερικοῦ ἐμπορίου, στὴν προκειμένη περίπτωσι, τὴν αὔξηση τῶν ἀγγλικῶν εἰσαγωγῶν βάμβακος κ.λπ. Τὸ ρῆγμα ὅμως αὐτὸ εἶχε πολὺ σημαντικὲς ἄμεσες συνέπειες γιὰ δύο ἄλλες βιομηχανίες, συγκεκριμένα τὶς βιομηχανίες σιδήρου καὶ ἀνθρακα. Φυσικά, στὴν ἀρχή, οἱ περισσότερες μηχανὲς ἦταν κατασκευασμένες ἀπὸ ξύλο. Ἡ Βρετανία ὅμως ἀντιμετώπιζε ἕνα πολὺ σημαντικό πρόβλημα: ἡ ξυλεία εἶχε ἀρχίσει νὰ σπανίζει. Ἐνα μέρος ἀπὸ τὰ βρετανικὰ δάση εἶχαν καταστραφεί πρὶν ἀπ' τὴ βιομηχανικὴ ἐπανάσταση, ἔτσι πὺν στὴν πραγματικότητα δὲν ὑπῆρχε διαθέσιμη ξυλεία. Κατὰ δεῦτερο λόγο, τὸ ξύλο δὲν ἦταν ἀσφαλὲς ὑλικὸ γιὰ τὶς μηχανές, δὲν ἀποτελοῦσε πραγματικὰ κατὰλληλο ὑλικό. Ἐτσι, ξεπήδησε ἡ ἰδέα ὅτι γιὰ νὰ κατασκευαστοῦν γερὲς μηχανές, πρέπει νὰ χρησιμοποιηθεῖ κάποια ἄλλη ὕλη καί, βέβαια, τὸ σίδηρο ἦταν διαθέσιμο. Στὴ διάρκεια τοῦ 18ου αἰ. εἶχε γίνῃ κάποια τεχνικὴ τομὴ καὶ στὴ βιομηχανία σιδήρου. Εἶχε γίνῃ ἡ στροφὴ ἀπὸ τὴν ξυλεία στὸν ἀνθρακα. Ἐνας Ἀγγλὸς ἀρχισιδηρουργός, ὁ Darby, εἶχε καταφέρει νὰ ἐπινοήσῃ τὴ διαδικασία, κατὰ τὴν ὁποία, γιὰ τὴν παραγωγὴ σιδήρου χρησιμοποιεῖται ἀνθρακας ἀντὶ γιὰ ξυλεία. Μὲ τὴ χρησιμοποίησιν τοῦ ἀνθρακα γιὰ τὴν παραγωγὴ σιδήρου, ἡ ποιότητα τοῦ τελευταίου βελτιώθηκε σημαντικά, ἡ παραγωγὴ του κόστιζε πολὺ πὺν φτηνὰ ἀπὸ πρὶν, καὶ ὁ νέος τύπος σιδήρου ἦταν πολὺ καλύτερος, πὺν κατὰλληλος γιὰ τὴν

κατασκευή μηχανῶν. Καί φυσικά, ἡ ἀνάπτυξη αὐτῆς τῆς σιδηροβιομηχανίας δημιουργοῦσε, ἀκόμη μιὰ φορά, αὐτὲς τὶς πρὸς τὰ πίσω καὶ πρόσω συναρθρωώσεις· μιὰ ἀπὸ τὶς πρὸς τὰ πίσω συναρθρωώσεις ἦταν ἐδῶ ἡ ἐμφανιζόμενη ζήτηση ἄνθρακα.

Στὴν Ἀγγλία ὁ ἄνθρακας ἦταν διαθέσιμος καὶ ὅταν προσπαθοῦμε νὰ ἐξηγήσουμε γιατί ἡ Ἀγγλία ἦταν ἡ πρώτη χώρα ποὺ μπῆκε στὸ δρόμο τῆς ἐκβιομηχάνισης — καὶ θὰ ἐπανέλθω σ' αὐτὸ τὸ θέμα — μιὰ ἀπὸ τὶς ἐξηγήσεις εἶναι ἀκριβῶς αὐτὴ ἡ διαθεσιμότητα σιδήρου καὶ ἄνθρακα. Ἡ Ἀγγλία ἀνήκει σ' αὐτὰ τὰ λίγα μέρη τοῦ κόσμου ὅπου τὰ δύο βασικὰ στοιχεῖα τῆς μοντέρνας βιομηχανίας τοῦ τέλους τοῦ 18ου καὶ τῶν ἀρχῶν τοῦ 19ου αἰ., ὁ σίδηρος καὶ ὁ ἄνθρακας, ἦταν διαθέσιμα.

Καθὼς ἡ ζήτηση γιὰ ἄνθρακα μεγάλωνε, αὐτὸ ἀπετέλεσε ἓνα ἐρέθισμα γιὰ τὴ βιομηχανία ἐξόρυξης καὶ ἡ βιομηχανία αὐτὴ ἀπάντησε στὸ ἐρέθισμα. Πῶς μπόρεσε; Φυσικά, πάλι μὲ μιὰ καινούρια ἐφεύρεση. Πρόκειται γιὰ τὸ πέρασμα ἀπὸ τὴ μηχανὴ τοῦ Newcomen στὴν ἀτμομηχανὴ τοῦ Watt. Ὁ Newcomen ἦταν ἓνας μηχανικὸς ποὺ εἶχε ἐπινοήσει στὶς ἀρχὲς τοῦ 18ου αἰ. ἓνα μηχανισμό, μιὰ πολὺ ἀπλουστευμένη μορφή ἀτμομηχανῆς, ἡ ὁποία μποροῦσε νὰ ἀντλεῖ τὸ νερὸ ἀπὸ τὰ ὄρυχεία. Ἐπρόκειτο ὅμως γιὰ ἓνα πολὺ ἀπλὸ μηχανισμό, ὁ ὁποῖος δὲν μποροῦσε νὰ χρησιμποιηθεῖ ἄλλοι ἐκτὸς ἀπὸ τὸ νὰ ἀντλεῖ νερὸ ἀπὸ τὰ ὄρυχεία. Βέβαια, ὁ μηχανισμὸς αὐτὸς εἶχε συντελέσει στὴν αὔξηση τῆς παραγωγῆς ἄνθρακα, ἀφοῦ μποροῦσαν τώρα νὰ κατεβαίνουν βαθύτερα. Ἡ ἐφεύρεση ὅμως καὶ ἡ ἐφαρμογὴ τῆς ἀτμομηχανῆς τοῦ Watt αὔξησε ριζικὰ τὴν παραγωγικότητα καὶ τῆς βιομηχανίας τοῦ ἄνθρακα, καὶ τῆς σιδηροβιομηχανίας, καὶ τῆς κλωστοῦφαντουργίας. Καὶ ἔτσι, ἡ Ἀγγλία ἀναδείχτηκε, ἀπὸ τὶς ἀρχὲς τοῦ 19ου αἰ., σὰν τὸ βιομηχανικὸ ἐργαστήρι τοῦ κόσμου.

Μ' αὐτὴ τὴ βιομηχανικὴ ἐπανάσταση, ἡ ἀνάπτυξη τῆς βιομηχανίας στὴ διάρκεια τοῦ 19ου αἰ. ὑπῆρξε ταχύτατη. Ἄν τὸ 1900 ἡ εὐρωπαϊκὴ βιομηχανικὴ παραγωγὴ ἦταν 100, τότε τὸ 1800 ἦταν μόνο 20. Δηλαδή μέσα σ' ἓναν αἰῶνα, ἡ βιομηχανικὴ παραγωγὴ πενταπλασιάστηκε. Καὶ στὸ τέλος αὐτῆς τῆς περιόδου, τὸ 1913, ἦταν 157, ἔτσι ποὺ στὴν διάρκεια αὐτοῦ τοῦ αἰῶνα, ἡ βιομηχανικὴ παραγωγὴ αὐξήθηκε περίπου ὀκτὼ φορές.

Ὅλοφάνερα, αὐτὴ ἡ αὔξηση τῆς βιομηχανικῆς παραγωγῆς ἔθεσε μιὰ σειρά νέα προβλήματα. Θὰ προτιμοῦσα ὅμως νὰ μὴν ἐπεκταθῶ σ' ὅλα αὐτὰ τὰ προβλήματα. Θὰ περιορισθῶ μόνο στὶς οἰκονομικὲς πλευρὲς αὐτῆς τῆς ἀνάπτυξης καὶ θὰ παραβλέψω τὰ κοινωνικὰ καὶ πολιτικὰ προβλήματα.

Πρώτα απ' όλα, καθώς η παραγωγή αυξανόταν πολύ γρήγορα και, ιδιαίτερα, καθώς ένα μέρος αυτής της παραγωγής δημιουργούσε ζήτηση για πρώτες ύλες, εμφανίστηκε το πρόβλημα των μεταφορών. Ίδιαίτερα η μεταφορά του άνθρακα αποτελούσε ένα πολύ σημαντικό πρόβλημα. Ο άνθρακας είναι βαρύς και ήταν πολύ δύσκολο να μεταφερθούν μεγάλες ποσότητες με τα παραδοσιακά μέσα μεταφοράς. Κατά κάποιο τρόπο, στην Αγγλία όπου υπήρχαν πολλά κανάλια, καθώς και η δυνατότητα θαλάσσιας μεταφοράς, το πράγμα ήταν ευκολότερο. Αλλά για όλες τις άλλες χώρες, όπου η θαλάσσια μεταφορά ήταν λιγότερο προσιτή, για όλες τις ηπειρωτικές χώρες όπου οι αποστάσεις που έπρεπε να διανυθούν ήταν πολύ μεγάλες, ακόμη και αν υπήρχε ένα καλό οδικό δίκτυο — πράγμα που συνήθως δεν συνέβαινε — η μεταφορά τόσο μεγάλων ποσοτήτων πρώτων υλών ήταν δύσκολη. Για το μπαμπάκι φυσικά δεν υπήρχε πρόβλημα, γιατί έφτανε πάντα δια θαλάσσης, το κύριο όμως πρόβλημα ανέφάνηκε σε σχέση με τη μεταφορά του άνθρακα.

Έτσι, το αίτημα του εκσυγχρονισμού των μεταφορών γινόταν ολοένα και πιο πιεστικό. Και όρισμένα στοιχεία αυτού του εκσυγχρονισμού των μεταφορών είχαν ήδη δημιουργηθεί με την ανακάλυψη της ατμομηχανής. Στις αρχές του 19ου αί. έγινε η πρώτη προσπάθεια να χρησιμοποιηθεί η ατμομηχανή, όχι μόνο στην εξόρυξη, όχι μόνο στη βιομηχανική παραγωγή (γιατί στις αρχές του 19ου αί., είχε ήδη γίνει ο συνδυασμός της ατμομηχανής με τα κλωστοϋφαντουργικά μηχανήματα), αλλά και στις μεταφορές.

Η πρώτη προσπάθεια να χρησιμοποιηθεί η ατμομηχανή στη ναυσιπλοΐα έγινε αρκετά νωρίς, το 1806. Όμως, η απόπειρα αυτή στάθηκε λίγο-πολύ μια αποτυχία. Δεν πέτυχε, και το πρόβλημα της χρησιμοποίησης της ατμομηχανής στη ναυσιπλοΐα ήταν πράγματι ιδιαίτερα δύσκολο, εξαιτίας του ότι οι παλιές ατμομηχανές απαιτούσαν μεγάλες ποσότητες καυσίμων. Οι δυνατότητες όμως κατασκευής πλοίων μεγάλης χωρητικότητας, σ' αυτή την πρώιμη περίοδο, όπου τα περισσότερα πλοία κατασκευάζονταν ακόμα από ξύλο, ήταν σχετικά μικρές. Ήταν αδύνατο να κατασκευαστούν μεγάλα πλοία: το πολύ χίλιους, δύο ή τρεις χιλιάδες τόνους. Και όταν έχεις μία χωρητικότητα δύο ή τριών χιλιάδων τόνων και χρειάζεσαι μεγάλες ποσότητες άνθρακα για την ατμομηχανή, τότε η δυνατότητα να μεταφέρεις μεγάλες ποσότητες εμπορευμάτων είναι περιορισμένη.

Έτσι, παρ' όλες τις προσπάθειες να χρησιμοποιηθεί η ατμομηχανή στη ναυσιπλοΐα, το πραγματικό ρήγμα δεν πραγματοποιήθηκε παρά μόνο

στά 1870, με την εφεύρεση μιᾶς ἀτμομηχανῆς νέου τύπου ποὺ ἀπαιτοῦσε πολὺ λιγότερο ἄνθρακα, καὶ ἔτσι ἡ μεταφορική ἱκανότητα τῶν πλοίων τῆς ἴδιας χωρητικότητος αὐξήθηκε.

Ὁ ἐκσυγχρονισμὸς τῶν μεταφορῶν, ὅπως ξέρετε, ἦταν πιὸ ἐπιτυχὴς στὴν περίπτωση τῶν σιδηροδρόμων, ὅπου, μετὰ ἀπὸ διάφορες ἀπόπειρες, ἡ πρώτη τομὴ ἔγινε τὸ 1825, μετὰ τὴν κατασκευὴ τῆς πρώτης σιδηροδρομικῆς γραμμῆς ὅπου μετὰ βίωσιν τὴν εφεύρεση τοῦ Stevenson, ἡ ἀτμομηχανὴ χρησιμοποιήθηκε σὲ κινούμενο ὄχημα. Τὸ 1825, λοιπόν, στὴν Ἀγγλία, ἰδρύθηκε ἡ πρώτη σιδηροδρομικὴ γραμμὴ, καὶ τὸ παράδειγμα ἀκολούθησαν σχετικὰ γρήγορα ἡ Γαλλία, καὶ ἄλλες χώρες. Ἀξίζει νὰ σημειωθεῖ ὅτι ἀρχικὰ ἡ χρησιμοποίησις τῶν σιδηροδρόμων εἶχε κυρίως συνδεθεῖ μετὰ δύο διαφωρετικούς στόχους. Ὁ σιδηρόδρομος χρησιμοποιόταν στὴ μία περίπτωση, γιὰ τὴ μεταφορὰ ἄνθρακα — π.χ. στὴ Γαλλία, ὅπου ἡ πρώτη σιδηροδρομικὴ γραμμὴ συνέδεε τὸ Σάντ-Ἐτιέν, ἕνα ἀπὸ τὰ μεγαλύτερα κέντρα ἐξόρυξης ἄνθρακα ἐκείνῃ τὴν ἐποχὴ στὴ Γαλλία, μετὰ τὴ Λυόν· συνιστοῦσε ἐπομένως ἕνα μᾶλλον περιορισμένο μεταφορικὸ μέσο. Στὴν ἄλλη περίπτωση, ἡ διάνοιξη τῆς πρώτης σιδηροδρομικῆς γραμμῆς ἀπαιτοῦσε στὶς προσωπικὰς ἐπιθυμίας τῶν βασιλιάδων ἢ ἡγετῶν ὀρισμένων χωρῶν — π.χ. στὴ Ρωσία, ἡ πρώτη σιδηροδρομικὴ γραμμὴ συνέδεε τὸ καλοκαιρινὸ παλάτι τοῦ τσάρου μετὰ τὴν Πετρούπολη. Καὶ στὴν Ἰταλία ἐπίσης, ἡ πρώτη μικρὴ γραμμὴ ὁφείλεται στὴν πρωτοβουλία τοῦ βασιλιᾶ τοῦ Πιεμόντε κ.λπ. — συνιστοῦσε δηλαδή, κατὰ κάποιον τρόπο, ἕνα σύμβολο ἰσχύος ἢ ἐπιρροῆς, ἢ ἕνα πολὺ ἐξειδικευμένο καὶ πολὺ οἰκονομικὸ μέσο μεταφορᾶς ἄνθρακα. Μετέπειτα ὁμως, ὁ σιδηρόδρομος ἀπετέλεσε τὴ δεύτερη καὶ ἴσως τὴν πιὸ σημαντικὴ τομὴ, ἀπὸ τεχνικὴ καὶ οἰκονομικὴ ἄποψη.

Γιὰτὴν ἡ ἀλλαγὴ στά μεταφορικὰ μέσα εἶχε πράγματι μιὰ τέτοια τεράστια σημασία:

Πρῶτα ἀπ' ὅλα — καὶ αὐτὸ μᾶς φέρνει κοντὰ στὸ ἐρώτημά μας, ποιὲς ἦταν δηλαδή οἱ ἐπιπτώσεις τῆς βιομηχανικῆς ἐπανάστασης στὶς χώρες ποὺ δὲν εἶχαν ἀκόμη μπεῖ στὴ διαδικασία τῆς ἐκβιομηχάνισις — γιὰτὴν τὸ σιδηροδρομικὸ μεταφορικὸ σύστημα δημιούργησε μιὰ τεράστια ζήτησις γιὰ ἄλλους παραγωγικούς κλάδους, καὶ ἄλλες ἀναπτυσσόμενες βιομηχανίες. Ἄν μιλήσαμε γιὰ τίς πρὸς τὰ πίσω καὶ τίς πρὸς τὰ πρόσω

συναρθρώσεις της κλωστοϋφαντουργίας, τότε αυτές οι συναρθρώσεις στην περίπτωση των σιδηροδρόμων ήταν κατά πολύ ευρύτερες, θά έλεγα ασύγκριτα ευρύτερες. Είναι ολοφάνερο ότι όταν κατασκευάζεται μια σιδηροδρομική γραμμή, τότε αυτόματα υπάρχουν οι προς τα πίσω συναρθρώσεις, γιατί δημιουργείται μια τρομερή ζήτηση σιδήρου για τις σιδηροδρομικές γραμμές, για τις μηχανές και τα βαγόνια κ.τλ. Δημιουργείται και τρομερή ζήτηση εργασίας. Και τέλος, πράγμα ακόμα πιο σημαντικό από μια άποψη, ο σιδηρόδρομος προκάλεσε ριζική τομή σε δύο άλλους τομείς της οικονομίας, στον χρηματιστικό και στον τραπεζικό τομέα.

Η κατασκευή των σιδηροδρομικών γραμμών άπαιτούσε ποσότητα κεφαλαίων μεγαλύτερη από κάθε άλλη φορά. Για να σάς δώσω ένα παράδειγμα (έχουν γίνει μερικοί υπολογισμοί), πόσο στοίχιζε, π.χ. η αγορά ενός κλωστικού μηχανήματος στις αρχές του 19ου αί.; (Και δεδομένου ότι τα εργοστάσια ήταν μικρά, αν κατάφερνες να αγοράσεις ένα κλωστικό μηχανήμα, μπορούσες να εγκαταστήσεις ένα μικρό εργαστήριο και να βάλεις μπροστά, κατά κάποιο τρόπο, μια επιχείρηση.) Λοιπόν, σύμφωνα με κάποιους αγγλικούς ή γαλλικούς υπολογισμούς, οι μισθοί 6 ή 8 περίπου μηνών ενός βιομηχανικού εργάτη άρκοῦσαν για την αγορά μιας κλωστικής μηχανής. Φυσικά, ήταν πολύ λίγοι εκείνοι που είχαν, τη δυνατότητα να αποταμιεύσουν τόσο πολλά χρήματα, παρ' όλα αυτά όμως, η ζήτηση κεφαλαίων στις αρχές του 19ου αί. ήταν σχετικά μικρή. Μ' ένα σχετικά μικρό κεφάλαιο μπορούσες να γίνεις επιχειρηματίας, μπορούσες να ξεκινήσεις μια βιομηχανική επιχείρηση. Οι ανάγκες σε κεφάλαιο για τους σιδηροδρόμους ήταν τρομερά μεγάλες, ήταν μεγαλύτερες απ' όσο ποτέ άλλοτε. Και δεδομένης αυτής της ζήτησης κεφαλαίων, θά έλεγα, ότι δεν υπήρχε κανένα άτομο στον κόσμο που θά μπορούσε να αναλάβει μόνο του, για δικό του λογαριασμό, τη χρηματοδότηση της κατασκευής μιας σιδηροδρομικής γραμμής. Έτσι, με τους σιδηροδρόμους μπήκαν ένα σωρό νέα προβλήματα. Ένα απ' αυτά ήταν το πρόβλημα της χρηματοδότησής τους. Και εξαιτίας αυτού του προβλήματος, δημιουργήθηκε μια χρηματιστική αγορά, ή οποία οδήγησε σε ορισμένες καινοτομίες, όπως το τραπεζικό σύστημα, όπως η καινοτομία ιδιαίτερα του χρηματιστηρίου αξιών, ή ανανέωση του πιστωτικού συστήματος, ιδιαίτερα με την εμφάνιση των μετοχικών εταιρειών, οι οποίες επιχειρούσαν να χρησιμοποιήσουν πηγές κεφαλαίου οι οποίες πριν δεν έθεωρούντο σαν τέτοιες.

Δεν θέλω να κάνω κατάχρηση της λέξης επανάσταση, αλλά πραγματικά αυτό που έγινε στον τομέα της χρηματοδότησης, του τραπεζικού συστήματος, ήταν ένα είδος επανάστασης.

Τί πραγματικά έγινε; Πριν απ' αὐτή τὴν τομὴ τί μπορούσε συνήθως νὰ ὀνομαστεῖ κεφάλαιο;

Φυσικὰ ὅχι ὁποιοδήποτε ἀποταμίευμα· δὲν μπορεῖ νὰ θεωρηθεῖ κεφάλαιο ὁποιοδήποτε ἀποταμίευμα. Κεφάλαιο ἀποτελεῖ μόνο τὸ μέρος τῶν ἀποταμιευμάτων ποὺ πράγματι μπαίνει στὴ σφαῖρα τῆς παραγωγῆς. Καὶ ὑπῆρχε μεγάλη ποσότητα κεφαλαίου, μεγάλη ποσότητα ἀποταμιευμάτων, ποὺ τὸ καθένα ξεχωριστὰ ἦταν πολὺ ἀσήμαντο γιὰ νὰ βάλει μπροστὰ μία βιομηχανικὴ ἐπιχείρηση. Στὴν πραγματικότητα οἱ ἀποταμιεύσεις αὐτὲς ἔμεναν ἀδρανεῖς, δὲν ἐκινητοποιοῦντο, παρόμεναν ἀχρησιμοποίητες, ἔτσι ὥστε ἓνα μέρος τῶν ἀποταμιευμάτων τῆς κοινωνίας στὸ σύνολό της, δὲν γινόταν μέρος τῆς παραγωγικῆς διαδικασίας, τῆς βιομηχανικῆς παραγωγῆς ἢ ὁποιοδήποτε ἄλλης οἰκονομικῆς δραστηριότητος. Μὲ τὴ δημιουργία τῶν μετοχικῶν ἐταιρειῶν, ἦταν τώρα δυνατόν νὰ κινητοποιηθοῦν αὐτὲς οἱ ἀποταμιεύσεις. Ἄς ὑποθέσουμε ὅτι ἔχετε 100 δρχ. Λοιπόν, 100 δρχ. δὲν ἀποτελοῦν κεφάλαιο, μ' αὐτὲς τὶς 100 δρχ., μόνος του κανεὶς δὲν μπορεῖ νὰ κάνει τίποτε. Ἀλλά, ἂν π.χ. ἀγοράσετε μ' αὐτὲς μὴ μετοχὴ ἢ τὶς βάλετε στὴν τράπεζα, τότε ἡ τράπεζα μπορεῖ, δανείζοντάς τις, νὰ τις χρησιμοποιήσει σὰν κεφάλαιο. Ἔτσι τελικὰ, τὸ σιδηροδρομικὸ σύστημα μεταφορῶν δημιούργησε μὴ ἀγορὰ κεφαλαίων, μὴ πιστωτικὴ ἀγορά, καὶ μέσω αὐτῆς, μὲ τὴν κινητοποίηση τῶν κεφαλαίων, τῶν ἀποταμιεύσεων τοῦ κοινωνικοῦ συνόλου, συνέβαλε πολὺ στὴ δημιουργία μιᾶς μεγάλης συσσώρευσης, ἢ ὁποία διοχετεύτηκε στὴν παραγωγή.

Οἱ σιδηρόδρομοι ὅμως εἶχαν καὶ μία ἄλλη, πολὺ σημαντικὴ ἐπίσης, ἐπίπτωση. Συγκεκριμένα, ἀπὸ τὴ δεκαετία τοῦ 1850 ἢ τοῦ 1860 περίπου, οἱ σιδηρόδρομοι δὲν ἀποτελοῦσαν μόνο ἓνα οἰκονομικὸ σύστημα μεταφορῶν, δὲν ἀπαντοῦσαν μόνο σὲ καθαρὰ οἰκονομικὰ προβλήματα ἀλλὰ ἐξελίχθηκαν σιγὰ-σιγὰ σὲ ἓνα εἶδος δικτύου, μέσω τοῦ ὁποίου ἡ δυτικὴ-εὐρωπαϊκὴ ἐπίδραση διοχετευόταν, μεταδιδόταν στὰ μέρη ἐκεῖνα τοῦ κόσμου ὅπου ἡ βιομηχανικὴ ἐπανάσταση δὲν εἶχε συντελεστεῖ ἀκόμη. Ἔτσι, τὸ σιδηροδρομικὸ σύστημα μεταφορῶν ἀπετέλεσε τὸ βασικὸ δίκτυο γιὰ τὴ δημιουργία μιᾶς πραγματικῆς παγκόσμιας ἀγορᾶς, γιὰ τὴ δημιουργία ἑνὸς πραγματικὰ παγκόσμιου οἰκονομικοῦ συστήματος καί, ἀπὸ τὸ δεύτερο μισὸ τοῦ 19ου αἰ., ὁ ρόλος του ἦταν ἰδιαίτερα σημαντικὸς στὴ συνένταξη καὶ τὴ σύνδεση τῶν περιοχῶν ἐκείνων τῆς Εὐρώπης ποὺ δὲν εἶχαν ἀκόμη ἐκβιομηχανιστεῖ, μὲ τὶς εὐρωπαϊκὰς βιομηχανικὰς περιοχάς. Ἀπ' αὐτὴ τὴν ἀποψη θὰ ἔβλεπα τὴν κατασκευὴ τῶν σιδηροδρόμων σὰν ἓνα ἀπὸ τὰ κυριότερα στοιχεῖα γιὰ τὴν κατανόηση τοῦ πῶς οἱ ὑπανάπτυκτες ἢ οἱ λιγότερο ἀνεπτυγμένες εὐρωπαϊκὰς περιοχὲς συνδέθηκαν

μὲ τὸ ἀνεπτυγμένο τμήμα τῆς Εὐρώπης καὶ πῶς ἡ Αὐτοκὴ Εὐρώπη πέτυχε νὰ μεταδώσει τὴν οἰκονομικὴ τῆς ἐπίδραση στὶς μὴ ἀνεπτυγμένες εὐρωπαϊκὲς περιοχὲς καὶ ἰδιαιτέρως στὴ Βόρεια, Ἀνατολικὴ καὶ Νότια Εὐρώπη.

Πῶς φτιάχτηκε τὸ σιδηροδρομικὸ σύστημα μεταφορῶν; Ἀφοῦ οἱ ὑπαρξέουσες σὲ κεφάλαιο ἦταν πάρα πολὺ μεγάλες, ἀκόμη καὶ ἂν ὑποθέσουμε ὅτι θὰ μπορούσε νὰ εἰσαχθεῖ ἓνα σύγχρονο τραπεζικὸ σύστημα, ποὺ θὰ μπορούσε νὰ ἀπορροφήσῃ ὅλα τὰ ἀποταμιεύματα τῶν ὑπαναπτύκτων χωρῶν, εἶμαι ἀπολύτως σίγουρος ὅτι καὶ πάλι δὲν θὰ ὑπῆρχε ἀρκετὸ κεφάλαιο, γιὰ νὰ κατασκευαστοῦν ὅλες οἱ σιδηροδρομικὲς γραμμὲς ποὺ χρειάζονταν. Ἔτσι, αὐτόματα, ἡ ἐπέκταση τοῦ σιδηροδρομικοῦ συστήματος μεταφορῶν ἀπετέλεσε τὸ πρῶτο βῆμα ὄχι μόνο γιὰ νὰ δημιουργηθεῖ μιὰ ἐσωτερικὴ ἀγορὰ κεφαλαίων, ἀλλὰ καὶ γιὰ ἓνα ἄλλο πολὺ σημαντικό στοιχεῖο τῆς σύγχρονης οἰκονομικῆς ἀνάπτυξης, συγκεκριμένα γιὰ τὴν ἐξαγωγή κεφαλαίων. Γιὰ παρὰδειγμα, ὅταν Βρετανοί, Γάλλοι, Γερμανοὶ βιομήχανοι ἢ τραπεζίτες, ἢ ὅποιοσδήποτε ἄλλος, ἔδειξαν ἐνδιαφέρον γιὰ τὴν κατασκευὴ τῆς σιδηροδρομικῆς γραμμῆς ποὺ συνέδεσε τὸ Βερολῖνο μὲ τὴ Βαυδάρη, γραμμῆς τὴν ὁποία ἡ Γερμανία διακαῶς ἐπιθυμοῦσε καὶ ἡ ὁποία διέσχισε τὰ Βαλκάνια, ἦταν φανερὸ ὅτι καμία ἀπὸ τὶς βαλκανικὲς χώρες δὲν ἦταν ἀρκετὰ εὐρωστὴ, ἀρκετὰ πλούσια, ὥστε νὰ συμμετάσχει μὲ ἐπαρκὴ κεφάλαια στὴν κατασκευὴ αὐτῆς τῆς γραμμῆς. Ἔτσι ἦταν ἀπαραίτητο νὰ διοχετευθεῖ κεφάλαιο ἀπὸ τὶς πλούσιες χώρες πρὸς τὶς φτωχὲς (ἄς τὶς ἀποκαλέσουμε ἔτσι). Καὶ μ' αὐτὸν τὸν τρόπο ἀνέκυψε τὸ αἴτημα γιὰ τὴν ἐξαγωγή κεφαλαίων.

Τὸ αἴτημα αὐτὸ προβλήθηκε καὶ ἀπὸ τὶς δύο πλευρὲς. Ἀπὸ τὴ μιὰ πλευρά, προβλήθηκε ἀπὸ τὶς ὑπανάπτυκτες χώρες. Ἀναφέρωμα ἰδιαίτερα στὴν Εὐρώπη καὶ ἀπὸ αὐτὴ τὴν ἄποψη θὰ ἤθελα νὰ κάνω ἓνα σαφέστατο διαχωρισμὸ, ἀνάμεσα στὴν εὐρωπαϊκὴ καὶ τὴ μὴ εὐρωπαϊκὴ ὑανάπτυξη. Γιατὶ στὴν Εὐρώπη, ἀκόμη καὶ ἂν ὑπῆρχε μεγάλος ἀριθμὸς ἀπὸ χώρες ποὺ ἀπὸ οἰκονομικὴ ἄποψη ἦταν ὑπανάπτυκτες, ὑπῆρχε παρ' ὅλα αὐτὰ ἓνα εἶδος ἐνότητος, ἔστω καὶ μὲ τὴν πολὺ εὐρεία ἐννοια τοῦ «εὐρωπαϊκοῦ πολιτισμοῦ». Οἱ πληροφωρίες κυκλοφοροῦσαν στὴν Εὐρώπη καὶ ἔτσι χώρες ποὺ ἦταν λιγότερο ἀνεπτυγμένες, εἶχαν, λιγότερο ἢ περισσότερο, συνειδησὴ τοῦ γεγονότος ὅτι εἶχαν μείνει πίσω καὶ σὲ κάθε μιὰ ἀπ' τὶς χώρες αὐτὲς ὑπῆρχε μεγάλος ἀριθμὸς ἀπὸ ἡγέτες, διανοοῦμενους, ἀριστοκράτες ἢ ἐμπόρους, ποὺ ἐπιθυμοῦσαν διακαῶς νὰ καλύψουν τὴ διαφορά, ποὺ ἦταν πρόθυμοι νὰ ἀκολουθήσουν, ἦταν ἐτοιμοὶ νὰ δοῦν τὶς δυτικο-εὐρωπαϊκὲς χώρες σὰν παρὰδειγμα πρὸς μίμηση. Καὶ ἐξατίας αὐτοῦ, ὑπῆρχε τὸ αἴτημα σ' αὐτὲς τὶς χώρες καθὼς καὶ ἡ αἰσθησὴ ὅτι θὰ

μπορούσαν να δανειστούν μερικά χρήματα από τα ανεπτυγμένα κράτη. Από την άλλη πλευρά, το αίτημα για εξαγωγή κεφαλαίων δημιουργήθηκε και στις ανεπτυγμένες χώρες, γιατί έγινε αισθητή ή ανάγκη του σιδηροδρομικού δικτύου, ιδιαίτερα όταν, από τα μέσα του 19ου αί., λόγω της εκβιομηχάνισης της Δυτικής Ευρώπης, δημιουργήθηκε σημαντική ζήτηση για πρώτες ύλες και είδη διατροφής. Μ' αυτόν τον τρόπο έγινε αντιληπτό ότι υπήρχε οργανική σχέση μεταξύ των σιδηροδρόμων και των δικών τους αναγκών. Ο σιδηρόδρομος μπορούσε να εξασφαλίσει την όμοια μεταφορά πρώτων ύλων και ειδών διατροφής στις αναγκαίες ποσότητες, δηλαδή στις ποσότητες που ήταν απαραίτητες για τη συνέχιση της δικής τους εκβιομηχάνισης, ή όποια αντιμετώπιζε ήδη προβλήματα ανώμαλης τροφοδοσίας και έλλειψων.

Φυσικά μπορεί κανείς να ρωτήσει, γιατί ο σιδηρόδρομος; Και γιατί στην Ευρώπη; Γιατί να μην ενδιαφερόνταν για άλλες ηπείρους, όπου δεν χρειαζόταν ο σιδηρόδρομος, απ' όπου μπορούσε κανείς να επικοινωνήσει με πλοία και μάλιστα αφού μερικά βασικά νέα υλικά δεν παρ'αγορεύονταν καν στην Ευρώπη; Όμως η προμήθεια πολλών βασικών πρώτων ύλων εξαριτόταν ακόμη από τις ευρωπαϊκές χώρες. Απ' αυτή την άποψη οι σιδηρόδρομοι είχαν ένα σημαντικό ρόλο, είχαν εξαιρετική σημασία καθώς δημιούργησαν μιαν ιδιαίτερη σύνδεση ανάμεσα στις ανεπτυγμένες και τις λιγότερο ανεπτυγμένες χώρες της Ευρώπης.

Σε σχέση με το παραπάνω, υπάρχουν δύο κύρια φαινόμενα, τα οποία πρέπει κανείς να παρακολουθήσει. Το πρώτο είναι ο όγκος των εξαγομένων κεφαλαίων, και το δεύτερο ο όγκος του εξωτερικού εμπορίου μεταξύ ανεπτυγμένων και λιγότερο ανεπτυγμένων χωρών. Σχετικά με το πρώτο φαινόμενο, θα έλεγα ότι η εξαγωγή κεφαλαίου, αυτή καθ' αυτή, πηγαίνει πίσω στον 17ο και 18ο αί. Υπήρχε πάντα, λόγου χάρι, κάποιος πλούσιος Ιταλός έμπορος που δάνειζε κάποιο κεφάλαιο. Επίσης, ή Ολλανδία, π.χ., ή όποια ήταν μια από τις πιο πλούσιες χώρες στον 17ο και 18ο αί., δάνειζε σε ορισμένες χώρες μερικά κεφάλαια. Ο όγκος όμως των εξαγομένων κεφαλαίων αυξήθηκε τρομακτικά στη διάρκεια του 19ου αί. Το 1850, ο όγκος αυτός μπορεί να εκτιμηθεί γύρω στα 900 εκ. δολάρια (με την αξία του δολαρίου πριν από τον Α' Παγκόσμιο Πόλεμο). Έχουμε λοιπόν 900 εκ. γύρω στα μέσα του 19ου αί., 24 δισ. το 1900, και 46 δισ. το 1913, δηλαδή τρομακτική πρόγματι αύξηση. Και αυτά τα 46 δισ. προερχόντουσαν κυρίως από τρεις χώρες: το μισό περίπου από την Αγγλία, το ένα τέταρτο περίπου από τη Γαλλία, γύρω στα 13% από τη Γερμανία και οι τρεις μικρές αλλά πολύ ανεπτυγμένες δυτικο-ευρωπαϊκές χώρες.

ή Ήλλανδία, τὸ Βέλγιο καὶ ἡ Ἑλβετία, συμμετεῖχαν καὶ οἱ τρεῖς μαζί μὲ ἓνα 12%. Βλέπει κανεὶς πράγματι ὅτι τὸ σύνολο σχεδὸν τῶν ἐξαγομμένων κεφαλαίων προερχόταν ἀπὸ τὴ Δυτικὴ Εὐρώπη καὶ ὅτι ὁ ρόλος τῶν Ἠνωμένων Πολιτειῶν πρὶν τὸ 1913 ἦταν ἀσήμαντος. Κάτι περισσότερο: πρὶν ἀπὸ τὸ 1913 οἱ Ἠνωμένες Πολιτεῖες ἦταν περισσότερο χώρα εἰσαγωγῆς παρὰ ἐξαγωγῆς κεφαλαίων.

Γιατί ἡ Δυτικὴ Εὐρώπη δάνεισε αὐτὴ τὴν τεράστια ποσότητα χρημάτων στὸν κόσμο καὶ κυρίως στὶς εὐρωπαϊκὲς χώρες καὶ μάλιστα τὶς πιὸ ὑπανάπτυκτες; Τὸ ἐρώτημα ἀφορᾷ κυρίως τὴ Γαλλία καὶ τὴ Γερμανία, γιατί ἡ περίπτωση τῆς Βρετανίας εἶναι διαφορετικὴ, ἀφοῦ τὸ μεγαλύτερο μέρος τοῦ βρετανικοῦ κεφαλαίου πῆγε στὴ βρετανικὴ αὐτοκρατορία.

Φυσικά, τὸ πῶς μποροῦμε νὰ ἐκτιμήσουμε τὴν ἐπίπτωση τοῦ ξένου κεφαλαίου ἀποτελεῖ ἀντικείμενο μεγάλης συζήτησης. Ἦταν ἄραγε θετική, βοήθησε πράγματι τὴν οἰκονομικὴ ἀνάπτυξη τῶν ὑπαναπτύκτων χωρῶν; Ποιὰ ἦταν ἡ συνεισφορὰ του; Ἡ μήπως δὲν ἦταν τίποτε ἄλλο παρὰ ἓνα ἔρεισμα γιὰ νὰ στηριχτεῖ ἡ δυτικο-εὐρωπαϊκὴ κυριαρχία, τίποτε ἄλλο παρὰ μόνο μιὰ σημαντικὴ συμβολὴ στὴν προώθηση τῶν δυτικο-εὐρωπαϊκῶν συμφερόντων; Συνετέλεσε τὸ κεφάλαιο αὐτὸ στὸ μεσχηματισμὸ τῶν ὑπαναπτύκτων οἰκονομιῶν; Ὑπάρχουν δύο κύριες ἀντιτιθέμενες ἀπόψεις, τὶς ὁποῖες θὰ ἠθέλα νὰ ἀναφέρω. Ὑπάρχει ἡ ἀποψη, ποὺ θὰ τὴν ἀποκαλοῦσα ἀπολογητικὴ, ἡ ὁποία λέει, μὲ δύο λόγια, ὅτι ὅλες αὐτὲς οἱ δυτικο-εὐρωπαϊκὲς χώρες συνέβαλαν, χωρὶς κανένα ἐγωιστικὸ συμφέρον στὸν ἐκσυγχρονισμό κ.λπ. Φυσικά, πρόκειται γιὰ ἀνοησίες. Παράμενει ὁμως ἓνα ἐρώτημα, τὸ ὁποῖο μπορεῖ νὰ τεθεῖ, καὶ τὸ ὁποῖο χαρακτηρίζει τὶς ἀπόψεις ἐνὸς διάσημου Ἀμερικανοῦ πανεπιστημιακοῦ, εἰδικευμένου στὴν τραπεζικὴ καὶ στὴν ἐξαγωγὴ κεφαλαίων, τοῦ Rondo Cameron. Κατ' αὐτόν, ἡ κύρια συνεισφορὰ τοῦ ἐξαγομένου κεφαλαίου γιὰ κάθε χώρα-ἀποδέκτη ἦταν πάνω-κάτω θετική. Φυσικά, ὄντας πανεπιστημιακός, δὲν ἀρνεῖται ὅτι οἱ χώρες ποὺ ἐξῆγαν κεφάλαια, δὲν τὸ ἔκαναν παρὰ γιὰ τὸ δικό τους ἐγωιστικὸ οἰκονομικὸ συμφέρον. Πράγματι διάφοροι ὑπολογισμοί, ποὺ ἔχουν γίνει π.χ. στὴν Ἀγγλία καὶ στὴ Γαλλία, δείχνουν ὅτι, ἂν πάρουμε τὸ ἐπιτόκιο στὴν ἐσωτερικὴ ἀγορά, καὶ τὴν ἀπόδοσιν τοῦ ἐξαχθέντος κεφαλαίου, ἔχουμε μιὰ διαφορὰ τῆς τάξης τοῦ 1%-2%. Αὐτὸ σημαίνει ὅτι, ἂν ἔκανες ἐπένδυση τῶν χρημάτων σου στὴν Ἀγγλία, μπορούσες νὰ ἔχεις μιὰ ἀπόδοση γύρω στὰ 3.2%. Ἄν ὅμως ἠθέλες νὰ ἐξαγάγεις αὐτὸ τὸ κεφάλαιο, ἡ ἀπόδοσή του θὰ ἦταν γύρω στὰ 5.4% ἢ 5.5%. Ἔτσι, πράγματι, αὐτὸ τὸ περιθώριο κέρδους, αὐτὸ τὸ μεγαλύτερο ἐπιτόκιο ἢ αὐτὴ ἡ μεγαλύτερη ἀπόδοση, ἦταν σίγουρα ἓνα κίνητρο γιὰ νὰ ἐξά-

γονται όρισμένα κεφάλαια άντι νά έπενδύονται στην έσωτερική αγορά. Άπό την άλλη πλευρά, αποδείχτηκε άργότερα ότι τó ρίσκο της επένδυσης έξω από την χώρα ήταν πολύ μεγαλύτερο φυσικά άπ' ό,τι για μιá επένδυση μέσα στην Άγγλία. Όπως καί νάχει, ή διαφορά στα έπιτόκια συνέβαλε πάρα πολύ στην έξαγωγή κεφαλαίου.

Σύμφωνα λοιπόν με τόν Cameron ή επίπτωση του ξένου κεφαλαίου ήταν παντού θετική.

Ή άλλη, ή αντίθετη άποψη εκφράζεται μέσα στα κείμενα της νέας άριστεράς, ή όποία άρχισε νά εμφανίζεται στη δεκαετία του 1960 καί 1970. Σύμφωνα μ' αυτήν, δέν μπορούμε νά μιλάμε για κανενός είδους θετική επίπτωση, γιατί αὐτή ή έξαγωγή κεφαλαίων δέν έγινε για κανέναν άλλο λόγο, παρὰ μόνον για νά ενισχύσει την κυριαρχία της Δυτικής Εὐρώπης, τών χωρών που έξηγαν κεφάλαιο, σ' όλόκληρο τόν κόσμο. Δέν ήταν τίποτε άλλο παρὰ μιá μορφή εκμετάλλευσης. Στην πραγματικότητα, λένε οί θιασώτες της άποψης αὐτής, τó κεφάλαιο εκείνο παραμόρφωσε την οικονομική δομή τών χωρών στις όποιες κατευθύνθηκε· καί γι' αὐτό εἶναι της γνώμης ότι πρέπει, χωρίς περιστροφές, νά καταδικαστεί. Αὐτό άποτελεῖ μόνιμο στοιχείο της έν λόγω βιβλιογραφίας· προσπαθοῦν νά αποδείξουν ότι δέν πρόκειται για τίποτε άλλο παρὰ για καθαρή εκμετάλλευση.

Δέν συμφωνώ με αὐτή την άποψη. Κατά τη γνώμη μου, οί οικονομικές πράξεις δέν πρέπει νά κρίνονται με ήθικά κριτήρια. Αὐτό που έχουμε νά κάνουμε εἶναι νά ξετάσουμε την κάθε χώρα ξεχωριστά. Ή επίπτωση της έξαγωγής κεφαλαίων στις διάφορες χώρες δέν ξεαρτιόταν μόνο από τη χώρα ή όποία έξηγε τó κεφάλαιο· ξεαρτιόταν καί από τη χώρα που τó απορροφούσε, που εισήγε αὐτό τó κεφάλαιο.

Τί μπορούσε νά κάνει ή κάθε χώρα μ' αὐτό τó κεφάλαιο;

Μπορούσε νά τó διοχετεύσει σέ επενδύσεις, πράγμα που θά συνέβαλλε στην οικονομική της ανάπτυξη; Ήταν ικανή νά έλέγξει τις επενδύσεις, ήταν σέ θέση νά χαράξει μιá οικονομική πολιτική, στο πλαίσιο της όποιας, τó εισαγόμενο αὐτό κεφάλαιο θά μπορούσε νά αξιοποιηθεί; Άπ' αὐτή την άποψη, μπορεί νά βρεῖ κανείς διαφορών τύπων άπαντήσεις. Σε πολλές αποικίες, λόγου χάρη, αὐτά τά εξαγόμενα κεφάλαια δημιούργησαν αὐτό που όνομάζουμε «θύλακες».

Ποιοί ήταν όμως οί πιό σημαντικοί τομείς πρὸς τούς όποιους στράφηκε αὐτή ή έξαγωγή κεφαλαίων; Άν αναλύσει κανείς τη δομή του εξαχθέντος κεφαλαίου στα τέλη του 19ου αἰ., θά βρεῖ ότι τó μεγαλύτερο τμήμα του κατευθύνθηκε σέ τρεῖς κύριους τομείς.

Ό πρῶτος τομέας ήταν ή χορήγηση δανείων πρὸς κυβερνήσεις. Άλλά,

όταν μιὰ κυβέρνηση ἔπαιρνε δάνειο, τότε ἔμενε σ' αὐτὴ νὰ αποφασίσει πῶς θὰ τὸ χρησιμοποιοῦσε. Στὴν περίπτωση τῶν βαλκανικῶν χωρῶν — θὰ ξαναγυρίσω σ' αὐτὸ τὸ ζήτημα — τὸ μεγαλύτερο μέρος αὐτῶν τῶν χρημάτων δὲν ἀξιοποιήθηκε οἰκονομικὰ μὲ τὴν αὐστηρὴ σημασίᾳ τοῦ ὅρου. Οἱ κυβερνήσεις χρησιμοποίησαν τὰ χρήματα αὐτὰ γιὰ νὰ καλύψουν μεγάλα ἐλλείμματα στὸν κρατικὸ προϋπολογισμό, γιὰ νὰ φτιάξουν στρατὸ καί, γιὰ νὰ χρησιμοποιοῦσαμε ἓνα σύγχρονο ὄρο, μερικὲς φορὲς τὰ χρησιμοποιοῦσαν σὲ «ἐκδηλώσεις ἐπίδειξης» ἢ γιὰ «συμβολικὸ ἐκσυγχρονισμό». Μὲ αὐτὸ ἐννοῶ τὸ ἔξης (καὶ τὸ φαινόμενο εἶναι πολὺ συχνὸ ἀκόμη καὶ σήμερᾶ): Ὑπάρχει σὲ ὁρισμένες χώρες ἓνας ὁργανικὸς τύπος οἰκονομικῆς ἀνάπτυξης. Μ' αὐτὸν τὸν ὁργανικὸ τύπο οἰκονομικῆς ἀνάπτυξης ἐπιτυγχάνεται ἓνα ὁρισμένο ἐπίπεδο εἰσοδημάτων. Καὶ σ' αὐτὸ τὸ δεδομένο εἰσοδηματικὸ ἐπίπεδο ἓνας μεγάλος ἀριθμὸς ἀπὸ αὐτὰ ποὺ ὀνομάζουμε ἐπιτεύγματα τῆς σύγχρονης τεχνολογίας ἀποτελοῦν ὁργανικὸ μέρος του. Π.χ. εἶναι φανερὸ ὅτι γιὰ ἓναν Ἀμερικανὸ ἐργάτη, εἶναι σχετικὰ εὐκόλο νὰ ἀγοράσει μιὰ ἔγχρωμη τηλεόραση, γιατί ἡ ἔγχρωμη τηλεόραση ἀντιπροσωπεύει μικρὸ μόνο κομμάτι τοῦ μισθοῦ του. Τὸ εἰσοδηματικὸ καὶ τὸ τεχνολογικὸ ἐπίπεδο βρῖσκονται, πάνω-κάτω, σὲ ἰσορροπία. Ἀλλά, ὀλοφάνερα, ὁ καθένας, σὲ ὁποιαδήποτε χώρα, ἐνδιαφέρεται γι' αὐτὰ τὰ ἐπιτεύγματα, ὁ καθένας θέλει νὰ ἀγοράσει αὐτοκίνητο ἢ ἔγχρωμη τηλεόραση. Ἔτσι, καὶ σὲ ἄλλες χώρες γίνονται μεγάλες ἐπενδύσεις στὴν ἀγορὰ αὐτοκινήτων, ἀλλὰ ἐκεῖ τὸ ἐπίπεδο εἰσοδήματος δὲν εἶναι τὸ ἴδιο. Γιὰ ἓναν Οὐγγρο, ἡ ἀγορὰ ἔγχρωμης τηλεόρασης σίγουρα δὲν ἀντιπροσωπεύει τὸ μισὸ τοῦ μισθοῦ του, ἀλλὰ πολὺ περισσότερο. Αὐτὸ λοιπὸν εἶναι ἡ ἐκδήλωση ἐπίδειξης, προσπαθεῖς δηλαδή νὰ βάλεις στὸν τρόπο ζωῆς σου, στὴν κατανομή τοῦ εἰσοδήματός σου, πράγματα τὰ ὁποῖα, στὴν πραγματικότητα, δὲν ἀποτελοῦν ὁργανικὰ στοιχεῖα τῆς οἰκονομίας τῆς χώρας σου.

Αὐτὴ εἶναι ἡ ἰδιωτικὴ ὄψη τοῦ φαινομένου. Στις ἀρχὲς τοῦ 19ου αἰ., δὲν ὑπῆρχε τόσο πολὺ αὐτὴ ἡ ἰδιωτικὴ ὄψη ὅσο ἡ κυβερνητικὴ. Αὐτὸ ποὺ ὀνομάζουμε συμβολικὸ ἐκσυγχρονισμό σημαίνει ὅτι χρησιμοποιοεῖς τὰ χρήματα ὄχι γιὰ ἐπενδύσεις, ὄχι γιὰ νὰ παραγάγεις περισσότερα ἀγαθὰ καὶ νὰ αὐξήσεις τὸ ἐθνικὸ σου εἰσόδημα, ἀλλὰ γιὰ νὰ χτίσεις π.χ. μεγάλα, καινούρια, ὁμορφα, σύγχρονα κυβερνητικὰ κτίρια. Ἔτσι, καὶ στὴ μικρὴ χώρα, ὁ ἡγέτης πρέπει νὰ ἔχει τὸν ἴδιο τύπο κατοικίας, ἄς ποῦμε, μὲ τὴν Ἀμερικὴ. Φυσικὰ δὲν θέλω νὰ πῶ ὅτι τὸ νὰ χτίσεις ἓνα μεγάλο δημόσιο οἰκοδόμημα, δὲν ἔχει καμία οἰκονομικὴ ἐπίπτωση — τὸ κάθε τι ἔχει οἰκονομικὲς ἐπιπτώσεις· χτίζοντας δημοουργεῖς ζήτηση ἐργασίας, οἱ ἐργάτες

δημιουργούν κάποια ζήτηση για καταναλωτικά είδη κ.ο.κ. Όταν τελειώσει όμως το κτίριο, δεν υπάρχουν παωπάρα συνέπειες. Γεγονός παωπάμενει, ότι πρόκειται για συμβολικό εκσυγχρονισμό, του οποίου οι επιπτώσεις είναι περιορισμένες. Έτσι, σε πολλές χώρες, τα χρήματα στην πραγματικότητα δεν σπαταλήθηκαν· ως ποῦμε καλύτερα ότι δεν χρησιμοποιήθηκαν σωστά.

Αὐτά σ' ὅ,τι ἀφορᾷ τὰ κυβερνητικά δάνεια. Ἡ δεύτερη μεγάλη ἐπένδυση κατευθύνθηκε στὶς μεταφορὲς καὶ εἰδικότερα στοὺς σιδηροδρόμους. Οἱ ἐπιπτώσεις τῶν ἐπενδύσεων αὐτῶν στὶς οἰκονομίες τῶν χωρῶν ποὺ ἀφοροῦσαν, ἀποτελοῦν ἐπίσης ἀντικείμενο συζήτησης καὶ πάντως πρέπει καὶ πάλι νὰ ἐξεταστοῦν κατὰ περίπωση. Τὸ ζήτημα στὴν Ἑλλάδα ἦταν διαφορετικό, γιατί στὴν Ἑλλάδα ἡ ναυτιλία ἦταν σημαντική. Ἀλλὰ ἂν πάρουμε χώρες, π.χ. σὴν τὴ Σερβία ἢ τὴν Ρουμανία, τὸ δυναμικὸ τοῦ σιδηροδρομικοῦ δικτύου χρησιμοποιόταν μόνο κατὰ 10% ἔως 15%, περίπου. Ὑπάρχουν μερικοὶ δείκτες ποὺ φανερῶνουν σὲ ποῖο βαθμὸ ὁ σιδηρόδρομος ἀποτελεῖ πράγματι κομμάτι μιᾶς οἰκονομίας. Μποροῦμε νὰ πάρουμε τὴν πυκνότητα τοῦ σιδηροδρομικοῦ δικτύου, ἀριθμὸ χιλιομέτρων κατὰ ἑκατοντάδα χιλιάδων πληθυσμοῦ κ.λπ. Μποροῦμε ὁμως νὰ χρησιμοποιήσουμε ἐπίσης ἕναν ἄλλο πολὺ σημαντικό δείκτη: τί ποσότητες μεταφέρουν οἱ σιδηροδρόμοι. Ποιὸς εἶναι ὁ ὄγκος τῶν ἐμπορευμάτων ποὺ πράγματι μεταφέρει ἕνα σιδηροδρομικὸ δίκτυο; Καὶ ποιὸς εἶναι ὁ ἀριθμὸς τῶν ἐπιβατῶν ποὺ χρησιμοποιοῦν σιδηρόδρομο; Καὶ φτάνουμε ἔτσι στὸ συμπέρασμα ὅτι ἡ πραγματικὴ χρῆση τοῦ σιδηροδρομικοῦ δικτύου στὰ Βαλκάνια ἀντιπροσώπευε τὸ 10% ἔως τὸ 15% τοῦ δυναμικοῦ του. Γιατὶ ὁ σιδηρόδρομος φτιάχτηκε μὲν, ἀλλὰ οἱ χωρικοὶ στὰ Βαλκάνια δὲν ταξίδευαν πάρα πολὺ, ἢ χρησιμοποιοῦσαν πιὸ παωπάδοσιακά μέσα μεταφοράς. Δὲν ὑπῆρχε κάποια πολὺ δυναμικὴ οἰκονομία καὶ ἔτσι δὲν ὑπῆρχαν πολλὰ, ἢ ὑπῆρχαν πολὺ λιγότερα πράγματα γιὰ μεταφορά, ὥστε τελικά, στὴν πραγματικότητα, ἡ ἐπίδραση τῶν σιδηροδρόμων ἦταν κατὰ πολὺ μικρότερη ἀπ' ὅ,τι στὶς ἀνεπτυγμένες χώρες.

Παρ' ὅλα αὐτὰ θὰ ἐπέμενα νὰ χαρακτηρίσω τὴν κατασκευὴ σιδηροδρόμων σὴν πολὺ χρήσιμη καί, ἀπὸ οἰκονομικὴ ἄποψη, ἀποδοτικὴ ἐπένδυση. Φυσικά, ἡ κατασκευὴ σιδηροδρόμων ἦταν μιὰ ἐπιχείρηση στὴν ὁποία οἱ δυτικο-εὐρωπαϊκὲς χώρες εἶχαν πολὺ σημαντικὰ συμφέροντα. Γιατὶ εἶχαν καταλάβει ὅτι ἡ κατασκευὴ σιδηροδρόμων τοὺς ἐπέτρεπε νὰ δημιουργήσουν, πρῶτα ἀπ' ὅλα, μιὰ ἀγορὰ στὶς ἄλλες εὐρωπαϊκὲς χώρες, ἀπ' ὅπου θὰ μπορούσαν νὰ προμηθευτοῦν τρόφιμα καὶ πρῶτες ὕλες. Ἀπὸ τὴν ἄλλη, εἶδαν ὅτι δημιουργοῦσαν ἔτσι καὶ μιὰ ἀγορὰ ζήτησης γιὰ

τά δικά τους προϊόντα, με δύο ὄψεις. Πρῶτα ἀπ' ὅλα, εἶναι φανερό ὅτι σὲ κάθε μία ἀπὸ τὶς ἀνατολικο-εὐρωπαϊκὲς χώρες ὅπου κατασκευάστηκαν σιδηρόδρομοι, χρησιμοποιήθηκαν μηχανές, σίδερο κ.λπ., ποὺ κυρίως προέρχονταν ἀπὸ τὶς δυτικο-εὐρωπαϊκὲς χώρες· ἔτσι, στὴν πραγματικότητα, μ' αὐτὴ τὴ διαδικασία, μὲ τὸ νὰ ἐξάγουν κεφάλαιο, δημιουργοῦσαν καὶ μία ἀγορὰ γιὰ ἐξαγωγή προϊόντων. Δεύτερο, μὲ τὴν ἐξαγωγή κεφαλαίων, ἐπέτυχαν νὰ δημιουργήσουν ζήτησι, ὄχι μόνο γιὰ δυτικο-εὐρωπαϊκὰ προϊόντα τῆς βιομηχανίας παραγωγῆς μηχανῶν, ἀλλὰ καὶ γιὰ προϊόντα τῆς βιομηχανίας καταναλωτικῶν ἀγαθῶν. "Ὅποιος μελετᾷ τὴ βελκανικὴ οἰκονομία τοῦ 19ου αἰ., βρίσκει πλῆθος ἀπὸ παρᾶπανα, ὅτι τοπικοὶ βιοτέχνες χρεωκοποῦν, καταστρέφονται, καταρρέουν, ἐξαιτίας τοῦ ὅ,τι δὲν μποροῦν νὰ συναγωνιστοῦν τὰ ἐμπορεύματα ποὺ φτάνουν μέσω σιδηροδρόμων ἀπὸ τὴ Δυτικὴ Εὐρώπη: ὑφαντουργικὰ κ.λπ.

Ἡ τρίτη κύρια ἐπενδυτικὴ δραστηριότητα τοῦ ἐξαγόμενου κεφαλαίου ἦταν οἱ μεταλλευτικὲς βιομηχανίες. Τὰ μεταλλεῖα ἀπέκτησαν παντοῦ μεγάλη σημασία. Στὶς ἀρχὲς τοῦ 19ου αἰ. ἡ ἐμφάνιση τῆς βρετανικῆς σιδηροβιομηχανίας ἐξηγεῖται ἀπὸ τὸ ὅ,τι ὁ ἀνθρακας καὶ ὁ σίδηρος ἦταν διαθέσιμοι. Ὁ ἀνθρακας ἦταν ἄφθονος ἐκεῖ καὶ ἡ Βρετανία, πρὶν ἀπὸ τὸ 1913, ἦταν μιὰ ἀπὸ τὶς κύριες ἐξαγωγικὲς χώρες ἀνθρακα. Ἀλλὰ ὁ σίδηρος δὲν ἦταν τόσο ἄφθονος καὶ ἔτσι ἀπὸ τὰ μέσα τοῦ 19ου αἰ. ἡ βρετανικὴ σιδηροβιομηχανία δὲν θὰ μπορούσε νὰ ἀναπτυχθεῖ χωρὶς τὶς εἰσαγωγὲς σιδηρομεταλλευμάτων.

Γιὰ τὴν εἰσαγωγή σιδηρομεταλλεύματος ὑπῆρχαν πολλὲς δυνατότητες. Μία ἀπὸ τὶς εὐκολότερες ἦταν ἡ λύση τῆς Ἰσπανίας. Πρὶν ἀπὸ τὰ τέλη τοῦ 19ου αἰ., τὸ ἕνα τρίτο τῆς βρετανικῆς σιδηροβιομηχανίας χρησιμοποιοῦσε σιδηρομετάλλευμα ποὺ τὸ εἰσήγε ἀπὸ τὴν Ἰσπανία. Αὐτὴ ἦταν ἡ αἰτία ποὺ μεγάλη ποσότητα βρετανικῶν κεφαλαίων ἐπενδύθηκαν στὰ μεταλλεῖα σιδήρου τῆς Ἰσπανίας. Ἡ μεταλλευτικὴ αὐτὴ βιομηχανία ὅμως δὲν ἀπετέλεσε παρὰ ἓνα εἶδος «θύλακα», ἓνα εἶδος ἀπομονωμένης νησίδας μέσα στὴν ἰσπανικὴ οἰκονομία. Δὲν προκάλεσε πολλαπλασιαστικὰ φαινόμενα καί, παρὰ τὸ γεγονὸς ὅτι ἡ Ἰσπανία πρὶν ἀπὸ τὸ γύρισμα τοῦ αἰῶνα ἦταν μιὰ ἀπὸ τὶς κυριότερες χώρες παραγωγῆς σιδηρομεταλλευμάτων, ἡ σιδηροβιομηχανία ἐκεῖ δὲν εἶχε ἀναπτυχθεῖ σχεδὸν καθόλου. Ἀκόμη καὶ μετὰ τὸ γύρισμα τοῦ αἰῶνα ἡ Ἰσπανία χρησιμοποιοῦσε μόνο τὸ 10% τῆς δικῆς τῆς παραγωγῆς σιδηρομεταλλεύματος· τὸ ὑπόλοιπο 90% ἐξαγόταν στὴ Βρετανία.

Ἀλλὰ ἴσως τὸ παρᾶδειγμα τῆς Ἰσπανίας δὲν εἶναι τὸ καλὺτερο. Ὑπάρχουν πολὺ καλὺτερα παρᾶδείγματα μὲ τὴν περίπτωση τῶν ἀφρικανικῶν

καὶ ἀσιατικῶν χωρῶν, ὅπου μερικὰ ἀπὸ τὰ πιὸ σημαντικὰ ὄρουχια κατασκευάστηκαν μὲ ξένα κεφάλαια· χρησιμοποιήθηκαν οἱ πιὸ ἐξελιγμένες τεχνικὲς ὥστε νὰ ἀποτελέσουν ἓνα τελείως σύγχρονο τομέα. Ἀλλὰ τὰ πολλαπλάσιαστικά φαινόμενα ἦταν πολὺ περιορισμένα καὶ, στὴν πραγματικότητα, ἡ οἰκονομία στὸ σύνολό της δὲν μετασχηματίστηκε καθόλου, παρέμεινε παραδοσιακὴ. Ἀπ' αὐτὴ τὴν ἄποψη, ὑπάρχουν ποικίλες ἐκδοχές, ἀπὸ τὴ θετικὴ ἕως τὴν ἀρνητικὴ. Μπορεῖ τὸ τελικὸ ἀποτέλεσμα τῆς ἐξαγωγῆς κεφαλαίων νὰ εἶναι μηδενικὸ, πρῶγμα ποὺ σημαίνει ὅτι ὅλα τὰ πλεονεκτήματα βρίσκονται στὴ μία πλευρὰ καὶ ὅλα τὰ ἀρνητικὰ στοιχεῖα ἀπὸ τὴν ἄλλη. Ἀλλὰ μπορεῖ νὰ εἶναι καὶ θετικὸ, ὅταν τὰ πλεονεκτήματα εἶναι μοιρασμένα· πιθανῶς ὄχι ἴσα μοιρασμένα, ἀλλὰ ὅταν κἀνεις ἐπιχειρήσεις καὶ ἔχεις δικὰ σου κέρδη, δὲν ἐνδιαφέρεσαι ἐν ὅ ἄλλος πιθανῶς ἔχει κερδίσει περισσότερα.

Ὅπως καὶ νᾶχει, ἡ συνεισφορὰ τῆς ἐξαγωγῆς κεφαλαίων στὴν οἰκονομικὴ ἀνάπτυξη ἦταν πολὺ σημαντικὴ καὶ, ἀπὸ αὐτὴ τὴ σκοπιὰ, ἀκόμη καὶ μὲ κάποιες δυσκολίες, ἀπετέλεσε ἓναν ἀπὸ τοὺς κυριότερους παράγοντες δημιουργίας τῆς παγκόσμιας οἰκονομίας. Ὅπως σύντομα ἀνέφερα, ἡ ἐξαγωγή κεφαλαίων δημιούργησε κάποιες προϋποθέσεις γιὰ τὴν αὐξησὶ τοῦ ἐξωτερικοῦ ἐμπορίου. Ὑπενθυμίζω ἀπλῶς, ἀφοῦ ὁ χρόνος δὲν μᾶς παίρνει, ὅτι τὸ ἐξωτερικὸ ἐμπόριο στὴ διάρκεια τοῦ 19ου αἰ. εἶχε, ὅπως σᾶς εἶπα, αὐξηθεῖ 13 φορές.

Ἐξωτερικὸ ἐμπόριο: ἦταν ἤδη κάποια μορφή παγκοσμίου ἐμπορίου, ὄχι δηλαδή ἀποκλειστικὰ εὐρωπαϊκοῦ, παρ' ὅλα αὐτὰ ὅμως παρέμενε κύρια εὐρωπαϊκὸ. Πρὸς τὸ γύρισμα τοῦ αἵωνα, τὸ 70% τοῦ παγκοσμίου ἐμπορίου ἦταν ἓνα ἐμπόριο ἀποκλειστικὰ ἀνάμεσα στὶς εὐρωπαϊκὰς χώρες. Τὸ παγκόσμιο ἐμπόριο τότε ἦταν κατὰ βάση εὐρωπαϊκὸ ἐμπόριο.

Σ' ἓνα ὁρισμένο βαθμό, καὶ θὰ εἶμαι σύντομος, στὴ διάρκεια τοῦ 19ου αἰ. εἶχαν δημιουργηθεῖ μερικοὶ θεσμοὶ ποὺ ὑποβοηθοῦσαν τὴν ἀνάπτυξη τῆς παγκόσμιας οἰκονομίας.

Πρῶτα ἀπ' ὅλα θὰ ἀναφερθῶ στὸ σύστημα τοῦ ἐλευθέρου ἐμπορίου ποὺ υἱοθετήθηκε γύρω στὰ μέσα τοῦ 19ου αἰ., καὶ στὸ δασμολογικὸ σύστημα, τοῦ ὁποίου, βέβαια, ὁ χαρακτήρας ἀλλοιώθηκε γύρω στὰ τέλη τοῦ αἵωνα καὶ προσανατολίστηκε περισσότερο πρὸς τὸν προστατευτισμό.

Ἐπειτα, θὰ ἀναφέρω τὴν πρώτη μορφή τοῦ παγκόσμιου νομισματικοῦ συστήματος, μὲ τὸν κανόνα τοῦ χρυσοῦ ποὺ ἐξισορροποῦσε τίς ἰσοτιμίες τῶν νομισμάτων τῶν διαφόρων χωρῶν ποὺ ἔπαιρναν μέρος στὸ σύστημα αὐτὸ καὶ ἀναγνώριζαν τὸν χρυσὸ σὰν βάση τοῦ ἐθνικοῦ τους νομίσματος. Καὶ φυσικά, τὸ κέντρο αὐτοῦ τοῦ νομισματικοῦ συστήματος

του χρυσού κανόνα ήταν το βρετανικό νόμισμα, ή αγγλική λίρα. Έτσι, απ' αυτήν την άποψη και οι βασικοί θεσμοί της παγκόσμιας οικονομίας είχαν επίσης δημιουργηθεί τον 19ο αιώνα.

Καί όμως, από κάποια άποψη, παρ' όλη αυτή την αυξανόμενη τάση προς μία παγκόσμια οικονομία, ο 19ος αϊ. ήταν ένας αιώνας όπου κυριαρχούσαν ακόμη οι εθνικές οικονομίες. Η παγκόσμια οικονομία ήταν ακόμη ένα άθροισμα από εθνικές οικονομίες. Πολλά νέα εθνικά κράτη βρισκόντουσαν υπό δημιουργία, από τη Γερμανία ως την Ιταλία και όλες τις βάλκανικές ή ανατολικο-ευρωπαϊκές χώρες, και η έννοια της εθνικής οικονομίας ήταν κυρίαρχη. Όχι μόνο η έννοια αλλά και οι θεσμοί και οι κανόνες που μία εθνική οικονομία υπαγορεύει. Μπορούμε να πάμε πίσω ως το 1791, όταν ένας ονομαστός Αμερικανός πολιτικός, ο Hamilton, υπέβαλε στο αμερικανικό κοινοβούλιο ένα είδος υπομνήματος ή νομοσχεδίου για την προστασία της αμερικανικής βιομηχανίας.

Ο Hamilton ήταν πάρα πολύ επηρεασμένος από τον Adam Smith, αλλά όποσδήποτε αισθάνθηκε ότι καθήκον ενός πολιτικού στην Αμερική ήταν να υπερασπίσει τα αμερικανικά συμφέροντα παρέχοντας κάποια προστασία στην αμερικανική βιομηχανία. Έτσι, η ιδέα ότι η εθνική οικονομία έχει τα δικά της συμφέροντα, παρὰ το γεγονός της αναπτυσσόμενης παγκόσμιας οικονομίας, άρχισε να εμφανίζεται ήδη από τα τέλη του 18ου αϊ. Και αργότερα, μετά τον Hamilton — τον όποιο πιθανόν να γνωρίζετε, καθώς επίσης και τον Friedrich List — σ'ς υπενθυμίζω ότι ο διάσημος Γερμανός φιλόσοφος Φίχτε έγραψε ένα βιβλίο, *Der Geschlossene Handelsstaat* (Το κλειστό έμπορικό κράτος), του όποίου η κύρια ιδέα ήταν ότι κάθε κράτος πρέπει να προστατεύει τα δικά του έθνικά συμφέροντα, και ότι, για κάθε κράτος, ο καλύτερος τρόπος να αναπτύξει την οικονομία του είναι να προσπαθήσει να έχει αυτάρκεια, να παράγει όσο γίνεται περισσότερα και να περιορίζει τις διεθνείς ανταλλαγές όσο γίνεται περισσότερο. Η ιδέα αυτή, η όποια ξαναβγήκε πάρα πολύ στην επιφάνεια στη διάρκεια της δεκαετίας του 1930 (π.χ. μερικές πλευρές της οικονομικής πολιτικής του Χίτλερ) χρονολογείται από τις άρχες του 19ου αϊ.

Στις άρχες της δεκαετίας του 1840, ο διάσημος Γερμανός οικονομολόγος Friedrich List μπορεί να θεωρηθεί ως ο πρώτος υπερασπιστής της έννοιας *έθνική οικονομία*. Ο List απέρριπτε την ιδέα των συγκριτικών πλεονεκτημάτων του Adam Smith και του Ricardo. Απέρριπτε την ιδέα του έλευθέρου έμπορίου, γιατί έκρινε ότι από αυτό το έμπόριο, πλεονεκτήματα άντλούσε πάντα η χώρα που ήταν περισσότερο ανεπτυγμένη και ότι, αν η λιγότερο ανεπτυγμένη χώρα μπει στο σύστημα του έλευθέρου

έμπορίου χωρίς προστατευτικά μέτρα, θα είναι πάντοτε χαμένη. Έτσι, η Γερμανία έπρεπε να προστατεύσει τη βιομηχανία της, για την οποία ο List είχε τη γνώμη ότι βρισκόταν στην παιδική της ηλικία, ότι βρισκόταν πάνω-κάτω στην αρχή της ανάπτυξής της. Θεωρούσε επίσης ότι κάθε χώρα που αρχίζει να μπαίνει στο στάδιο της εκβιομηχάνισης πρέπει να προστατεύει την επικράτειά της, να ιδρύσει τη δική της τελωνειακή περιοχή και, αφού φτάσει σε ισοδύναμο επίπεδο ανάπτυξης, τότε μόνο μπορεί να υιοθετήσει, ως ένα βαθμό, το ελεύθερο εμπόριο.

Έτσι, παρά το γεγονός ότι η παγκόσμια οικονομία έκανε την εμφάνισή της με γρήγορο ρυθμό, το ερώτημα της συμμετοχής σ' αυτή την οικονομία τέθηκε στη διάρκεια του 19ου αί., και ιδιαίτερα στο δεύτερο μισό αυτού του αιώνα, με διαφορετικό τρόπο για την Ανατολική Ευρώπη, για τη Νότια Ευρώπη ή τις μη ευρωπαϊκές χώρες.

Ποιός ήταν ο αντίκτυπος της δυτικο-ευρωπαϊκής εκβιομηχάνισης στα άλλα μέρη της Ευρώπης;

Θα έλεγα ότι, κατά κάποιο τρόπο, η εκβιομηχάνιση αυτή έγινε αισθητή σαν μια πρόκληση. Οι περισσότερες χώρες — και ιδιαίτερα τα υπό δημιουργία έθνικά κράτη — αισθάνθηκαν ότι έπρεπε να ακολουθήσουν. Αντιλήφθηκαν ότι, ακόμη κι αν είχαν πολιτική ανεξαρτησία (όπως ξέρετε στη διάρκεια του 19ου αί. μεγάλος αριθμός ευρωπαϊκών κρατών έγιναν τυπικά, πολιτικά, κυρίαρχα και ανεξάρτητα), χωρίς κάποια οικονομική δύναμη θα ήταν, περισσότερο ή λιγότερο, στο έλεος των δυτικο-ευρωπαϊκών χωρών. Για το δικό τους συμφέρον, λοιπόν, έπρεπε να ακολουθήσουν, έπρεπε να εκβιομηχανιστούν, έπρεπε να εκσυγχρονιστούν.

Από την άλλη πλευρά, η δυτικο-ευρωπαϊκή εκβιομηχάνιση δεν ήταν μόνο μια πρόκληση· έπαιζε επίσης κι έναν κινητήριο ρόλο. Όλοφάνερα, το παράδειγμα των δυτικο-ευρωπαϊκών χωρών δεν παρέμενε άπλως ένα παράδειγμα. Οι δυτικο-ευρωπαϊκές χώρες είχαν επίσης, κατά κάποιο τρόπο, δημιουργήσει και τα εργαλεία. Και ο καθένας αντιλήφθηκε ότι οί χώρες, που θα μπορούσαμε να αποκαλέσουμε *άργολορημένες*, δεν είχαν άλλη επιλογή από το να χρησιμοποιήσουν αυτά τα εργαλεία· έξοικονομούσαν έτσι τον χρόνο και την προσπάθεια που απαιτούσε η έφεύρεση αυτών των εργαλείων. Δεν είχαν παρά να πάρουν την έξουσία και να προσπαθήσουν να οδηγήσουν τη χώρα μπροστά, χρησιμοποιώντας αυτά τα εργαλεία.

Μ' αυτή την έννοια, η επίπτωση της δυτικο-ευρωπαϊκής βιομηχανικής επανάστασης ήταν διττή.

III. Οί «πρωτοπόροι» καὶ οἱ «αργοπορημένοι» Σκανδιναβία, Ρωσία καὶ Βαλκάνια

Οἱ τρεῖς περιπτώσεις χωρῶν γιὰ τίς ὁποῖες θὰ σᾶς μιλήσω, ἡ Σκανδιναβία, ἡ Ρωσία καὶ τὰ Βαλκάνια, μποροῦν θαυμάσια νὰ μποῦν σ' ἓνα μοντέλο, στοῦ ὁποῖο ὁ ρόλος τοῦ πρωταγωνιστῆ ἀνήκει στόν κύριο ἐξαγωγικό τομέα, στήν κυριότερη ἐξαγωγική δραστηριότητα.

Γιὰ τὴ Σκανδιναβία εἶναι ἡ ξυλεία.

Γιὰ τὴ Ρωσία (καὶ ἀπ' αὐτὴ τὴν ἄποψη, τὸ ἴδιο ἰσχύει πάνω-κάτω καὶ γιὰ τὴν Οὐγγαρία), τὸ σιτάρι.

Γιὰ μερικές βαλκανικές χώρες, καθὼς καὶ γιὰ τὴν Πορτογαλία — ἡ ὁποία βέβαια δὲν εἶναι βαλκανικὴ χώρα, ἀλλὰ τὴ βάζω ἐπίσης στοῦ μοντέλου — τὸ κρασί.

Οἱ τρεῖς αὐτὲς οἰκονομικὲς δραστηριότητες, ἡ παραγωγή δηλαδὴ ξυλείας, σιταριοῦ καὶ κραιοῦ, σημάδεψαν τὴν ἀνάπτυξη αὐτῶν τῶν χωρῶν, ἀνάμεσα στοῦ 1880 καὶ τοῦ 1914, χοντρικά δηλαδή, στὴ διάρκεια τῆς περιόδου γιὰ τὴν ὁποία μιλάμε.

Ὅπως σᾶς εἶπα, ἐπιχειρῶ νὰ σᾶς παρουσιάσω ἓνα μοντέλο καὶ δὲν ἐπιδιώκω νὰ συμπεριλάβω σ' αὐτὸ τὰ πάντα. Θέλω νὰ περιοριστῶ μόνο στίς ἐξαγωγικὲς δραστηριότητες. Τὸ μοντέλο μου δὲ σκοπεύει νὰ καλύψει ὅλα τὰ προβλήματα (καὶ ἰδιαίτερα γιὰ τὴν περίπτωση τῶν Βαλκανίων καὶ τῆς Σκανδιναβίας, δὲν καλύπτει ὅλες τίς χώρες). Παρ' ὅλα αὐτὰ θὰ ἤθελα νὰ ἀρχίσω μὲ αὐτὸ τὸ μοντέλο, τὸ ὁποῖο ἀποτελεῖ βέβαια ἓνα εἶδος ἀπλούστευσης, παραμένει ὅμως ἓνα τολμηρὸ καὶ πολὺ ἐνδιαφέρον μοντέλο, γιατί δείχνει αὐτὸ ποῦ ἐπεχείρησα νὰ σᾶς πῶ χτές: ὅτι δηλαδή, σὲ μιὰ δοσμένη περίοδο, ἔχει μεγάλη σημασία ποιά εἶναι ἡ κυριότερη ἐξαγωγικὴ

δραστηριότητα μιᾶς χώρας καὶ κατὰ πόσον ἡ διεθνῆς οἰκονομικὴ κατάρσταση εἶναι εὐνοϊκὴ ἢ ὄχι γι' αὐτὴν τὴν ἐξαγωγικὴ δραστηριότητα.

Ἔτσι, ἀπ' αὐτὴ τὴν ἀποψη, ἡ ἀνάπτυξη ἢ ἡ ὑπανάπτυξη ἐξαρθῶνται ἐπίσης καὶ ἀπὸ τὸ τί μπορεῖ νὰ προσφέρει μιὰ χώρα ὅταν μπαίνει στὴν παγκόσμια ἀγορά, καθὼς καὶ ἀπὸ τὸ ἐὰν αὐτὸ ποὺ προσφέρει εἶναι εὐπρόσδεκτο ἢ ὄχι σ' αὐτὴ τὴν ἀγορά.

Νομίζω ὅτι, ὅταν ἐξετάζει κανεὶς αὐτὰ τὰ τρία κύρια ἐξαγωγικὰ εἶδη, πρέπει νὰ λάβει ὑπόψη του τοὺς τρεῖς παρακάτω παράγοντες:

Πρῶτα ἀπ' ὅλα, ποιά εἶναι ἡ *τάση τῶν τιμῶν* γιὰ τὰ τρία αὐτὰ ἐξαγωγικὰ προϊόντα. Ἐννοῶ, ὅτι πρέπει νὰ ἐξεταστεῖ ἐὰν οἱ τιμὲς αὐξάνουν, ἀπόλυτα ἢ σχετικὰ — γιὰτὶ ἀκόμη καὶ ἂν οἱ τιμὲς τῶν ἐξαγόμενων προϊόντων δὲν αὐξάνουν ἀλλὰ οἱ τιμὲς τῶν εἰσαγόμενων προϊόντων πέφτουν, μπορεῖς νὰ κερδίσεις ἀπ' αὐτό, ἐννοῶ δηλαδὴ τελικὰ ὅτι δὲν πρέπει νὰ παίρνει κανεὶς τίς τιμὲς τῶν ἐξαγόμενων προϊόντων στὴν ἀπόλυτη ἀξία τους. Ὅπωςδήποτε, οἱ τιμὲς εἶναι ὁ πρῶτος παράγοντας ποὺ πρέπει νὰ ἐξετάσει κανεὶς: ποιά εἶναι δηλαδὴ ἡ *τάση τῶν τιμῶν*, πτωτικὴ ἢ ἀνοδική;

Ὁ δεῦτερος παράγοντας εἶναι αὐτὸ ποὺ ὀνομάζουμε *ἐλαστικότητα τῆς ζήτησης*. Εἶναι φανερὸ ὅτι ὑπάρχουν ἕνα σωρὸ διαφορῆς στὴν ἐλαστικότητα τῆς ζήτησης τῶν τριῶν αὐτῶν προϊόντων. Ποιὲς εἶναι οἱ ἐπιπτώσεις πάνω στὴ ζήτησι ὅταν τὸ εἰσόδημα αὐξάνεται; Λοιπόν, σίγουρα ὑπάρχουν κάποια εἶδη ἀπὸ τὰ ὁποῖα δὲν θὰ ἀγοράσει κανεὶς μεγαλύτερη ποσότητα, ἐὰν ἔχει ὑψηλότερο εἰσόδημα. Ὅπως ὑπάρχουν καὶ ἄλλα εἶδη, ἀπὸ τὰ ὁποῖα ὁ καταναλωτὴς φυσικὰ θὰ ἀγοράσει μεγαλύτερη ποσότητα ἐὰν ἔχει ὑψηλότερο εἰσόδημα. Ἡ ἐλαστικότητα τῆς ζήτησης δὲν εἶναι λοιπὸν πάντα ἴδια. Ἀς πάρουμε, γιὰ παράδειγμα, τοὺς βιομηχανικοὺς ἐργάτες.

Στὴν ἀρχή, λοιπόν, μιὰ ἐργατικὴ οἰκογένεια ἔχει ἕνα ὀρισμένο εἰσόδημα. Ἄν αὐτὸ τὸ εἰσόδημα αὐξηθεῖ, ἀφοῦ μὲ τὸ χαμηλότερο εἰσόδημα προσπαθοῦσε νὰ καλύψει τίς βασικὲς τῆς ἀνάγκες, τώρα ποὺ ἔχει ὑψηλότερο εἰσόδημα, εἶναι μᾶλλον ἀπίθανο ὅτι θὰ χρειάζεται περισσότερο ψωμί, γιὰτὶ πιθανῶς ἡ κατανάλωση σὲ ψωμί ἦταν πάνω-κάτω καλυμμένη καὶ μὲ τὸ χαμηλότερο εἰσόδημα. Ἔτσι, ἂν τὸ εἰσόδημα τῆς οἰκογένειας αὐξηθεῖ, τότε δὲν θὰ αὐξήσῃ τὴν κατανάλωση ψωμοῦ, ἀλλὰ πιθανῶς θὰ ἀγοράζει περισσότερο κρέας, ἢ κάτι ἄλλο, ἢ περισσότερα φρούτα, ἢ πιθανῶς θὰ προσπαθήσῃ νὰ αὐξήσῃ τὴν κατανάλωσίν της σὲ ὑφαντουργικά, ἢ σ' ὅτιδήποτε ἄλλο. Αὐτὸ ὀνομάζουμε ἐλαστικότητα τῆς ζήτησης. Αὐτὸ ὑπονοεῖ ὅτι ἡ ζήτησι ἦταν ἡ ἴδια γιὰ τὴν ξυλεῖα, γιὰ τὸ σιτάρι καὶ τὸ κρασί.

Καί ὁ τρίτος παράγοντας, ἐπίσης πολὺ σημαντικός, εἶναι αὐτὸ ποὺ ὀνομάζουμε *πολλαπλασιαστικά φαινόμενα*. Λοιπὸν, πρόκειται γιὰ ἓνα “*terminus technicus*”, ποὺ σημαίνει ὅτι, ὅταν μιὰ χώρα ἔχει ἓνα εἰσόδημα ἀπὸ τὴν δοσμένη ἐξαγωγικὴ τῆς δραστηριότητα, ἔχει καὶ ὀρισμένες δυνατότητες νὰ κάνει κάτι ἄλλο, παραπλήσιο, νὰ πᾶει πάρα πέρα μὲ τὸ εἰσόδημα αὐτό. Π.χ., ἂν κάποιος κάνει ἐξαγωγὲς κρασιοῦ καὶ ἔχει συγκεντρώσει κάποιο κεφάλαιο, ὄντας ἄς ὑποθέσουμε ἔμπορος, τί μπορεῖ νὰ κάνει μ' αὐτὸ τὸ κεφάλαιο; Ὑπάρχει κάτι ποὺ νὰ εἶναι στενὰ δεμένο μὲ τὴν ἐπιχειρήσή του, ἐκτὸς βέβαια, ἀπὸ τὴν παραγωγή κρασιοῦ; Ὑπάρχει μιὰ ὁποιαδήποτε βιομηχανικὴ δυνατότητα, ποὺ νὰ τοῦ ἐπιτρέπει νὰ στραφεῖ ἀπὸ τὸ κρασί σὲ ἓνα ὁποιοδήποτε τύπο βιομηχανίας; Αὐτὰ λοιπὸν τὰ *πολλαπλασιαστικά φαινόμενα* εἶναι ὁ τρίτος παράγοντας, τὸ τρίτο ἐρώτημα.

Ἄς πάρουμε λοιπὸν αὐτὰ τὰ τρία ζητήματα. Πρῶτον, οἱ τιμές. Ἄν κοιτάξετε τίς τιμές στὸ δεῦτερο μισὸ τοῦ 19ου αἰ. θὰ βρεῖτε ὅτι, ὁ δείκτης τιμῶν γιὰ τὴν ξυλεῖα ἦταν ἀνοδικός, ἢ καλύτερα, γιὰ τίς σκανδιναβικὲς χώρες, ὁ δείκτης αὐτὸς ἦταν σχετικὰ ἀνοδικός, σὲ σχέση δηλαδὴ μὲ τὸ δείκτη τιμῶν τῶν εἰσαγομένων βιομηχανικῶν προϊόντων. Ἡ κίνηση δηλαδὴ τῶν τιμῶν ἦταν πολὺ εὐνοϊκὴ γιὰ τὴν ξυλεῖα.

Πάνω-κάτω, ἦταν εὐνοϊκὴ καὶ γιὰ τὸ σιτάρι. Ἡ τιμὴ τοῦ σιταριοῦ ἀνέβαινε ἀπὸ τὸ 1860 ὡς τὸ 1880, ἔπειτα, ἀπὸ τὸ 1880 ὡς τὸ 1900 περίπου ἔπεφτε, καὶ μετὰ τὸ 1900 ἄρχισε πάλι νὰ ἀνεβαίνει. Ἔτσι, ἂν κάποιος ἐξῆγε σιτάρι, ἂν πάρετε ὁλόκληρη τὴν περίοδο τῶν 40 ἢ 45 χρόνων, θὰ δεῖτε ὅτι εἶχε 25 καλὲς χρονιὲς καὶ 25 κακὲς, δηλαδὴ τὸ πράγμα βρισκόταν πάνω-κάτω σὲ ἰσορροπία.

Ἄν πάρετε τίς ἐξαγωγὲς κρασιοῦ, ἡ κίνηση τῶν τιμῶν ἦταν πολὺ δυσμενὴς γιὰ τίς παραδοσιακὰ ἐξαγωγικὲς χώρες. Ἀπ' αὐτὴ τὴν ἄποψη, θὰ κατέτασσα — ἀλλὰ μπορεῖ νὰ κάνω λάθος — καὶ τὴν Ἑλλάδα στίς χώρες ἐξαγωγῆς κρασιοῦ, γιατί σᾶς εἶναι γνωστό, ἀπ' ὅσο ξέρω, μπορεῖτε νὰ μὲ διορθώσετε, ὅτι γύρω στὴ δεκαετία τοῦ 1870 περισσότερο ἀπὸ τὸ 50% τῶν ἐλληνικῶν ἐξαγωγῶν ἦταν σταφίδα, πράγμα ποὺ εἶναι, πάνω-κάτω, ἴδιου τύπου προϊόν. Καὶ ἀκόμη καὶ πρὶν ἀπὸ τὸν Πρῶτο Παγκόσμιον Πόλεμον, περίπου τὸ 30% τῶν ἐλληνικῶν ἐξαγωγῶν ἀπετελεῖτο ἀκόμη κυρίως ἀπὸ κρασί καὶ σταφίδα. Ἀλλὰ μπορεῖτε νὰ πάρετε γιὰ παράδειγμα μιὰ ἄλλη χώρα ποὺ προτιμῶ πολὺ περισσότερο νὰ χρησιμοποιῶ στὸ μοντέλο μου, χώρα ποὺ δὲν ἀνήκει στὰ Βαλκάνια, ἀλλὰ εἶναι ἐπίσης μεσογειακὴ, τὴν Πορτογαλία.

Οἱ ἐξαγωγὲς κρασιοῦ τῆς Πορτογαλίας, στὴ διάρκεια ὁλόκληρης τῆς

περιόδου, αποτελούσαν περίπου το 50-55% του συνόλου των εξαγωγών της. Οί τιμές όμως του κρασιού έπεφταν, γιατί εμφανίστηκαν δυο κύριοι ανταγωνιστές στην αγορά κρασιού, συγκεκριμένα ή Γαλλία καί ή Ιταλία. Το είδος κρασιού που κυρίως μπορούσε νά εξάγει ή Πορτογαλία ήταν, όπως ξέρετε, ένα παχύρρευστο, πολύ άκριβο κρασί, που όνομάζουμε πορτό. Γι' αυτό το κρασί υπήρχε ιδιαίτερη προτίμηση από τις άνωτερες τάξεις στην Άγγλία αλλά, όταν ή κατανάλωση κρασιού στις άλλες βιομηχανικές χώρες της Ευρώπης αύξηθηκε, το πορτό δέν ήταν μεταξύ των κρασιών που ζητιόντουσαν, γιατί τά γαλλικά καί ιταλικά κρασιά ήταν πολύ πιο κατάλληλα για μαζική κατανάλωση. "Όσο λοιπόν ή κατανάλωση παρέμενε, λίγο-πολύ, κατανάλωση μιās μικρής κοινωνικής ομάδας, το πορτό κρατιόταν καλά· άργότερα όμως δέν ήταν το ίδιο, οί τιμές του κρασιού έπεσαν καί ή ζήτησή του ήταν σχετικά χαμηλή.

Άπ' αυτήν την άποψη λοιπόν, βλέπετε ότι ή ξυλεία έρχεται πρώτη, το σιτάρι δεύτερο καί το κρασί τρίτο.

Τώρα πάρτε τόν δεύτερο δείκτη, την έλαστικότητα της ζήτησης. Λοιπόν, για την ξυλεία ή έλαστικότητα της ζήτησης ήταν πάντα μεγάλη. Ό λόγος γι' αυτό, όπως ξέρετε, ήταν ότι από το 1850 ως το 1914, οί έπενδύσεις αύξάνονταν καί αφού ή ξυλεία συνδέεται με την οικόδομηση, ή οποία απορροφούσε επενδύσεις, με την αύξηση της συσσώρευσης κεφαλαίου ή ζήτηση για ξυλεία σταθερά άνέβαινε.

Η ζήτηση σιταριού, μετά από ένα όρισμένο σημείο δέν ήταν σταθερά άνοδική. Για παράδειγμα, στις δυτικο-ευρωπαϊκές χώρες, όπως ξέρετε, τά ήμερομισθία καί οί μισθοί, από τη δεκαετία του 1880 ως το 1914, περισσότερο ή λιγότερο αύξάνονταν. Έτσι, ή κατάσταση της εργατικής τάξης βελτιώθηκε. Θα έλεγα ότι ή βελτίωση ήταν ουσιαστική. Άλλά με τη βελτίωση των ήμερομισθίων ή ζήτηση για ψωμί δέν αυξανόταν με τόν ίδιο τρόπο. Έτσι, ή ζήτηση για ψωμί αύξηθηκε μέν, όχι όμως με τόν ίδιο τρόπο που αύξηθηκε το εισόδημα, ή έλαστικότητα δηλαδή της ζήτησης του ψωμιού ήταν μικρότερη. Για νά σάς δώσω ένα παράδειγμα: άς υποθέσουμε ότι έχω ένατο δραχμές κι αυτός είναι ό μισθός μου. Σάν οικογενειακό εισόδημα, οί ένατο αυτές δραχμές καταμερίζονται ως εξής — καί πρόκειται για τυπικό καταμερισμό του εισοδήματος μιās εργατικής οικογένειας πριν από τόν Πρώτο Παγκόσμιο Πόλεμο: 60% πηγαίνει σέ είδη διατροφής, 20% πιθανώς για ρουχισμό, 15% νοίκι καί 5% σέ όπιδήποτε άλλο, για τσιγάρα π.χ., άν καπνίζω. Άλλά ό μισθός μου είναι πολύ χαμηλός· άς υποθέσουμε ότι αυξάνεται από 100 σέ 120 δραχ. Είναι πιθανό ότι θα κατάρμερίσω τίς επιπλέον 20 δραχ. με τόν ίδιο τρόπο, δηλαδή 20% για ρουχι-

σμό, 60% για είδη διατροφής κ.λπ. Μέχρις εδώ, η ελαστικότητα του εισοδήματός μου παραμένει η ίδια. "Ας υποθέσουμε όμως ότι ο μισθός μου αυξάνει από 100, όχι σε 120 αλλά σε 150 δραχ. Με τις επιπρόσθετες 30 δραχ. πιθανώς δεν θα αγοράσω πια άλλα είδη διατροφής, γιατί πάνω-κάτω οι ανάγκες μου σε είδη διατροφής έχουν ήδη ικανοποιηθεί. "Ακόμη και αν έχω και άλλες ανάγκες σε είδη διατροφής, είναι πιθανό ότι δεν θα αγοράσω κι άλλο ψωμί, γιατί το ψωμί μου φτάνει" πιθανώς θα αγοράσω περισσότερο κρέας ή βούτυρο ή οπιδήποτε άλλο. "Έτσι τώρα, για τις επιπλέον 30 δραχ., η ελαστικότητα του εισοδήματος, ή ελαστικότητα της ζήτησης για ψωμί είναι σχεδόν μηδέν, ενώ για μερικά άλλα είδη είναι πολύ μεγαλύτερη.

"Αν πάρετε οποιαδήποτε χώρα, στην περίοδο από τη δεκαετία του 1880 ως το 1914, ο ρυθμός συσσώρευσης του κεφαλαίου αυξήθηκε πολύ γρήγορα. Για να γυρίσουμε στο ζήτημα το οποίο θίξαμε χτές, στην αποκαλούμενη *άπογεώωση*. Την εποχή αυτή ο ρυθμός συσσώρευσης του κεφαλαίου αυξήθηκε και είναι πιθανό ότι από 10% έφτανε συχνά στα 15% και 20%.* Μ' αυτή την τεράστια αύξηση του ρυθμού επενδύσεων, ή ζήτησης για οικοδόμηση, κατοικία κ.λπ. αυξανόταν, γιατί έχοντας ένα καλύτερο εισόδημα, οι άνθρωποι δεν ενδιαφέρονταν πια να προμηθευτούν περισσότερα είδη διατροφής, αλλά προτιμούσαν ν' αποκτήσουν ένα σπίτι. Το τυπικό σπίτι μιας εργατικής οικογένειας στην Ούγγαρια π.χ., πριν από τον Πρώτο Παγκόσμιο Πόλεμο, το αποτελούσαν ένα δωμάτιο και μία κουζίνα. Τώρα τους εργάτες πιθανώς τους ενδιέφερε να έχουν όχι ένα αλλά δύο δωμάτια κ.λπ. "Έτσι, πράγματι η ζήτηση για κατοικία αυξανόταν σχετικά πολύ γρηγορότερα απ' ό,τι το εισόδημα και εξαιτίας αυτού, η ζήτηση για ξυλεία αυξανόταν πάρα πολύ. Κατά συνέπεια έχουμε μία πολύ εύνοϊκή αύξηση της τιμής, έχουμε πολύ μεγάλη ζήτηση. Δεν συνέβαινε το ίδιο με το σιτάρι και δεν συνέβαινε το ίδιο, ιδιαίτερα, με το κρασί. Φυσικά, αν μία εργατική οικογένεια έχει μεγαλύτερο εισόδημα πιθανόν να καταναλώσει επίσης και περισσότερο κρασί. "Αλλά εδώ τα πράγματα δεν λειτουργούν με τον ίδιο τρόπο. "Υπάρχουν όρισμένες διαφορές και ιδιαίτερα παίζει σημαντικό ρόλο το είδος του κρασιού. Το πορτό δεν ήταν τύπος κρασιού που καταλάωνε ή εργατική τάξη ούτε το κύριο εξα-

* Θεωρείται γενικά ότι σε περιόδους έναρξης της εκβιομηχάνισης ο ρυθμός συσσώρευσης του κεφαλαίου είναι τουλάχιστον 10% (ποσοστό επενδύσεων επί του συνόλου του εθνικού εισοδήματος, Σ.τ.Μ.).

γωγικό προϊόν της Ἑλλάδας, ἡ σταφίδα, προοριζόταν γιὰ μαζικὴ κατανάλωση. Ἐπομένως ἡ ἐλαστικότητα τῆς ζήτησης γιὰ κρασί καὶ τὰ παρεμφερῆ ἦταν πολὺ χαμηλή. Ἔχουμε ἔτσι καὶ πάλι τὴν ἴδια σειρὰ κατὰταξης: ἡ ξυλεία δουλεύει θαιμάσια, τὸ σιτάρι ἐν μέρει καλὰ καὶ ἐν μέρει ὄχι, καὶ τὸ κρασί δὲν πάει καθόλου καλὰ. Καὶ ὀλοφάνερα, αὐτὸ ἔχει ἐπίπτωση στὴν τιμὴ: ἂν ἡ ζήτηση εἶναι χαμηλή, οἱ τιμὲς εἶναι χαμηλές.

Ἐπειτα ἐρχεται τὸ τρίτο θέμα, συγκεκριμένα τὰ πολλαπλασιαστικά φαινόμενα. Ἄς ὑποθέσουμε κάποιον, ἕναν ἔμπορο, ὁ ὁποῖος κάνει πολλὰ λεφτὰ ἀπὸ τὸ ἐμπόριο ξυλείας. Πρέπει νὰ σκεφτεῖ, ὀλοφάνερα, πῶς θὰ ἐπενδύσει γιὰ νὰ πραγματοποιήσει μεγαλύτερα κέρδη στὸ μέλλον. Τί μπορεῖ νὰ κάνει; Λοιπόν, γι' αὐτὸν τὸ ἐπόμενο βῆμα εἶναι εὐκόλο. Μέχρι τώρα ἀγόραζε ξυλεία ἢ παρῆγε ξυλεία καὶ τὴν πουλοῦσε σὲ ἀκατέργαστη μορφή. Κατέληξε ὅμως στὸ συμπέρασμα ὅτι θὰ ἦταν καλύτερα γι' αὐτόν, στὴ διαδικασία τῆς μεγιστοποίησης τοῦ κέρδους, νὰ μὴν πουλάει ἀπλῶς ἀκατέργαστη ξυλεία, ἀλλὰ νὰ κάνει κάτι ποὺ νὰ προέρχεται ἀπὸ τὴν ξυλεία. Καὶ μπορεῖ εὐκόλα νὰ κάνει κάτι τέτοιο, ποὺ νὰ ἐξακολουθεῖ νὰ ἀποδίδει. Γι' αὐτόν εἶναι σχετικὰ εὐκόλο νὰ στραφεῖ πρὸς τὴ βιομηχανία. Ἄν ἔμπορεῦμαι ξυλεία ἐπὶ εἴκοσι, εἰκοσιπέντε χρόνια, καὶ ἂν ὁ πατέρας μου ἔκανε τὸ ἴδιο, ἔχω μὲ κάποια ἐμπειρία. Θέλω νὰ πᾶψω νὰ εἶμαι ἔμπορος, νὰ φύγω ἀπὸ τὸ ἐμπόριο καὶ νὰ στραφῶ πρὸς τὴ βιομηχανία. Ὀλοφάνερα, ἂν πρόκειται νὰ στραφῶ ἀπὸ τὸ ἐμπόριο στὴ βιομηχανία, ἐπεὶδὴ ἡ βιομηχανία ἔχει μέλλον, θὰ διαλέξω τὴ βιομηχανία μὲ τὴν ὁποία, περισσότερο ἢ λιγότερο, εἶμαι ἐξοικειωμένος, ἢ ποὺ ἔχω κάποια ἐμπειρία. Ἔτσι, ὁ ἔμπορός μας μεταπήδησε ἀπὸ τὸ ἐμπόριο ξυλείας στὴ βιομηχανία ποὺ εἶναι συνδεδεμένη μὲ τὴν ξυλεία, γιατί εἶχε τὴ δυνατότητα, μὲ βάση τὴν ξυλεία, νὰ βάλει μπροστὰ καὶ νὰ ἰδρῶσει, πρῶτα ἀπ' ὅλα μὲ ἐπιπλοποιία, ἢ ὁποία ἦταν ἡ κύρια βιομηχανία τῆς Σουηδίας καί, ἀργότερα, χαρτοποιία καὶ βιομηχανία σελλουλόζας. Τὸ ἀποτέλεσμα ἦταν ὅτι δὲν ἐξῆγαν πιὰ ἀκατέργαστη ξυλεία, ἀλλὰ μεταπήδησαν σὲ βιομηχανίες, καὶ ὅτι μ' αὐτὲς τὶς βιομηχανίες εἶχαν τὴ δυνατότητα νὰ πραγματοποιήσουν πολὺ περισσότερα κέρδη ἀπ' ὅ,τι πρίν. Καὶ αὐτὸ ἦταν ἀπολύτως δυνατό, γιατί ἡ ξυλεία ἦταν ἡ κύρια πρώτη ὕλη γιὰ τὴ βιομηχανία χαρτιοῦ, τὴ βιομηχανία σελλουλόζας, τὴν ἐπιπλοποιία, καὶ ἄλλες παρόμοιου τύπου βιομηχανίες.

Ἔτσι, οἱ δυνατότητες, τὰ λεγόμενα πολλαπλασιαστικά φαινόμενα, τῆς ξυλείας ἦταν ἐξαιρετικὲς. Ποιὲς ἦταν οἱ δυνατότητες γιὰ τὸ σιτάρι; Ὑπῆρχαν βέβαια κάποιες δυνατότητες, π.χ. αὐτὸ ποὺ ἔκανε ἡ Οὐγγαρία. Μετὰ ἀπὸ δύο-τρεῖς χρόνια πολὺ καλῶν ἐξαγωγῶν σιταριοῦ, ἡ Οὐγγαρία συνει-

δητοποίησε ότι θά ήταν πολύ πιο επικερδές να μην εξάγει άπλως ακατέργαστο σιτάρι αλλά να δημιουργήσει μια αλευροβιομηχανία, να αλέθει το σιτάρι στην Ούγγαρία και να εξάγει αλεύρι. Ύπρχε λοιπόν μια δυνατότητα· δεν μπορείς όμως να πᾶς πάρα πέρα, όταν η κύρια εξαγωγική σου δραστηριότητα είναι το σιτάρι. Μπορείς μόνο να δημιουργήσεις μια αλευροβιομηχανία, πράγμα που έκανε η Ούγγαρία. Είχε λοιπόν και το σιτάρι κάποια πολλαπλασιαστικά φαινόμενα· δεν το εκμεταλλεύτηκαν όμως όλες οι χώρες, ή Ρωσία για παράδειγμα, θά μιλήσουμε γι' αυτό, ποτέ δεν αξιοποίησε αυτές τις πολλαπλασιαστικές ιδιότητες της εξαγωγής σιταριού. Η Ούγγαρία τις χρησιμοποίησε και είχε πολλή επιτυχία. Άλλα τα πολλαπλασιαστικά φαινόμενα που μπορεί να προκαλέσει το σιτάρι έχουν σίγουρα κάποιο όριο και συγκριτικά ή ξυλεία είχε πολύ περισσότερες δυνατότητες.

Το τελευταίο ερώτημα είναι: ποιές είναι οι πολλαπλασιαστικές δυνατότητες του κρασιού; Ύπρχει κάποιος τύπος βιομηχανίας σχετιζόμενος με την εξαγωγή κρασιού; Σχεδόν κανένας. Η μόνη βιομηχανία που μπορεί να έχει κάποια σχέση είναι η βιομηχανία γυαλιού, αλλά η σχετική σημασία της είναι μικρή. Δεν μπορεί μια χώρα να έχει σαν κύρια εξαγωγική βιομηχανία το γυαλί. Μπορεί βέβαια να γίνει αυτό που έκανε η Πορτογαλία, να φτιάξει κανείς μια βιομηχανία φελλού. Για τον φελλό όμως χρειάζεται ειδικός τύπος ξύλου, το οποίο η Πορτογαλία διέθετε. Παρ' όλα αυτά όμως, αυτή η βιομηχανία δεν μπορεί να αποτελέσει ήγετικό βιομηχανικό τομέα, δεν είναι «κρίσιμη» βιομηχανία. Έτσι, πράγματι, αν μια χώρα εξήγε κρασί, δεν μπορούσε, ξεκινώντας από το κρασί, να προκαλέσει κάποιο τύπο εκβιομηχάνισης. Απ' αυτή την άποψη, αν συγκρίνετε τις τρεις περιπτώσεις, ή ξυλεία έδινε τη δυνατότητα να μπει μπροστά μια εκβιομηχάνιση βασισμένη στην παραγωγή της ίδιας της χώρας, στις δικές της πρώτες ύλες. Από το δάσος στην παραγωγή ξυλείας, από την ξυλεία στη βιομηχανία χαρτιού και σελλουλόζας. Και ολοφάνερα, αν έχεις μια μεγάλη βιομηχανία χαρτιού και σελλουλόζας, τότε γίνεται το δεύτερο βήμα του πολλαπλασιαστικού φαινομένου, φτιάχνεται δηλαδή ή χημική βιομηχανία, γιατί αυτές οι βιομηχανίες, χωρίς χημική βιομηχανία δεν μπορούν να δουλέψουν. Και αν έχεις βιομηχανία χαρτιού, σελλουλόζας και χημική βιομηχανία, τότε χρειάζεσαι μηχανικό εξοπλισμό. Έτσι επεκτείνεσαι — αυτά είναι τα πολλαπλασιαστικά φαινόμενα — και φτιάχνεις μια πολύ ισχυρή βιομηχανία, πράγμα που ήταν ή περίπτωση της Σουηδίας, όπου ή όλη διαδικασία της εκβιομηχάνισης βασίστηκε πάνω σ' αυτόν τον τύπο πολλαπλασιαστικών φαινομένων, αραχίζοντας με την πώληση ακατέργα-

τως υπανάπτυκτη, δὲν ὑπῆρχε καθόλου βιομηχανία καὶ πάνω-κάτω τὸ 80 ἕως 90% τοῦ πληθυσμοῦ ἀσχολεῖτο μὲ τὴ γεωργία καὶ τὴν ἀλιεία.

Ἡ κατάσταση τῆς Σουηδίας ἦταν καλύτερη, ἀλλὰ καὶ ἐκεῖ ὑπῆρχε ἓνα πολὺ σημαντικό πρόβλημα. Στὸν 18ο αἰ. ἡ Σουηδία ἦταν πρώτη στὴν Εὐρώπῃ στὴν παραγωγή σιδήρου. Ἡ Σουηδία καὶ ἡ Ρωσία ἦταν οἱ δύο κύριες χώρες παραγωγῆς σιδήρου. Στὸν 18ο αἰ. ἡ παγκόσμια ἀγορὰ ἦταν πολὺ περιορισμένη καὶ ἡ Ρωσία καὶ ἡ Σουηδία ἦταν οἱ δύο κυρίαρχοι παραγωγοὶ σιδήρου. Καὶ τί συνέβη μετὰ τὴν ἐνῶση τῆς βιομηχανικῆς ἐπανάστασης; Ἡ ἀνθούσα σουηδικὴ βιοτεχνία σιδήρου χρεωκόπησε. Γιατί ὅλη ἐκείνη ἡ παραγωγή σιδήρου βασιζόταν στὰ ἐργαστήρια καὶ τοὺς τεχνίτες τῆς ἐποχῆς τοῦ 18ου αἰ., καὶ μετὰ τὴν καινοτομία τῆς βρετανικῆς βιομηχανίας σιδήρου (θυμᾶστε ὅτι μιὰ ἀπὸ τὶς κύριες καινοτομίες ἦταν ὅτι ἄρχισαν νὰ χρησιμοποιοῦν ἀνθρακὰ, ὁ ὁποῖος ἦταν πολὺ πιὸ φτηνὸς καὶ ὁ ὁποῖος ἔκανε δυνατὸ ἓνα εἶδος μαζικῆς παραγωγῆς, καὶ ὅτι εἰσήγαγαν ἓναν ἀριθμὸ ἀπὸ νέες τεχνικὲς καινοτομίες, ὅπως π.χ. τὴν ἀνάδευση τοῦ λυωμένου μετάλλου κ.λπ.), ἡ Σουηδία ἀδυνατοῦσε νὰ ἀκολουθήσει. Ὁ κύριος λόγος ἦταν, τὸ ξέρετε, ὅτι ὅλη ἡ σουηδικὴ παραγωγή σιδήρου ἦταν βασισμένη στὴ συνεργασία ἀνάμεσα, ὄχι στὸ σίδηρο καὶ τὸν ἀνθρακὰ, ἀλλὰ ἀνάμεσα στὸ σίδηρο καὶ τὸ ξύλο. Ἡ Σουηδία δὲν εἶχε καθόλου ἀνθρακὰ· αὐτὴ ἦταν μιὰ ἀπὸ τὶς κυριότερες δυσκολίες. Ἔτσι, ἡ ἀνθούσα σουηδικὴ βιοτεχνία σιδήρου τοῦ 18ου αἰ. παρήκμασε, καὶ σ' ὁλόκληρῃ τῇ διάρκειᾳ τοῦ πρώτου μισοῦ τοῦ 19ου αἰ., τῆς ἦταν ἀδύνατο πιά νὰ ἀνταγωνιστεῖ τὴν Ἀγγλία, ἔγινε τελείως ἀσήμαντῃ ἡ χώρα, στὸ σύνολό της, ἀκίνητοποιήθηκε καὶ ἦταν ἀνίκανη νὰ βγεῖ ἀπὸ τὴν ἀγροτικὴν κατάστασι.

Ἄς ποῦμε δυὸ λόγια καὶ γιὰ τὴ Δανία, ἡ ὁποία, ὀλοφάνερα, ἀπὸ τὴ γεωγραφία της, ἀπὸ τοὺς πόρους της, ἦταν μία ἀγροτικὴ χώρα. Ἡ Δανία δὲν εἶχε καθόλου ἀνθρακὰ, δὲν εἶχε πολλὴ ξυλεία, δὲν εἶχε σίδηρο. Ἔτσι, ὁποιοσδήποτε τύπος ἐκβιομηχάνισης ἀποκλειόταν. Οἱ τρεῖς αὐτὲς χώρες, λοιπόν, ὅπως σᾶς εἶπα, μέχρι τὰ μέσα τοῦ 19ου αἰ. ἦταν χώρες χαμηλοῦ εἰσοδήματος, στὶς ὁποῖες κυριαρχοῦσε ἡ γεωργία. Εἶχαν μόνο δύο σημαντικὰ πλεονεκτήματα. Τὸ πρῶτο ἦταν, ἂν τὶς συγκρίνετε π.χ. μὲ τὰ Βαλκάνια ἢ μὲ ἄλλες μεσογειακὲς χώρες, ὅτι ἡ κοινωνικὴ τους δομὴ ἦταν πολὺ πιὸ φιλελεύθερη, γιατί ὁ φεουδαλισμὸς εἶχε ἐκλείψει τελείως, εἶχε καταργηθεῖ ἀπὸ τὰ τέλη τοῦ 18ου ἢ τὶς ἀρχὲς τοῦ 19ου αἰ., ἔτσι ὥστε τὸ θεσμικὸ σύστημα καὶ ἡ κοινωνικὴ δομὴ εἶχαν πάψει πιά νὰ εἶναι φεουδαλικά. Καί, ὅπως σᾶς εἶπα χτές, εἶχαν ἓνα σχετικὰ ὑψηλὸ ἐπίπεδο μόρφωσης. Οἱ οἰκονομικὲς ὁμως δραστηριότητες καὶ τὸ εἰσοδηματικὸ ἐπίπεδο

στης ξυλείας και καταλήγοντας στη δημιουργία μιᾶς πολὺ ἰσχυρῆς βιομηχανίας πρὶν ἀπὸ τὸν Πρῶτο Παγκόσμιο Πόλεμο.

Στὴν περίπτωση τοῦ σιταριοῦ, ὅπως σᾶς εἶπα, ἡ ὅλη διαδικασία λειτούργησε μερικά, γιατί ἡ ἀλευροβιομηχανία ἦταν μὲν πολὺ σημαντική, δὲν προκάλεσε ὅμως καθόλου τέτοια εὐρύτερα πολλαπλασιαστικά φαινόμενα, γιατί ἡ βιομηχανία αὐτὴ ἀπαιτεῖ πολὺ λίγη ἐργασία, ἕνα κάποιο κεφάλαιο, ἀλλὰ ὄχι ἰδιαίτερες τεχνικὲς γνώσεις.

“Ὅσο γιὰ τὸ κρασί, ἦταν ἕνα εἶδος ἀδιεξόδου· δὲν μποροῦσε κανεὶς νὰ βγάλει τίποτα ἀπὸ τὸ κρασί.

“Ἄν πάρτετε λοιπὸν αὐτοὺς τοὺς τρεῖς παράγοντες-κριτήρια, βλέπετε ὅτι μιὰ χώρα ποὺ στὴ διάρκεια τοῦ 1870 ἄρχιζε νὰ ἀποτελεῖ μέρος τῆς παγκόσμιας οἰκονομίας, ποὺ βρισκόταν γεωγραφικὰ σὲ καλὴ θέση, ὅπως συνέβαινε μὲ τὴ Σκανδιναβία (ἦταν πολὺ κοντὰ στὶς κυριότερες βιομηχανικὲς χώρες) καὶ ποὺ μποροῦσε νὰ προσφέρει ξυλεία, αὐτὴ ἡ χώρα ἦταν πολὺ εὐνοημένη, γιατί ὅλοι οἱ παράγοντες ἦταν πάνω-κάτω θετικοί, ὑποβοηθοῦσαν τὴν ἐκβιομηχάνιση καὶ τὴν οἰκονομικὴ ἀνάπτυξη. Μιὰ χώρα ἡ ὁποία εἶχε νὰ προσφέρει σιτάρι, ἦταν λιγότερο εὐνοημένη, καὶ μιὰ χώρα ἡ ὁποία προσέφερε βασικὰ κρασί (καὶ αὐτὸ συνιστοῦσε τὴν κύρια ἐξαγωγικὴ τῆς δραστηριότητά), βρισκόταν λίγο-πολὺ σὲ δυσμενὴ θέση, γιατί τῆς ἦταν ἀδύνατο νὰ περάσει στὴ διαδικασία ἐκβιομηχάνισης. Αὐτὸ εἶναι λοιπὸν τὸ μοντέλο, μιὰ ἀπλουστευμένη τυπολογία τριῶν περιπτώσεων ἀνάπτυξης: ἀπόλυτης ἐπιτυχίας, σχετικῆς ἐπιτυχίας, καὶ ἀποτυχίας.

Σκανδιναβία (Σουηδία)

“Ἀς μιλήσουμε τώρα λίγο περισσότερο γιὰ τὴ Σκανδιναβία. Λέω Σκανδιναβία γιατί ἡ σουηδικὴ περίπτωση δὲν εἶναι ἴδια μὲ τὴ νορβηγικὴ, ἢ μὲ τὴ δανέζικη. “Ίσως δὲν εἶναι τόσο γνωστὸ ὅτι ἡ Σκανδιναβία, πρὶν ἀπὸ τὰ μέσα τοῦ 19ου αἰ., ἦταν ἀπὸ τὴν ἄποψη τῆς ἐκβιομηχάνισης τελείως ὑπανάπτυκτη. Δὲν ὑπῆρχε σχεδὸν καθόλου ἐκβιομηχάνιση πρὶν ἀπ’ τὸ 1850, σὲ καμία ἀπὸ τὶς σκανδιναβικὲς χώρες.

“Ἄν ἐξετάσετε καὶ τὶς τρεῖς, ἡ Νορβηγία ἦταν μιὰ πολὺ ἀπομονωμένη χώρα, στὴν ὁποία ἐπικρατοῦσε ἀκόμα αὐτὸ ποὺ λέμε ἀγροτικὲς κοινότητες καὶ σὲ ὅλες τὶς νορβηγικὲς περιοχές, ὁ Νορβηγὸς ἀγρότης, κατὰ κάποιο τρόπο, δὲν παρῆγε γιὰ τὴν ἀγορά. Ἡ Νορβηγία, ἔτσι, ἦταν ἀπολύ-

αὐτῶν τῶν χωρῶν ἀνῆκαν ἀπόλυτα σ' αὐτὸ ποῦ ὀνομάζουμε *περιφερειακές περιοχές*, μὴ βιομηχανικὲς εὐρωπαϊκὲς περιοχές.

Αὐτὸ ἦταν πάνω-κάτω τὸ σημεῖο ἐκκίνησης γιὰ τὴ Σκανδιναβία. Ἐνα ἄλλο σημαντικὸ πρόβλημα ἦταν ὅτι οἱ χώρες αὐτὲς εἶχαν σχετικὰ ὀλιγάριθμο πληθυσμό.

Τὸ ζήτημα τῶν διαστάσεων τοῦ πληθυσμοῦ εἶναι σύνθετο, δὲν μποροῦμε νὰ βάλουμε κάποιον ἀπόλυτο κανόνα, γιατί ἄλλοτε μιὰ χώρα μπορεῖ νὰ ἔχει κάποιες δυσκολίες ἐξαιτίας τοῦ ὅ,τι ὁ πληθυσμὸς τῆς εἶναι πολὺ μικρός, ἢ σχέση ὅμως ἐργασίας καὶ κεφαλαίου ἢ ἐργασίας καὶ τεχνολογίας εἶναι καλὴ. Ἄλλοτε ἀντίθετα, ἢ δυσκολία εἶναι σὰν κι αὐτὴ τῆς Ρωσίας, ὁ πληθυσμὸς δηλαδὴ εἶναι πολὺ μεγάλος.

Λοιπόν, αὐτὸς ὁ πολὺ ὀλιγάριθμος πληθυσμὸς, τοῦ ὁποῖου ὅπως σᾶς εἶπα τὸ 80% - 90% πάνω-κάτω ἀπασχολοῦνταν στὴ γεωργία, ἀντιμετώπιζε μιὰ κατάσταση ὅπου ἡ διαθέσιμη γῆ, ὄχι τόσο στὴ Δανία, ὅσο ἰδιαίτερα στὴ Νορβηγία καὶ στὴ Σουηδία, δὲν ἦταν ἀρκετὴ. Ἡ καλλιεργήσιμη γῆ ἦταν λίγη καὶ ὅταν ὁ πληθυσμὸς ἄρχισε νὰ αὐξάνει, πράγμα ποῦ συνέβη πάνω-κάτω ἀνάμεσα στὰ χρόνια 1830 καὶ 1860, δημιουργήθηκε μιὰ σημαντικὴ λανθάνουσα ἀγροτικὴ ὑποαπασχόληση.

Εἶναι ἐξαιρετικὰ ἐνδιαφέρον νὰ δεῖ κανεὶς πῶς ἡ μετανάστευση ἀπὸ τὴν Εὐρώπη στὴν Ἀμερικὴ ἀναπτύχθηκε σὲ τρία διαδοχικὰ κύματα. Τὸ πρῶτο κύμα ξεκίνησε ἀπὸ τὴν Ἀγγλία καὶ τὴν Ἰρλανδία πρὶν τὸ 1850, τὸ δεύτερο κύμα ἦρθε ἀπὸ τὴ Γερμανία καὶ τὴ Σκανδιναβία, πάνω-κάτω ἀπὸ τὸ 1860 ὡς τὸ 1890, καὶ ἔπειτα ἦρθε τὸ μεγαλύτερο, τὸ τρίτο κύμα, τὸ ὁποῖο βασικὰ προερχόταν ἀπὸ τὴν Ἰταλία, τὴν Ἰσπανία καὶ τὴν Αὐстро-Οὐγγρική Αὐτοκρατορία, μὲ κάποια ἐλληνικὴ συμμετοχὴ — ἡ Ἑλλάδα ὅμως ἦταν ἡ μόνη ἀπὸ τίς βαλκανικὲς χώρες μὲ μεγάλη μετανάστευση. Τὸ 1860 λοιπόν, ἡ φτώχεια ἦταν τόσο ἔντονη στὴ Σουηδία καὶ τὴ Νορβηγία ὥστε ὑπῆρξαν μερικὲς ἀγροτικὲς ἐξεγέρσεις, ὑπῆρχε μεγάλη δυσανεξία καὶ τὸ μεγαλύτερο μέρος τοῦ πληθυσμοῦ ἐπεδίωξε νὰ φύγει, νὰ ἀφήσει τὴ χώρα, γιατί δὲν εἶχε τὸ αἶσθημα ὅτι θὰ μπορούσε νὰ ἐξασφαλίσαι κάποια ἀπασχόληση ἢ κάποιο τύπο εἰσοδήματος.

Καὶ ἀμέσως ἔπειτα, στὴ δεκαετία τοῦ 1860, τὰ πράγματα ἄρχισαν νὰ ἀλλάζουν. Νομίζω ὅτι εἶναι ξεκάθαρο ὅτι ἡ ἀλλαγὴ ἦρθε ἀπ' ἔξω. Στὴν πραγματικότητα οἱ δυνατότητες ὑπῆρχαν στὸ ἐσωτερικόν, ἀλλὰ οἱ ἐγχώριες δυνάμεις δὲν ἦταν ἀρκετὰ ἰσχυρὲς ὥστε νὰ ξεπεταχτοῦν καὶ νὰ δημιουργήσουν κάτι, νὰ δημιουργήσουν μιὰ καινούρια δραστηριότητα, μιὰ νέα οἰκονομία. Ἡ ἀνοδος τῆς ζήτησης γιὰ ξυλεία καὶ γιὰ σιδηρομετάλλευμα ἀποτέλεσαν τὸν βασικὸ μοχλὸ ἑξέλιξης.

“Όπως θυμάστε, σάς είπα χτές ότι πράγματι από το 1850 η Βρετανία αδυνατούσε να ανταποκριθεί στις ανάγκες της δικής της παραγωγής σιδήρου με το δικό της σιδηρομέταλλευμα, και έτσι οι επιπτώσεις της ζήτησης άρχισαν να γίνονται αισθητές. Καθώς η ζήτηση για ξυλεία και σιδηρομέταλλευμα αυξανόταν, για τη Σουηδία δημιουργόταν μια κατάσταση όπου προσφερόταν η δυνατότητα να οικοδομήσει έναν πολύ δυναμικό εξαγωγικό τομέα. Και τουτό με εκείνες τις πρώτες ύλες που ανήκαν στην παραδοσιακή της παραγωγή: σιδηρομέταλλευμα και ξυλεία. Αυτό ήταν το πρώτο βήμα.

Μετά απ’ αυτό, άρχισαν να δραστηριοποιούνται και, γύρω στο 1890, εμφανίστηκαν και οι δομικές αλλαγές. “Αν πάρετε π.χ. τη δομή του σουηδικού εξωτερικού εμπορίου γύρω στο 1860, βλέπετε ότι το 60% των εξαγωγών ήταν ακατέργαστη ξυλεία, γύρω στο 20%-25% σιδηρομέταλλευμα και μερικά άλλα είδη. Δηλαδή, ένας απόλυτα παραδοσιακός εξαγωγικός τομέας, βασισμένος στις πρώτες ύλες.

Στη δεκαετία 1880-1890 άρχισαν να γίνονται μερικές αλλαγές. Και αυτές οι αλλαγές πραγματοποιήθηκαν χάρη στα πολλαπλασιαστικά φαινόμενα για τα οποία σάς μίλησα. Πρώτα απ’ όλα στην παραγωγή σιδήρου όπου — καθώς σάς είπα, συνιστούσε στον 18ο αιώνα μια πολύ δυναμική παραδοσιακή βιοτεχνία, η οποία παρήκμασε πολύ άπτομα — η Σουηδία άρχισε να εξειδικεύεται. Αντί να παράγει σίδηρο μαζικής κατανάλωσης, άρχισε να ειδικεύεται στην παραγωγή υψηλής ποιότητας σιδήρου, χρησιμοποιώντας εισαγόμενο άνθρακα, κυρίως από την Πολωνία και τη Γερμανία. Μ’ αυτό τον τρόπο άρχισε να οικοδομεί μια νέου τύπου σιδηροβιομηχανία. Όμως η βιομηχανία σιδήρου δεν ήταν ακόμη η κυρίαρχη βιομηχανία, παρά το γεγονός ότι το σουηδικό σίδηρο ήταν εξαιρετικό και πολύ φημισμένο. Πιο σημαντικό ήταν αυτό που επρόκειτο να συμβεί με την ξυλεία.

Λοιπόν, αυτό που συνέβη με την ξυλεία, με το εισόδημα που εισέπραττε η Σουηδία από την εξαγωγή ξυλείας, άρχισε να πραγματοποιεί όλο και περισσότερες επενδύσεις για την οικοδόμηση μιας ντόπιας βιομηχανίας, η οποία δούλευε όχι τόσο για την εγχώρια αγορά, όσο για την εξωτερική. Έτσι έβαλαν μπροστά μια νέα βιομηχανία, βασικά μια βιομηχανία σελλουλόζας και χαρτιού.

“Αν μελετήσετε τη δομή των σουηδικών εξαγωγών, θα δείτε ότι από το 1890 κιόλας τα ίδια ποσοστά πάνω-κάτω των εξαγωγών αναλογούσαν στον τομέα της ξυλείας. Δεν ήταν όμως μόνον ακατέργαστη ξυλεία, αλλά παράγωγα του ξύλου. Δηλαδή, από τα 60% τα μισά, 30%, ήταν ακατέρ-

γαστο ξύλο και τὰ ἄλλα 30% ἦταν παράγωγα τοῦ ξύλου, συγκεκριμένα χαρτί και προϊόντα σελλουλόζας.

Ἔτσι, συνέβη μιὰ μεταπήδηση: ἀπὸ τὴν ἐξαγωγή καθαρὰ πρώτης ὕλης, ἔγινε μιὰ ἀργὴ ἀλλὰ σχετικὰ πολὺ ἀποτελεσματικὴ στρόφῃ πρὸς τὴν ἐξαγωγή βιομηχανικῶν προϊόντων, τὰ ὁποῖα ἔπαιρναν τώρα τὴ θέση τῆς πρώτης ὕλης.

Ὀλοφάνερα ἡ σπουδαιότητα τῆς ἐξαγωγῆς βιομηχανικῶν προϊόντων ἦταν πολὺ πῶς σημαντικὴ. Πρῶτα ἀπ' ὅλα γιατί μπορούσαν τώρα νὰ δημιουργήσουν μιὰ βιομηχανία ἢ ὁποῖα ἀπορροφούσε ἐργασία, τὴν λανθάνουσα ὑποαπασχόληση τῶν ἀγροτικῶν περιοχῶν. Εἶναι εὐνόητο ὅτι χρειαζόντουσαν τώρα πολὺ περισσότερη ἐργασία, γιατί ὅπως καταλαβαίνετε, ἐκτὸς ἀπὸ τὴν ἐργασία ποὺ ἦταν ἀπαραίτητη στὸ δάσος γιὰ τὸ κόψιμο καὶ τὴ μεταφορὰ τῆς ξυλείας, τὰ ἐργοστάσια ἀπορροφούσαν πρόσθετη ἐργασία. Αὐτὸ ἦταν τὸ πρῶτο σημεῖο.

Τὸ δεύτερο σημεῖο εἶναι ὅτι τὸ τεχνολογικὸ ἐπίπεδο τῆς χώρας ἀναπτύχθηκε πάρα πολὺ, ἰδιαίτερα γιατί, ὅπως σὰς εἶπα, ἀπὸ τὴ βιομηχανία χαρτιοῦ καὶ σελλουλόζας, μετὰ τὸ γύρισμα τοῦ αἵωνα, ἄρχισαν νὰ οἰκοδομοῦν τὴ δική τους χημικὴ βιομηχανία καὶ τὴ δική τους βιομηχανία παραγωγῆς μηχανῶν. Ἔτσι πράγματι, πρὶν ἀπὸ τὸ 1920, ἔχετε μιὰ διαφορετικοῦ τύπου δομὴ ἐξαγωγῶν. Τώρα ἡ κυριότερη ἐξαγωγικὴ βιομηχανία δὲν ἦταν πιά ἡ ξυλεία: αὐτὴ ἀντιπροσώπευε περίπου τὰ 20%. Οἱ κυριότερες ἐξαγωγικὲς δραστηριότητες ἦταν αὐτὲς ποὺ παρήγαν κατ' ἐξοχὴν βιομηχανικὰ προϊόντα, χαρτί καὶ σελλουλόζα. Καὶ τότε πιά, ἄρχισαν νὰ ἐξάγουν μηχανές, πράγμα πολὺ σημαντικό. Γιατὶ ξέρετε ὅτι ἡ ἐξαγωγή μηχανῶν, στὸ γύρισμα περίπου τοῦ αἵωνα, ἦταν ὁ κύριος δείκτης ἀνάπτυξης μιᾶς χώρας.

Παλαιότερα, στὶς ἀρχὲς τοῦ 19ου αἰ., οἱ ἐξαγωγὲς μιᾶς ἀνεπτυγμένης χώρας ἦταν κυρίως ὑφαντουργικὰ καὶ σίδερο, ἀλλὰ στὸ γύρισμα τοῦ αἵωνα, ἂν μιὰ χώρα ἦταν ἱκανὴ νὰ ἐξάγει μηχανές, αὐτὸ σήμαινε ὅτι αὐτὴ ἡ χώρα ἀντὶ νὰ εἰσάγει, ἄρχιζε τώρα νὰ ἐξάγει τεχνολογία. Ἔτσι, στὴ Σουηδία πραγματοποιήθηκε ἓνας μεγάλος καὶ πολὺ σημαντικὸς μετασχηματισμός, καὶ αὐτὸν τὸν μετασχηματισμό, εἶναι φανερό, τὸν ἀκολούθησαν μερικὲς ἄλλες, πολὺ σημαντικὲς ἀλλαγές. Πρόκειται γιὰ τὴ *συσσώρευση κεφαλαίου*.

Μιὰ ὑπανάπτυκτη χώρα χρησιμοποιεῖ συνήθως ξένο κεφάλαιο, γιατί ἡ δική της συσσώρευση κεφαλαίου δὲν εἶναι ἀρκετὰ ἐντατικὴ, ἀρκετὰ ὑψηλὴ ὥστε νὰ καλύψει τὴν ἐγχώρια ζήτηση κεφαλαίου. Αὐτὴ ἦταν ἡ περίπτωση γιὰ ὅλες σχεδὸν τὶς εὐρωπαϊκὲς χώρες. Κατὰ κάποιον τρόπο,

ακόμα και η Γαλλία και η Γερμανία, στις άρχες-άρχες χρησιμοποίησαν σ' ένα ορισμένο βαθμό, αγγλικό κεφάλαιο. 'Αλλά φυσικά, μετά τη δεκαετία του 1840, η Γαλλία έγινε χώρα εξαγωγής κεφαλαίου. Το ίδιο κι η Γερμανία μετά το 1870. 'Αλλά, όλες οι άλλες ευρωπαϊκές χώρες — δεν μιλάω για την 'Ελβετία, αυτή την πολύ ανεπτυγμένη μικρή χώρα — στην περίοδο από το 1870 ως το 1914 ήταν κύρια έξωρτημένες από την εισαγωγή ξένου κεφαλαίου.

Ποιά ήταν η περίπτωση της Σουηδίας; Στην άρχή, θά' ελεγα ανάμεσα στο 1800 και το 1870, και η Σουηδία επίσης εισήγε ξένο κεφάλαιο. Χρησιμοποίησε όμως αυτό το ξένο κεφάλαιο για να φτιάξει ένα σύστημα μεταφορών, το σιδηροδρομικό της δίκτυο. Πράγματι, μπορούμε να εκτιμήσουμε ότι περίπου ένα 25%-30% των αναγκών της για κεφάλαιο καλύφθηκε από το έξωτερικό. Μετά, αν παρακολουθήσετε τη συνέχεια, μπορείτε να δείτε ότι το μερίδιο του ξένου κεφαλαίου στην έσωτερική επένδυση έπεφτε σταθερά. Και πριν από τον Πρώτο Παγκόσμιο Πόλεμο, πριν και από τις 'Ηνωμένες Πολιτείες ακόμη, το ισοζύγιο των έξωτερικών πληρωμών της Σουηδίας άλλαξε και πράγματι από το 1912, η Σουηδία έπαψε να είναι χώρα εισαγωγική κεφαλαίων και άρχισε δειλά-δειλά να εξάγει κεφάλαιο.

Αυτό σημαίνει ότι στη διάρκεια των τριάντα ως πενήντα χρόνων, μ' αυτή τη μεταστροφή της από την εξαγωγή πρώτων ύλων, η Σουηδία κατόρθωσε να υπερπηδήσει τη σπανιότητα εγχώριου κεφαλαίου και τώρα, εξάγοντας τεχνολογία και μηχανές, εξάγοντας κεφάλαια και όντας μια βιομηχανική χώρα, μπόρεσε να ξεπεράσει την υπανάπτυξή της και να γίνει τμήμα του ανεπτυγμένου κόσμου. Αυτή είναι η περίπτωση της Σουηδίας, ή όποια βασίστηκε κυρίως στην ξυλεία.

Δανία

Η περίπτωση της Δανίας είναι τελείως διαφορετική, παρὰ το γεγονός ότι τὰ αποτελέσματα είναι πάνω-κάτω τὰ ίδια. Η Δανία ήταν μια καθαρά αγροτική χώρα, πράγμα που εξηγείται εν μέρει από τις φυσικές συνθήκες της επικράτειάς της. 'Εκτός από τη γεωργία, δεν είχε καμία άλλη σημαντική πηγή πρώτων ύλων.

Ποιά ήταν λοιπόν η σημαντικότερη εξαγωγική της δραστηριότητα;

‘Ολοφάνερα ήταν η γεωργία. ‘Αλλά είχε το ιδιαίτερο πλεονέκτημα να είναι σχετικά κοντά στην ‘Αγγλία και έτσι η αύξηση του βρετανικού εισοδήματος, αυτόματα, είχε επίπτωση στη Δανία.

Πώς εκβιομηχανίστηκε η Δανία, πώς ξεπέρασε αυτή την περισσότερο ή λιγότερο χαρακτηριστική περίοδο υπανάπτυξης του πρώτου μισού του 19ου αι.; ‘Αφού δεν είχε τίποτε το ιδιαίτερο να προσφέρει, επεχείρησε να προσφέρει ό,τι είχε. Και άρχισε προσφέροντας ό,τι το πιο παραδοσιακό, συγκεκριμένα αγροτικά προϊόντα, το κυριότερο από τα οποία βέβαια ήταν το σιτάρι. Τα πράγματα πήγαν θαυμάσια ως το 1870 ή το 1880. Και τουτο γιατί, όπως ξέρετε, η Δανία ήταν μια χώρα όπου η μεγάλη γαιοκτησία είχε καταργηθεί άρκετά νωρίς, με συνέπεια να υπάρχει ένα, ανάλογα, ελεύθερο αγροτικό, κοινωνικό σώμα, το οποίο άρχισε να οργανώνεται άρκετά νωρίς. Το δανέζικο αγροτικό συνεταιριστικό κίνημα ήταν από τα πρώτα σ’ ολόκληρη την Εύρωπη. Οί Δανοί άρχισαν να οργανώνονται για να ξεπεράσουν τις δυσκολίες που συναντούσαν στην έπαφή τους με την αγορά, πράγμα που ήταν, περισσότερο ή λιγότερο, χαρακτηριστικό στην περίπτωση των ανατολικο-ευρωπαϊκών χωρών: ο χωρικός δεν ήταν σέ θέση να αντιμετωπίσει την αγορά, δεν κατανοούσε τους μηχανισμούς της και, έχοντας ένα τόσο μικρό εισόδημα, μια τόσο μικρή γη, αντιμετώπιζε με όλες τις δυνάμεις του έμποριου κ.λπ., κάθε φορά που επιχειρούσε να παραγάγει για την αγορά, ήταν πάντα ό χαμένος. Στη Δανία, μ’ αυτό το συνεταιριστικό κίνημα, ή διαπραγματευτική δύναμη των αγροτών, πολύ σημαντική για την έπαφή με την αγορά, άρχισε να βελτιώνεται άρκετά νωρίς, γιατί, μέσω του συνεταιριστικού κινήματος, μπορούσαν να θέτουν και αυτοί τους διαπραγματευτικούς τους όρους κ.λπ.

‘Οποσδήποτε όμως, ως τη δεκαετία του 1870-1880 η ανάπτυξη ήταν ακόμη χαμηλή. ‘Εννοώ ότι δεν θα θεωρούσα ότι η κατάσταση της Δανίας διέφερε πολύ από μιάς οποιασδήποτε άλλης ανατολικο-ευρωπαϊκής χώρας που έκανε σημαντικές εξαγωγές αγροτικών προϊόντων.

Τί ήταν αυτό το πολύ σημαντικό που συνέβη στη Δανία μετά το 1880; Θυμάστε που σās είπα ότι οί τιμές του σιταριού ήταν σχετικά καλές ως το 1880, αλλά μετά άρχισαν να πέφτουν: ότι με τό σιτάρι δεν ήταν όπως με την ξυλεία, της οποίας οί τιμές ήταν πάντα καλές. ‘Η επίπτωση του αμερικάνικου συναγωνισμού έβαλε σ’ όλες τις χώρες που έξηγαν σιτάρι το ερώτημα: τί να κάνουμε; Τους ήταν αδύνατο να συναγωνιστούν αποτελεσματικά το αμερικάνικο σιτάρι. ‘Επρόκειτο για μιά πολύ μαζική και πολύ μηχανοποιημένη αγροτική παραγωγή, της οποίας το προϊόν ήταν κατά πολύ φτηνότερο.

Οί απαντήσεις στο πάρα πάνω ερώτημα μπορούσαν να είναι διαφορετικών ειδών. Στην ούγγρική περίπτωση π.χ. η λύση που δόθηκε ήταν η ίδρυση μίας τελωνειακής περιοχής με προστατευτικούς δασμούς στην επικράτεια της αὐстро-ούγγρικής αυτοκρατορίας, που ἀποσκοπούσε στην κυριαρχία της ἐσωτερικής ἀγορᾶς κάνοντας χρήση προστατευτικῶν δασμῶν.

Ἡ ἀπάντηση τῆς Δανίας ἦταν διαφορετική. Πρῶτα ἀπ' ὅλα ἡ Δανία ἄρχισε νὰ μεταστρέφεται ἀπὸ τὴν παραγωγή σιταριοῦ σὲ ἄλλα εἶδη ἀγροτικής παραγωγῆς, ἰδιαίτερα προσαρμόζοντας τὸ σύνολο τῆς παραγωγῆς τῆς στῆν ἀγγλικὴ ἀγορά. Στὴν περίπτωση τῆς ἀγροτικῆς παραγωγῆς ὑπάρχουν διαφορετικοῦ τύπου ἀξίες, διαφορετικοῦ τύπου προϊόντα. Ἄν παράγεις σιτάρι καὶ διαθέτεις σχετικὰ καλὸ ἔδαφος καὶ σχετικὰ καλὸ κλίμα, τὰ πράγματα δὲν εἶναι πολὺ δύσκολα. Δὲν ὑπάρχει ἀνάγκη πολλῆς ἐργασίας (ὑπάρχουν βέβαια ἐποχικὲς αἰχμές), δὲν ὑπάρχει ἀνάγκη πάρα πολὺ μεγάλης ἐπένδυσης. Ἡ παραγωγή σιταριοῦ εἶναι ὁ κλάδος τῆς γεωργικῆς δραστηριότητος ποὺ ἀπαιτεῖ τὴ μικρότερη ἔνταση ἐργασίας καὶ κεφαλαίου. Εἶναι ἓνας κλάδος παραγωγῆς ποὺ ὑπάρχει παντοῦ, φτάνει τὸ ἔδαφος καὶ οἱ δυνατότητες παραγωγῆς νὰ μὴν τὸ ἀπαγορεύουν.

Ἡ Δανία ὅμως ἄρχισε νὰ μεταπηδᾷ ἀπὸ τὴν παραγωγή σιταριοῦ σὲ ἄλλα, διαφορετικοῦ εἶδους προϊόντα, συγκεκριμένα κτηνοτροφικά, πράγμα ποὺ σημαίνει, πρῶτα ἀπ' ὅλα, πολὺ περισσότερη ἐργασία. Ἄν περνᾷς ἀπὸ τὸ σιτάρι σὲ ἓνα εἶδος ἐντατικῆς κτηνοτροφίας, τότε αὐτὴ ἀπαιτεῖ περισσότερη ἐργασία ἀπ' ὅση ἦταν ἀναγκαία πρὶν. Ἀλλὰ τί συνέβη; Σὲ ὅλες αὐτὲς τὶς ἱπανάπτυκτες χώρες ἡ ἐργασία ἦταν διαθέσιμη σὲ ἀφθονία· ὅπως σᾶς εἶπα, παντοῦ ὑπῆρχε μιὰ λανθάνουσα ἀνεργία. Πράγματι, στὴν παραδοσιακὴ ἀγροτικὴ οἰκονομία, ἀρκετὰ συχνά, ἡ ἐργασία ὑπο-ἀπασχολεῖται· ὁ ἀγρότης, συνήθως, δουλεύει πολὺ σκληρά, ἀλλὰ τὸ μεγαλύτερο μέρος τοῦ χρόνου δὲν δουλεύει, γιατί δὲν ὑπάρχει κάτι ποὺ νὰ τὸν υποχρεώνει νὰ δουλέψει. Θέλω νὰ πῶ ὅτι, ἐκαστὸ μέρος τὸ χρόνο πρέπει νὰ δουλέψεις πολὺ σκληρά, ἀλλὰ ὑπάρχουν ἄλλες διακόσιες καὶ κάτι παραπάνω ποὺ εἶσαι πάνω-κάτω ἄσχολος. Μὲ τὴ μεταπήδηση ἀπὸ τὴ γεωργία στὴν κτηνοτροφία χρησιμοποιοῦσαν τὴν ὑπο-ἀπασχόληση ποὺ ἐνυπῆρχε στὴ δανικὴ γεωργία. Εἶναι φανερό, ὅτι ἂν παράγεις κτηνοτροφικά προϊόντα, ἂν παράγεις ἀγροτικὰ προϊόντα ποὺ ἔχουν ἄμεση σχέση μὲ τὴν κτηνοτροφία, τότε δουλεύεις ἐντατικότερα.

Τὸ δεύτερο σημεῖο εἶναι ὅτι ἡ παραγωγή σιταριοῦ δὲν εἶναι τομέας ἐντασης κεφαλαίου, δὲν χρειάζεσαι πάρα πολὺ κεφάλαιο. Θέλω νὰ πῶ, χρειάζεσαι σπόρο, χρειάζεσαι λιπάσματα — ποὺ βέβαια δὲν ἦταν σὲ πολ-

λή χρήση εκείνη την εποχή ή καλύτερα, χρησιμοποιούσαν φυσικά και όχι τεχνητά λιπάσματα. 'Εκείνο τὸν καιρὸ, ξέρετε, εἶχες ἀνάγκη ἀπὸ ἑνα δάνειο ποὺ σχετικὰ δὲν ἦταν πολὺ σημαντικό, δὲν σοῦ στοίχιζε τόσα πολλὰ λεφτά. 'Η παραγωγή δὲν εἶχε ἐκμηχανισθεῖ ἀκόμη, καὶ ἔτσι στὴν πραγματικότητα οἱ ἀνάγκες σὲ κεφάλαιο ἦταν σχετικὰ περιορισμένες. 'Η ζήτηση κεφαλαίου γιὰ τὴ γεωργία δὲν ἦταν πολὺ σημαντική. Στὶς βαλκανικές χώρες, εἶναι αὐτονόητο, κανένας ἀγρότης δὲν θὰ ἦταν σὲ θέση νὰ βρεῖ ἀρκετὸ κεφάλαιο γιὰ ἕναν ὅποιοδήποτε κλάδο παραγωγῆς ποὺ θὰ ἀπαιτοῦσε ἔνταση κεφαλαίου. Στὴ Δανία, λόγω τοῦ συνεταριστικοῦ κινήματος, οἱ ἀγρότες μπορούσαν νὰ κινητοποιήσουν κεφάλαια. Γιατὶ πράγματι, ἂν ἕνας ἀγρότης ποὺ εἶχε δυὸ ἢ πέντε ἐκτάρια γῆς (πράγμα ποὺ ἦταν ἡ μέση γαιοκτησία στὰ Βαλκάνια· ἀλλὰ ἀκόμη καὶ στὴ Δανία, ἡ γαιοκτησία δὲν ἦταν πολὺ μεγάλη, 6 μὲ 10 ἐκτάρια ἦταν), πῆγαινε στὴν ἀγορὰ κεφαλαίων μὲ τὸ μικρὸ βιὸς του καὶ ἤθελε νὰ πορισθεῖ κεφάλαιο, δὲν ἦταν φερέγγυος· δὲν παρείχε καμία ἐγγύηση σὲ κείνον ποὺ θὰ ἤθελε νὰ δώσει κεφάλαιο. 'Ενωῶ ὅτι ὁ ἀγρότης αὐτὸς μπορούσε νὰ ἐπιτύχει, ὅχι ὅμως πάντα, ἕνα ἐνυπόθηκο δάνειο μὲ ὑψηλὸ τόκο. Στὴν περίπτωση ὅμως ποὺ ἔχεις πίσω σου ἕνα συνεταριστικὸ κίνημα, ἔχεις πολὺ καλύτερη διαπραγματευτικὴ δύναμη καὶ ἔχεις πολὺ περισσότερες πιθανότητες νὰ βρεῖς τὸ κεφάλαιο.

Καὶ τὸ τρίτο σημεῖο, ποὺ πρέπει νὰ λάβει κανεὶς ὑπ' ὄψη του μαζί, εἶναι ὅτι ἔκαναν μιὰ πολὺ σημαντικὴ ἐφεύρεση. 'Η ἐφεύρεση αὐτή, ὁ διαχωριστήρας, ἦταν πολὺ σημαντικὴ γιὰ τὴ γαλακτοκομία. "Ὅπως καταλαμβάνετε ὑπάρχει ἕνα σημαντικό πρόβλημα. Γιατί, ἐντάξει, ἔχεις κάμποσες ἀγελάδες ποὺ μποροῦν νὰ σοῦ δώσουν γάλα· ἀλλὰ τί θὰ γίνει μὲ τὸ γάλα, πῶς θὰ τὸ πᾶς στὴν ἀγορά; 'Εχεις ἀνάγκη, π.χ. ἀπὸ ἕνα πολὺ καλὸ μεταφορικὸ σύστημα, πράγμα ποὺ ἀπαιτεῖ ἐπίσης κεφάλαια, σοῦ χρειάζεται ὅμως ἐπίσης καὶ ἕνα διαφορετικοῦ τύπου γάλα, δηλαδὴ χρειάζεσαι ἕναν διαχωριστήρα ποὺ νὰ κάνει τὸ γάλα κατὰ τι περισσότερο ἀνθεκτικὸ στὴν ἀλλοίωση, νὰ μὴ χαλάει στὸ δρόμο. 'Ετσι, ἀντὶ νὰ ἐξάγουν σιτάρι, μεταπήδησαν σὲ μιὰ παραγωγή ποὺ ἀπαιτοῦσε περισσότερο ἔνταση σὲ τεχνική, κεφάλαιο καὶ ἐργασία, καὶ ἡ ὁποία ἔπαψε πιά νὰ εἶναι μιὰ τυπικὴ ἀγροτικὴ οἰκονομία καὶ ἔγινε μιὰ καπιταλιστικὴ οἰκονομία.

Ποία ἦταν ἡ κύρια διαφορὰ; Συνήθως, στὴν παραδοσιακὴ ἀγροτικὴ οἰκονομία δὲν παράγεις γιὰ τὴν ἀγορὰ, παράγεις γιὰ τὴ δικὴ σου κατανάλωση. Αὐτὸ εἶναι πρωταρχικό. Πράγματι, στὴν παραδοσιακὴ ἀγροτικὴ οἰκονομία, στὸ παραδοσιακὸ ἀγροτικὸ νοικοκυριό, ὁ ἀγρότης παράγει ὅλα τὰ ἀναγκαῖα, ὅσα μπορεῖ νὰ παραγάγει. 'Ετσι δὲν ὑπάρχει ἐξειδίκευ-

ση· ό αγρότης παράγει για τη δική του κατανάλωση και όταν αυτή ικανοποιηθεί, πηγαίνει και πουλά το περίσσειμα στην αγορά. Βρίσκεται στην ανάγκη να το πουλήσει γιατί πρέπει να πληρώσει φόρους, να αγοράσει κανένα ρούχο κ.λπ.· κι αυτό είναι όλο. Στην Ούγγαρία ένας αγρότης παρήγε σιτάρι — αυτό αποτέλεούσε την κύρια παραγωγή του — και αφού κρατούσε όσο του χρειαζόταν για δική του κατανάλωση, το περίσσειμα το πουλούσε. Άλλά είχε επίσης παράγει και όλα τα άλλα πράγματα, όλα τα άλλα είδη που του χρειαζόντουσαν. Και πιθανότατα ένας αγρότης δεν έπληγανε ποτέ στην αγορά για να αγοράσει κάποιο είδος διατροφής.

Τώρα, οι Δανοί αγρότες άρχισαν να δραστηριοποιούνται. Μια αγροτική χώρα ή όποια ως το 1880 παρήγε σιτάρι για την αγορά, μετά το γύρισμα του αιώνα, άρχισε να εισάγει σιτάρι. Οι αγρότες παραιτήθηκαν από την παραγωγή σιταριού γιατί τους ήταν άσύμφορη. Αντιλήφθηκαν ότι ήταν συμφερότερο να χρησιμοποιούν τη γη τους για πράγματα που είχαν καλύτερες τιμές στην αγορά και να αγοράζουν το σχετικά φτηνό άμερικάνικο σιτάρι.

Έτσι, ή παραδοσιακή αγροτική οικονομία μετασχηματιζόταν σε καπιταλιστική οικονομία, προσανατολισμένη στην αγορά. Και αυτή ή καπιταλιστικού τύπου οικονομία αγοράς, ή όποια εξαριτόταν άπολύτως από τη βρετανική αγορά και αγρότερα — όταν οι Γερμανοί έγιναν κι αυτοί πλούσιοι — κατά ένα μέρος και από τη γερμανική, έπετύγγανε σχετικά καλές τιμές και έξασφάλιζε μεγάλο εισόδημα από τις έξαγωγές.

Η δομή των δανικών έξαγωγών, με κριτήρια γενικής θεωρητικής οικονομίας, δείχνει έναν άπόλυτα υπανάπτυκτο τύπο σύνθεσης έξαγωγών. Το 95% των δανικών έξαγωγών πριν από τον Πρώτο Παγκόσμιο Πόλεμο, άπετελείτο ακόμη από αγροτικά είδη. Κανονικά, με μια τέτοια δομή έξαγωγών, ή Δανία θα έπρεπε να ήταν ή χαμένη, αφού δεν ήταν βιομηχανική χώρα. Τουτό όμως δεν άληθεύει στην περίπτωση της χώρας αυτής.

Χάρη στο εισόδημα από τις έξαγωγές, ή Δανία άρχισε την εκβιομηχάνιση. Δεν άνέπτυξε ποτέ της μεγάλη βιομηχανία, σαν αυτή της Σουηδίας που είχε βασιστεί στην ξυλεία κ.λπ. Ποτέ της δεν είχε ένα είδος ήγετικού βιομηχανικού κλάδου. Ξεκίνησε όμως πολύ νωρίς ένα τύπο εκβιομηχάνισης που όνομάζουμε «εκβιομηχάνιση μέσω της ύποκατάστασης των εισαγωγών» (ύμνήθηκε πολύ μετά τον Πρώτο Παγκόσμιο Πόλεμο). Αυτό που πράγματι συνέβη είναι ότι άναπτύχθηκε μια σχετικά γερή έσωτερική αγορά από την άνοδο του αγροτικού εισοδήματος και αφού αυξανόταν το αγροτικό εισόδημα, ή ζήτηση για βιομηχανικά είδη, για βασικά βιομηχανικά είδη άλλα και για είδη πολυτελείας, αυξανόταν επίσης. Μ'

αὐτὸν τὸν τρόπο καὶ ἡ κατανάλωση αὐξανόταν. Δὲν πῆγε πολὺ ψηλά· ἐντούτοις ὅμως ἡ διεύρυνση τῆς ἐσωτερικῆς ἀγορᾶς ἐπέτρεπε στὴ Δανία νὰ ἀγοράζει στὴ διεθνή ἀγορὰ τὴν ἀντίστοιχη ποσότητα βιομηχανικῶν προϊόντων ἀλλὰ καὶ νὰ τῆς μένει ἀκόμη κι ἓνα μικρὸ μερίδιο γιὰ νὰ ξεκινήσει τὴν ἀνάπτυξη τῆς δικῆς τῆς ἐγχώριας βιομηχανίας.

Καὶ ἡ ἐγχώρια βιομηχανία τῆς, χάρις σ' αὐτὸ τὸ ὑψηλὸ εἰσόδημα, στρεφόταν κυρίως στοὺς κλάδους τῶν καταναλωτικῶν ἀγαθῶν.

Πρῶτα ἀπ' ὅλα, ὀλοφάνερα, ἀνέπτυξαν μιὰ γερὴ βιομηχανία εἰδῶν διατροφῆς. Κατὰ ἓνα μέρος, αὐτὴ ἡ βιομηχανία συνδεόταν μὲ τὶς ἐξαγωγὲς τοῦ ἀγροτικοῦ τομέα, συνιστοῦσε δηλαδὴ τμῆμα τῶν ἀγροτικῶν ἐξαγωγῶν. Ἐκτὸς ὅμως ἀπ' αὐτὸ τὸν κλάδο, δημιούργησαν μιὰ γερὴ ἐγχώρια κλωστοῦφαντουργία, ἔπειτα μιὰ βιομηχανία μηχανικοῦ ἐξοπλισμοῦ, ὅχι πολὺ ὑψηλῆς τεχνολογίας, γιὰ τὴ γεωργία. Ἐξαιτίας τοῦ ὑψηλοῦ εἰσοδήματος ἡ οἰκοδόμησις ἀναπτύχθηκε πολὺ· ὅλοι ἄλλαζαν τὰ σπίτια τους καὶ ἀποκοτοῦσαν καλύτερα, καὶ φυσικὰ αὐτὸ ἔδωσε ἐπίσης μιὰ γενικὴ ὥθησι στὴ ζήτησι. Ἔτσι, μὲ τὸ πέρασμα ἀπὸ τὸ σιτάρι σὲ ἄλλα ἀγροτικὰ προϊόντα μὲ αὐτὸν τὸν δυναμικὸ ἐξαγωγικὸ τομέα, ἡ Δανία μπόρεσε νὰ φτάσει σ' ἓνα ὑψηλὸ ἐπίπεδο εἰσοδημάτων, τὸ ὁποῖο τῆς ἐπέτρεψε νὰ ἀρχίσει τὴν ἐκβιομηχάνισι.

Τὸ γεγονὸς αὐτὸ παρουσιάζει ἐξαιρετικὸ ἐνδιαφέρον. Ἡ Δανία, ὀλοφάνερα, δὲν ἀνῆκε στὶς βιομηχανικὲς χώρες. Γύρω στὰ τέλη τοῦ 19ου αἰ. ἢ στὶς ἀρχὲς τοῦ 20οῦ, κανεῖς δὲν θὰ θεωροῦσε τὴ Δανία σὰν μιὰ βιομηχανικὴ χώρα· ἦταν μιὰ κατ' ἐξοχὴν ἀγροτικὴ χώρα. Παρ' ὅλα αὐτά, ἂν κανεῖς λάβει ὑπόψη του τὴ δομὴ τῆς οἰκονομίας τῆς, ἡ Δανία πρὶν ἀπὸ τὸν Πρῶτο Παγκόσμιον Πόλεμον εἶχε φτάσει περίπου στὸ ὑψηλὸ ἐπίπεδο τοῦ κατὰ κεφαλὴν εἰσοδήματος ποὺ ἀντιστοιχοῦσε στὶς πολὺ ἀνεπτυγμένες βιομηχανικὰς χώρες. Τὸ δανικὸ κατὰ κεφαλὴ ἐθνικὸ εἰσόδημα, πρὶν ἀπ' αὐτὴ τὴ διαδικασία βρισκόταν πολὺ πρὸ κάτω ἀπὸ τὸ μέσο εὐρωπαϊκόν. Στὶς παραμονὲς τοῦ Α' Παγκοσμίου Πολέμου ἦταν ἤδη κατὰ 20% μεγαλύτερο ἀπὸ τὸ μέσο εὐρωπαϊκὸ καὶ ἐρχόταν τέταρτο κατὰ σειρὰ στὴν Εὐρώπη· πρώτη ἡ Μ. Βρετανία, δεύτερη ἡ Γαλλία, τρίτη ἡ Γερμανία καὶ τέταρτη ἡ Δανία.

Νορβηγία

Ἡ τρίτη σκανδιναβική χώρα εἶναι ἡ Νορβηγία. Ἐπειδὴ ἡ περίπτωσή της δὲν ἀποτελεῖ πραγματικά ἓνα τυπικὸ μοντέλο, θὰ ἀσχοληθῶ μὲ αὐτὴ μὲ πολλὴ συντομία.

Ἀπὸ τὶς τρεῖς σκανδιναβικὲς χώρες, ἡ Νορβηγία ἦταν ἡ πιὸ ὑπανάπτυκτη. Πρῶτα ἀπ' ὅλα ἦταν ἡ μόνη ἀπὸ τὶς τρεῖς χώρες ποὺ πολιτικὰ δὲν ἦταν ὀλοκληρωτικὰ ἀνεξάρτητη. Φυσικὰ ἡ καταπίεση ποὺ ὑφίστατο δὲν ἔμοιαζε διόλου μὲ ἐκείνη τῶν βαλκανικῶν χωρῶν κάτω ἀπὸ τὴν ὀθωμανικὴ αὐτοκρατορία. Γιὰ ἓνα διάστημα ὅμως, ὡς τὶς ἀρχὲς τοῦ 19ου αἰ., ἡ Νορβηγία ἀνῆκε στὴ Δανία καὶ μετὰ, ὡς τὸ 1908, ἀποτελοῦσε τμῆμα τῆς Σουηδίας.

Ἡ κύρια ἐξαγωγικὴ της δραστηριότητα ἦταν ἡ ξυλεία, ἐνῶ ἡ ἄλλη πλουτοπαραγωγικὴ της πηγὴ ἦταν ἡ ἄλιεία. Ἡ παραγωγή τῆς ξυλείας ὅμως παρήκμαζε, γιατί ἡ Νορβηγία δὲν μποροῦσε νὰ συναγωνιστεῖ τὴ σουηδικὴ παραγωγή, ἡ ὁποία ἦταν πολὺ περισσότερο ἐκμηχανισμένη καὶ στὴν πραγματικότητα ἡ παραγωγικὴ αὐτὴ δραστηριότητα ἔχασε τὴ σημασία της.

Ἡ ἄλιεία μπορεῖ φυσικὰ νὰ ἀποτελέσει πηγὴ εἰσοδήματος καὶ προφανῶς προκαλεῖ μιὰ ὀρισμένη ναυπηγικὴ δραστηριότητα, ὅπωςδὴποτε ὅμως — καὶ ἰδιαίτερα ἐκείνη τὴν ἐποχὴ — ἡ ἄλιεία δὲν ἀπέφερε σημαντικὸ εἰσόδημα στὴ Νορβηγία. Ἔτσι, μέχρι τὸ 1890, ἡ Νορβηγία παρέμενε ἀκόμη μιὰ πολὺ φτωχὴ χώρα.

Ἡ τομὴ ἔγινε καὶ πάλι ἀπὸ μιὰ τεχνολογικὴ ἐξέλιξη, στὴν ὁποία ἡ ἀπάντηση τῆς Νορβηγίας, λόγω τῶν πλουτοπαραγωγικῶν πηγῶν της, ἦταν πολὺ ἐπιτυχής.

Ἀπ' αὐτὴν τὴν ἄποψη, μποροῦμε νὰ κάνουμε ἓναν παραλληλισμὸ ἀνάμεσα στὴ Νορβηγία καὶ τὴν Ἰταλία, γιατί οἱ δύο αὐτὲς χώρες ἀποτελοῦν τὰ σημαντικότερα παραδείγματα χωρῶν τῶν ὁποίων ἡ θέση στὴν παγκόσμια ἀγορὰ ἄλλαξε ριζικὰ ἀπὸ τὴν εἰσαγωγή τῆς ἠλεκτρικῆς ἐνέργειας.

Ὅπως εἶναι γνωστό, ἡ Ἰταλία ἦταν μιὰ ἀπὸ τὶς χώρες ποὺ δὲν εἶχαν καθόλου ἄνθρακα. Ἔτσι, στὴν ἀρχὴ τῆς ἐκβιομηχάνισης βρισκόταν σὲ πολὺ μειονεκτικὴ θέση, ἐξαιτίας τοῦ ὅτι ὅλη ἡ καταναλισκόμενη ποσότητα ἄνθρακα ἔπρεπε νὰ εἰσάγεται. Μετὰ τὴν ἐφεύρεση τῆς ἠλεκτρικῆς ἐνέργειας καὶ μετὰ τὴ συνειδητοποίηση ὅτι ἠλεκτρικὴ ἐνέργεια μπορεῖ νὰ παραχθεῖ χάρις στὶς ὕδατοπτώσεις, ἡ παραγωγή ἠλεκτρικῆς ἐνέργειας στὴ Βόρεια Ἰταλία καὶ σ' ὀλόκληρὴ τὴ Νορβηγία, αὐξήθηκε σημαντικά.

Ίσως νὰ μπορέσω νὰ σᾶς δώσω μερικά στοιχεῖα, π.χ. γιὰ τὴ Νορβηγία, τὰ ὁποῖα παρουσιάζουν ἐξαιρετικὸ ἐνδιαφέρον.

Ἔτσι, ἡ Νορβηγία, χρησιμοποιώντας αὐτὴν τὴν ἠλεκτρικὴ ἐνέργεια, μπόρεσε νὰ ἀρχίσει νὰ ἀξιοποιεῖ πηγὲς πρώτων ὑλῶν οἱ ὁποῖες πρὶν ἔμεναν ἀχρησιμοποίητες.

Πρῶτα ἀπ' ὅλα, ἀναφέρομαι σὲ μιὰ σχετικὰ νέα πρώτη ὑλὴ, ἡ ὁποία παρέμενε ἀνεκμετάλλευτη (προσπαθῶ καὶ πάλι νὰ δείξω σὲ ποιοῦ βαθμὸ ἡ τεχνολογικὴ ἐξέλιξη καὶ τὸ δυναμικὸ μιᾶς χώρας σὲ πρώτες ὑλές μπορεῖ νὰ συμπορεύονται ἢ νὰ μὴ συνεργάζονται καθόλου). Στὴν περίπτωσιν τῆς Νορβηγίας, τὰ ἀποθέματα βωξίτη ἦταν πάρα πολὺ σημαντικὰ καί, ὅπως ξέρετε, ὁ βωξίτης ἀποτελεῖ τὴν πρώτη ὑλὴ γιὰ τὸ ἀλουμίνιο. Ἀλλά, ἂν καὶ ὁ βωξίτης πρὶν τὸ γύρισμα τοῦ αἰῶνα δὲν ἦταν ἄγνωστος, ὅμως ἔμενε ἀνεκμετάλλευτος, ἐπειδὴ ἡ μετατροπὴ του σὲ ἀλουμίνιο ἀπαιτεῖ τρομακτικὴ ποσότητά ἠλεκτρικῆς ἐνέργειας. Γι' αὐτὸ μόνο οἱ χῶρες ποὺ διέθεταν σχετικὰ φτηνὸ ἠλεκτρικὸ ρεῦμα θὰ μπορούσαν νὰ τὸν ἀξιοποιήσουν ἐπικερδῶς. Ὅταν ἡ Νορβηγία μπόρεσε νὰ συνειδητοποιήσει ὅτι διέθετε τεράστιες πηγὲς παραγωγῆς ἠλεκτρικῆς ἐνέργειας καὶ ἄρχισε νὰ κατασκευάζει ἓνα πλῆθος μονάδων παραγωγῆς ἠλεκτρικοῦ ρεύματος, τότε ἄρχισε ἐπίσης νὰ χρησιμοποιεῖ αὐτὴ τὴν ἠλεκτρικὴ ἐνέργεια γιὰ νὰ ἰδρῦσει μερικὲς νέου τύπου βιομηχανικὲς μονάδες, καὶ ἰδιαίτερα βιομηχανικὲς μονάδες παραγωγῆς ἀλουμινίου.

Ἔτσι, ἀνάμεσα στὸ 1900 καὶ τὸ 1914, ἡ παραγωγὴ ἠλεκτρικῆς ἐνέργειας, ἡ παραγωγὴ τοῦ νορβηγικοῦ σιδηρομεταλλεύματος καὶ ἰδιαίτερα ἡ παραγωγὴ τοῦ ἀλουμινίου, αὐξήθηκαν καὶ ἄρχισαν νὰ μεταβάλλουν τὸν τύπο ἀνάπτυξης τῆς χώρας. Καὶ γιὰ μιὰ ἀκόμη φορὰ, ἐξαιτίας αὐτῆς τῆς ἀλλαγῆς, ἐνῶ ἡ Νορβηγία πρὶν ἀπὸ τὸ 1900 ἦταν μιὰ φτωχὴ χώρα, τὸ 1913 εἶχε ἓνα κατὰ κεφαλὴ ἐθνικὸ εἰσόδημα ποὺ ἦταν ὑψηλότερο ἀπὸ τὸ μέσο εὐρωπαϊκόν.

Στὴ διάρκεια λοιπὸν αὐτῆς τῆς περιόδου καὶ οἱ τρεῖς χῶρες —παίρνοντας τὴ Σουηδία σὰν χώρα-τύπο γιὰ ὅλη τὴν περιοχὴ— μπόρεσαν νὰ χρησιμοποιήσουν τὶς δικές τους πλουτοπαραγωγικὲς πηγές, νὰ ἐκμεταλλευστοῦν τὶς δεδομένες δυνατότητες, τὴν εὐνοϊκὴν τους θέσιν στὴν παγκόσμια ἀγορὰ καὶ νὰ ξεπεράσουν ἔτσι τὴν κατάστασιν ὑπανάπτυξης. Στὸ κάλεσμα ποὺ τοὺς ἀπευθύνθηκε ἀπάντησαν μὲ ἐπιτυχία καὶ ἔγιναν μέρος τοῦ ἐκβιομηχανισμένου κόσμου. Δὲν συνέβη τὸ ἴδιο μὲ ἄλλες χῶρες τῆς Ἀνατολικῆς καὶ τῆς Νότιας Εὐρώπης.

Ρωσία

“Ας αρχίσουμε τώρα με τη Ρωσία. Στη διάρκεια του πρώτου μισού του 19ου αι. και ίσως και αργότερα, η Ρωσία άποτελούσε μια άποφασιστική στρατιωτική και πολιτική δύναμη στην Ευρώπη. “Όπως ξέρετε, η Ρωσία άποτελούσε ένα από τα ήγετικά μέλη της λεγόμενης ‘Ιερῆς Συμμαχίας, ή οποία ήταν ένα είδος συνεννόησης ανάμεσα σε τρεις διαφορετικές χώρες και είχε αρχίσει να εξασκεί ένα είδος ελέγχου πάνω στην Ευρώπη. ‘Η Ρωσία κρατούσε τον ήγετικό ρόλο μέσα σ’ αυτή τη συμμαχία, που στόχο είχε να καταπολεμήσει οποιαδήποτε φιλελεύθερη κίνηση, πολιτικό κίνημα ή επανάσταση στην Ευρώπη.

Οι Ρῶσοι ήταν πολύ ισχυροί στα μέσα του 19ου αι. ‘Η συνεισφορά τους στην καταπολέμηση των Ούγγρων ήταν μεγάλη και πράγματι ή συντριβή της ούγγρικης επανάστασης τὸ 1848-49 ὀφειλόταν στὸν ρωσικό στρατό.

‘Από στρατιωτική άποψη, λοιπόν, ή Ρωσία ήταν πραγματικά μια μεγάλη δύναμη. “Αν κανείς διαβάσει, παραδείγματος χάριν, τὸν Μάρξ και τὸν ‘Ενγκελς, βλέπει ὅτι μισοῦσαν τὴ Ρωσία και τὴ θεωροῦσαν σὰν τὸν ὑπ’ ἀριθμὸν ένα ἐχθρὸ γιὰ ὅτιδήποτε θὰ μπορούσε νὰ ἔχει σχέση με τὴν προόδο ή τὴν εξέλιξη κ.λπ. Καί πίστευαν ὅτι γιὰ ὅσο καιρὸ ή Ρωσία θὰ ήταν τόσο ισχυρή, γιὰ ὅσο καιρὸ θὰ ήταν ὁ «χωροφύλακας» ὅλου τοῦ κόσμου, ὅποιαδήποτε μορφή προόδου κ.λπ. ήταν ἀδύνατη στην Εὐρώπη.

‘Η Ρωσία, λοιπόν, ήταν ἀπὸ στρατιωτική άποψη μια μεγάλη δύναμη, πολὺ λιγότερο ὅμως σημαντική ἀπὸ καθαρά οἰκονομική άποψη. Καί αὐτὸ ἔγινε τελείως φανερὸ τὸ 1854, ὅταν ή Ρωσία ἡττήθηκε στὸν Κριμαϊκὸ Πόλεμο. Κατὰ κάποιον τρόπο ἐπρόκειτο γιὰ ἕναν τοπικὸ πόλεμο. Καί ὅταν διαβάσετε τὸν Τολστόϊ, θὰ βρεῖτε πολλὰ γιὰ τὸν ἥρωισμό τῶν Ρῶσων στρατιωτῶν, πράγμα που σίγουρα ήταν ἀλήθεια, και ὅλες τὶς λεπτομέρειες γιὰ τὸ πὼς οἱ Ρῶσοι στρατιῶτες πολεμοῦσαν ἐπὶ τριακόσιες περίπου ἡμέρες, και πὼς ή Σεβαστούπολη πολιορκεῖτο κ.λπ. ‘Αλλὰ ὅλος αὐτὸς ὁ ἥρωισμὸς τῶν Ρῶσων στρατιωτῶν στάθηκε πραγματικά ἀνῆμπορος νὰ κρύψει τὸ ἀπλὸ γεγονὸς ὅτι, οἱ τρεῖς χώρες, ή Βρετανία, ή Γαλλία και τὸ ΠιEMONTE (ὁ ἀρχικὸς πυρήνας τοῦ σύγχρονου ἰταλικοῦ κράτους) ἔστειλαν 15.000 στρατιῶτες στὴ Ρωσία, μέσα στὶς συνθήκες μεταφορᾶς τοῦ 19ου αι. και ὅτι αὐτοὶ οἱ 15.000 στρατιῶτες στάθηκαν ἱκανοὶ νὰ ὑπερνικήσουν τὶς δυσκολίες και νὰ νικήσουν, παρὰ τὸ γεγονὸς ὅτι οἱ Ρῶσοι ήταν ἐκείνη τὴν ἐποχὴ 70.000.000 και θὰ μπορούσαν νὰ κινητοποιήσουν ἕνα πολὺ

μεγαλύτερο στρατό. Όμως, λόγω του κακού συστήματος μεταφορών, εξαιτίας ακριβώς της υπανάπτυκτης οικονομίας τους, οι Ρώσοι δεν ήταν σε θέση να κινητοποιήσουν τις δυνάμεις τους και αναγκάστηκαν να υποστούν την ήττα. Επρόκειτο για μία φοβερή προειδοποίηση. Άλλά τι είχε προηγηθεί;

Στο πρώτο μισό του 19ου αἰ. υπήρχαν πάντα κάποιοι Ρώσοι διανοούμενοι οι οποίοι έλεγαν ανοιχτά ότι η Ρωσία όφειλε να αλλάξει, ότι έπρεπε να υιοθετήσει πολλά πράγματα, ότι το κοινωνικό σύστημα όφειλε να φιλελευθεροποιηθεί κ.λπ. Μπορεί κανείς να βρει πράγματα τέτοιου είδους στον Πούσκιν κ.ά. Έγιναν επίσης και μερικές εξέγερσεις, όπως η γνωστή εξέγερση της μυστικής έταρείας των Δεκεμβριστών. Η εξέγερση αυτή δεν ήταν πολύ σοβαρή και η ρώσικη κυβέρνηση μπόρεσε να την καταστείλει με μεγάλη ευκολία.

Έτσι, θα έλεγα ότι, ως τα μέσα του 19ου αἰ. μερικοί Ρώσοι φιλελεύθεροι διανοούμενοι ήθελαν να αλλάξουν το ρώσικο κοινωνικό σύστημα. Φυσικά ήταν αδύναμοι, ενώ αυτοί που βρισκόντουσαν στην κορυφή ήταν ισχυροί και δεν συμμαριζόντουσαν τις φιλελεύθερες τάσεις. Μετά την ήττα του Κριμαϊκού Πολέμου, όμως, ακόμη και ο τσάρος, ακόμη και η κυβέρνηση, αισθάνθηκαν ότι κάτι έπρεπε να αλλάξει στη Ρωσία. Ότι, αν η Ρωσία ήθελε να διατηρήσει τον ήγετικό της ρόλο στη διαμόρφωση της παγκόσμιας πολιτικής, έπρεπε να αλλάξει το οικονομικό της σύστημα.

Και το ζωτικό πρόβλημα στη Ρωσία ήταν η δουλοπαροικία. Ο θεσμός αυτός επιβίωσε στη Ρωσία μέχρι πολύ αργά. Ακόμη και σε εποχή όπου σχεδόν παντού η δουλοπαροικία είχε πάψει να υπάρχει, από την αρχή του δεύτερου μισού του 19ου αἰ. — π.χ. στην Ούγγαρία από το 1848 — στη Ρωσία η δουλοπαροικία εξακολουθούσε να υπάρχει και περισσότερο από το 50% των άρχοντων ήταν δουλοπάροικοι. Λοιπόν, αν θέλετε να δείτε τί σήμαινε δουλοπαροικία, θα σάς συνιστούσα να διαβάσετε όχι κάποια περιγραφή ή ανάλυση αυτού του οικονομικού συστήματος (φυσικά δεν είναι κακό να διαβάσει κανείς κάτι τέτοιο, δεν νομίζω όμως πώς θα σάς πληροφορήσει καλά), αλλά ένα μυθιστόρημα γραμμένο από ένα διάσημο Ρώσο συγγραφέα, τον Γκόγκολ. Έχει τίτλο: *Νεκρές Ψυχές*, και δείχνει ότι στη Ρωσία, οι σχέσεις ανάμεσα στον γαιοκτήμονα και στον δουλοπάροικο ήταν τέτοιες που ένας γαιοκτήμονας μπορούσε να πουλήσει έναν δουλοπάροικο σαν να ήταν σχεδόν ένα πράγμα. Το μυθιστόρημα περιγράφει πώς οι γαιοκτήμονες έκαναν χρυσές δουλειές πουλώντας δουλοπάροικους που ήταν ήδη νεκροί. Πέρα όμως απ' αυτό, το έργο δείχνει ολόκληρο αυτό το σύστημα της δουλοπαροικίας και φαι-

νεται ολοκάθαρα ότι το σύστημα αυτό δεν μπορούσε να έχει καμία σχέση με την οικονομική ανάπτυξη. "Αν, τώρα, είστε της γνώμης ότι αυτό πρέπει να αποδειχτεί, και αν τα μυθιστορήματα δεν σας άρεσουν σαν ιστορική πηγή, πράγμα που σίγουρα και μένα δεν μ' άρεσει, θα σας παρουσιάσω δύο-τρία κύρια ζητήματα που συνδέονται με την δουλοπαροικία. Και δεν μιλάω για την ήθικη πλευρά, την ανθρώπινη ταπείνωση του δουλοπάροικου κ.λπ. Θα περιοριστώ σε μερικά βασικά ποσοτικά στοιχεία.

Λοιπόν, ποιές ήταν οι αποδόσεις στη Ρωσία στα μέσα του 19ου αι.; Ο σπόρος που ριχνόταν στη γη απέδιδε το τριπλάσιο. Είναι πολύ λίγο. Θα έλεγα ότι είναι στα επίπεδα απόδοσης που ίσχυαν για τη Δυτική Ευρώπη στον 15ο και 16ο αι. "Αν παράγεις μόνο το τριπλάσιο απ' αυτό που εσπείρες, αυτό σημαίνει ότι η παραγωγή σου είναι χαμηλή και, όλοφάνερα, δεν μπορείς να θρέψεις τον πληθυσμό σου. Και όχι μόνον αυτό: σημαίνει επίσης ότι δεν έχεις καμία γεωργική βάση για μίαν, οποιουδήποτε τύπου, εκβιομηχάνιση. Γιατί, κάθε τύπος εκβιομηχάνισης ή απαρχών εκβιομηχάνισης δεν μπορεί παρά να βασίζεται σε μια γεωργική ανάπτυξη, όπου η γεωργία είναι σε θέση να παράγει περισσότερο απ' όσο χρειάζεται ο καθαρά αγροτικός πληθυσμός και μπορεί να απελευθερώσει εργατικά χέρια, τα οποία θα φύγουν από την αγροτική παραγωγή εξαιτίας του ότι η παραγωγικότητα στην γεωργία γίνεται μεγαλύτερη και δεν χρειάζεται πια τόση εργασία όση πριν.

Λοιπόν, για μια μεγάλη περίοδο, θα έλεγα για όλο σχεδόν τον 18ο αι., ή κατά κεφαλήν αγροτική παραγωγή, σε μια χώρα με μέσα ποσοστά, ήταν 15% μεγαλύτερη από την κατανάλωση του προσώπου που πραγματοποιούσε αυτήν την παραγωγή. Το πλεόνασμα αυτό ήταν πολύ χαμηλό και εξαιτίας αυτού του χαμηλού πλεονάσματος, αν συνέβαινε μια κακή χρονιά, μια κακή σοδειά, παρουσιαζόταν έλλειψη σιταριού. Αυτός είναι ο λόγος που σ' ένα μεγάλο μέρος της Ευρώπης υπήρχαν πάντα, κατά καιρούς, πολύ σοβαρές σιτοδείες, γιατί το μέσο πλεόνασμα ήταν χαμηλό και σε περίοδο κακής σοδειάς οι χώρες δεν μπορούσαν να θρέψουν ούτε τον ίδιο τον πληθυσμό τους. Υπήρχαν αυτές οι σιτοδείες, οι τόσο συχνές στην Ευρώπη ως και στον 18ο αι. Το φαινόμενο όμως αυτό παρατάθηκε στη Ρωσία, όπου ακόμη και στον 19ο αι. συνέβαιναν πολλές σιτοδείες, γιατί, δεδομένου του μεγέθους της χώρας, υπήρχαν πάντα κάποια τμήματα που είχαν κακή σοδειά και αφού δεν υπήρχε ένα καλό σύστημα μεταφορών, ακόμη και αν σε άλλα μέρη της επικράτειας υπήρχε πληθώρα σιταριού, δεν μπορούσαν να το μεταφέρουν.

"Ετσι, αυτή η απόδοση 1:3 ήταν πολύ χαμηλή. Το δεύτερο θέμα, όλο-

φάνερα πολύ σημαντικό, είναι το σύστημα της τριετούς άγροανάπαυσης. Πρόκειται για ένα παραδοσιακό καλλιεργητικό σύστημα.

"Αν κανείς παρακολουθήσει την εξέλιξη της γεωργίας στην Ευρώπη, βλέπει ότι στην αρχή, θά έλεγα ως και τον 12ο ή τον 13ο αί., υπήρχε το σύστημα της διετούς άγροανάπαυσης. Με το σύστημα αυτό, ή γή υποαασχολεΐται και έτσι ή παραγωγικότητά της είναι μάλλον χαμηλή. Έπειτα, από τον 12ο αί., υπήρχε το σύστημα της τριετούς άγροανάπαυσης: ή γή χωριζόταν σε τρία μέρη, και τώρα το ένα μόνο μέρος έμενε σε άγροανάπαυση, ένα άλλο μέρος χρησιμοποιόταν για την καλλιέργεια των χειμερινών δημητριακών και ένα άλλο για τα δημητριακά της άνοιξης: παρήγαν δηλαδή γεννήματα διαφόρων τύπων. Άλλά ήδη από τον 18 αί., στις δυτικο-ευρωπαϊκές χώρες είχε άρχισι να εφαρμόζεται το σύστημα της άμειψισποράς (κυκλικής έναλλακτικής καλλιέργειας), που σημαίνει ότι το κομμάτι της γής που έμενε σε άγροανάπαυση άρχισε να καλλιεργείται, γιατί είχαν καλλιέργειες διαφόρων τύπων.

"Έτσι, πριν από τον 18ο αί. έχουμε δύο ή τρεις κύριες συγκομιδές και αυτό ήταν όλο. Άλλά μετά τον 18ο αί. και με το σύστημα της άμειψισποράς, μπορούσε κανείς να έχει δημητριακά ή σιτάρι και το άλλο μέρος να το χρησιμοποιεί για λαχανικά κ.λπ. "Όπως ξέρετε, το σιτάρι άπορροφά από τη γή μιá σημαντική ποσότητα από όρισμένες ουσίες και αν σπέρνει κανείς κάθε χρόνο σιτάρι στην ίδια γή, τότε ή παραγωγικότητα, οί άποδόσεις, αυτόματα πέφτουν, γιατί ή γή εξαντλείται. "Αν όμως συνεχώς αλλάζεις τις καλλιέργειες αυτό άποφεύγεται. Φυσικά τουτο άπαιτεί πολύ περισσότερη εργασία και πολύ περισσότερες γνώσεις, αλλά αυτή ή έναλλαγή των καλλιεργειών δίνει την δυνατότητα να εγκαταλειφθεί ή άγροανάπαυση και άποτελεί έναν πολύ άπλό τρόπο αύξησης της άγροτικής παραγωγής. Γιατί πριν από τον 18ο αί. καλλιεργόταν μόνο ένα μέρος της γής, ενώ τώρα χρησιμοποιόταν όλη ή καλλιεργήσιμη γή.

Στη Ρωσία, στην ίδια περίοδο, το σύστημα της τριετούς άγροανάπαυσης ήταν άπόλυτα κυρίαρχο. Υπήρχαν μάλιστα και μερικά μέρη όπου χρησιμοποιούσαν ακόμη την διετή άγροανάπαυση. Το σύστημα αυτό σημαίνει ότι σχεδόν το 90% ή το 95% της ρώσικης άγροτικής παραγωγής σχετιζόταν με το σιτάρι. Και έδω θά σάς παρακαλέσω να μη σάς διαφύγει, ότι ή περίπτωση της Ρωσίας δεν μπορεί να παρομοιαστεί με την περίπτωση π.χ. της Άμερικής. Γιατί θά μπορούσε κάποιος να πει π.χ.: μα και ή Άμερική ήταν υπανάπτυκτη χώρα, αφού παρήγε μόνο σιτάρι και καλαμπόκι. Δεν είναι όμως έτσι τα πράγματα. Γιατί υπήρχαν βέβαια στην Άμερική όλες αυτές οί εκτάσεις που παρήγαν μόνο σιτάρι και καλαμπόκι

αλλά επρόκειτο για μία παραγωγή προσανατολισμένη στην αγορά. Στη Ρωσία δεν συνέβανε κάτι τέτοιο, ή παραγωγή δεν γινόταν για την αγορά και απλώς δεν ήξεραν πώς να παραγάγουν άλλα γεωργικά προϊόντα.

Το τρίτο σημαντικό σημείο είναι το ότι οι άγροτες ζούσαν σε ένα σύστημα κοινοτήτων. Η αγροτική κοινότητα πιθανόν να έδινε στους χωρικούς κάποιου είδους ασφάλεια, γιατί ο καθένας ήταν λίγο-πολύ υπεύθυνος και για τους άλλους. Αυτό έκανε πολλούς Ρώσους διανοούμενους να τρέφουν εξαιρετική αδυναμία για την αγροτική κοινότητα και να την βλέπουν σαν την απαρχή για μία νέου τύπου κοινωνία, για ένα τύπο κοινωνίας ανώτερο. Όπωςδήποτε όμως, αυτή η αγροτική κοινότητα σήμαινε ότι δεν υπήρχε καμία δυνατότητα για κανενός είδους ατομική καινοτομία. Ο καθένας έπρεπε να κάνει αυτό που έκαναν οι άλλοι· έπρεπε να υπακούει σε αυστηρούς κανονισμούς. "Αν παραδείγματος χάριν ήθελες να χρησιμοποιήσεις τη γη σου, τη λωρίδα της γης σου, για να κάνεις κάτι άλλο, επειδή νόμιζες, ως ποῦμε, ότι το σιτάρι δεν ήταν συμφερετικό αφού δεν έπιανε καλές τιμές, δεν μπορούσες να το κάνεις, γιατί η κοινότητα επέβαλε τους κανονισμούς της. Όλα αυτά συνέβαλλαν ώστε το ρωσικό χωριό, ή ρωσική γεωργία, να παραμένει πολύ υπανάπτυκτη.

Εξαιτίας όμως της ήττας στον Κριμαϊκό πόλεμο, άρχισε να εμφανίζεται μία κάποια πίεση από τα κάτω. Δεν υπάρχει σχεδόν ούτε μία χρονιά εκείνη την εποχή, που να μη βρίσκει κανείς κάποια αγροτική εξέγερση· και ο λόγος ήταν η δουλοπαροικία. Ταυτόχρονα υπήρχε μία πίεση από τα πάνω, γιατί η κυβέρνηση συνειδητοποιούσε ότι αν δεν κατάφερε να εκσυγχρονίσει τη Ρωσία, θα έρχόταν η παρακμή. Το 1861 θεσπίστηκε η αγροτική μεταρρύθμιση ή αλλιώς, ή κατάργηση της δουλοπαροικίας, ή όποια αποτελεί μίαν αποφασιστική καμπή στη ρωσική οικονομική ιστορία. Έτσι, ο εκσυγχρονισμός, ή σύγχρονη ρωσική οικονομική ιστορία, αρχίζει το 1861. Το πρώτο της στάδιο, ένα μεγάλο στάδιο με άφετηρία το 1861, φτάνει ως τη ρωσική επανάσταση του 1917.

Είναι φανερό ότι, όταν γίνεται μία αγροτική μεταρρύθμιση από τα πάνω, θα πρόκειται μάλλον για μία συντηρητική μεταρρύθμιση, ιδιαίτερα γιατί, όπως ξέρετε, κάθε μεταρρύθμιση είναι πάντα, περισσότερο ή λιγότερο, ένας συμβιβασμός ανάμεσα στις διάφορες ομάδες πίεσης και τις πολιτικές δυνάμεις. Στη Ρωσία όμως, αν και οι χωρικοί αποτελούσαν τη μεγάλη πλειοψηφία του πληθυσμού (το 90% των κατοίκων βρισκόταν στη γεωργία), εντούτοις δεν είχαν πραγματικά καμία δύναμη· εννοώ ότι η διαπραγματευτική τους δύναμη ήταν πολύ περιορισμένη. Έτσι οι μεταρρυθμιστές δέχτηκαν μὲν την κατάργηση της δουλοπαροικίας, θέτοντας

ὅμως πολλοὺς ὅρους, τέτοιους ποὺ ὁ ἡγετικὸς ρόλος τῶν Ρώσων γαιοκτημόνων στὸ οἰκονομικὸ καὶ πολιτικὸ ἐπίπεδο διατηρήθηκε.

Ἀπ' αὐτὴ τὴν ἄποψη, ἓνα ἀπὸ τὰ σημαντικότερα σημεῖα εἶναι ὅτι, ἡ κατάργηση τῆς δουλοπαροικίας εἶχε σὰν ταυτόχρονη συνέπεια πὼς τὸ μέρος τῆς γῆς ποὺ πρὶν πρὶν ἀπὸ τὴ μεταρρύθμιση ἀνήκε στοὺς χωρικούς, πέρασε τώρα στοὺς γαιοκτήμονες.

Ξέρετε ὅτι ἓνας δουλοπάροικος ἔχει διάφορες ὑποχρεώσεις. Μπορεῖ νὰ ἦταν σὲ εἶδος: ἓνα μέρος τῆς παραγωγῆς τοῦ δουλοπάροικου πῆγαινε αὐτόματα στὸν γαιοκτήμονα. Π.χ., στὴν Οὐγγαρία, γιὰ μιὰ μεγάλη περίοδο, τὸ 10% τῆς παραγωγῆς πῆγαινε αὐτόματα στὸν γαιοκτήμονα καὶ τὸ 10% στὴν ἐκκλησία. Αὐτὴ ἦταν ἡ βασικὴ ὑποχρέωση. Ἔπειτα ὑπῆρχαν κι ἄλλες ὑποχρεώσεις: ὁ δουλοπάροικος ἔπρεπε νὰ πληρώσει φόρους καὶ νὰ κάνει διάφορα δῶρα. Ἔτσι, θὰ ἔλεγα ὅτι, περίπου τὸ 30% μὲ 40% τῆς παραγωγῆς τοῦ ἀγρότη πῆγαινε στὸν γαιοκτήμονα. Κάτω ἀπ' αὐτὲς τὶς συνθῆκες, τὸ ἐπίπεδο τῆς κατανάλωσης στὴ Ρωσία ἦταν χαμηλὸ: ἡ ἐξαθλίωση ἦταν μεγάλη.

Μὲ τὴν κατάργηση τῆς δουλοπαροικίας, οἱ γαιοκτήμονες ἄρχισαν νὰ ἔχουν συμφέρον νὰ πάρουν τὴ γῆ ἀπὸ τοὺς χωρικούς, γιατί κανένας χωρικός δὲν ἐθεωρεῖτο πιά ὑποχρεωμένος νὰ δώσει αὐτόματα ἓνα μέρος ἀπὸ τὴν παραγωγή του. Ἔτσι, τὸ πρῶτο πράγμα ποὺ ἐγίνε ἦταν ὅτι γύρω στὰ 20%-25% τῆς γῆς ἡ ὁποία ἀνήκε στοὺς χωρικούς, πέρασε τώρα στὰ χέρια τῶν γαιοκτημόνων. Ἐνα ἀπὸ τὰ βασικὰ χαρακτηριστικὰ τῆς ρωσικῆς γεωργίας ἦταν λοιπὸν ἡ κυριαρχία τῶν γαιοκτημόνων, τῆς μεγάλης γαιοκτησίας.

Γι' αὐτὸ καὶ μιὰ ἀπὸ τὶς ἐπιτυχημένες ἐνέργειες τοῦ Κομμουνιστικοῦ Κόμματος τὸ 1917 ἦταν ἡ ἀγροτικὴ μεταρρύθμιση. Νομίζω ὅτι αὐτὸ ἀποτελεῖ μιὰ ἀπὸ τὶς εὐφύστερες συλλήψεις τοῦ Λένιν. Πρέπει νὰ θυμίσω ὅτι ὁ Λένιν δὲν συμπαθοῦσε ιδιαίτερα τὴ διανομὴ τῆς γῆς: σχεδὸν ἐπὶ 20-25 χρόνια κάτι τέτοιο δὲν περιλαμβανόταν στὸ πρόγραμμα τοῦ κόμματος τῶν μπολσεβίκων, γιατί εἶχαν τὴν ἐντύπωση ὅτι ἡ διανομὴ τῆς γῆς, ἡ ἀναδημιουργία μιᾶς ἀγροτικῆς οἰκονομίας μικρῆς ιδιοκτησίας, ἦταν κάτι τὸ ἀντιφατικὸ μὲ τὴν πρόοδο, ἐννοῶ ἀσυμβίβαστο μὲ τὸ σοσιαλισμό. Τὸ 1917 ὅμως συνειδητοποίησαν τὴν τρομακτικὴ πίεση ἐκ μέρους τῶν ἀγροτῶν, καὶ ὑποσκελίζοντας σὲ πλειοδοσία τὸ κόμμα ποὺ ἀντιπροσώπευε τοὺς ἀγρότες, τὸ ἐπαναστατικὸ σοσιαλιστικὸ κόμμα, ἐθέσπισαν μιὰ ἀγροτικὴ μεταρρύθμιση. Ἐχῶ τὴ γνώμη ὅτι χωρὶς αὐτὴν τὴν μεταρρύθμιση, ἡ ρώσικη ἐπανάσταση δὲν θὰ κατάφερνε νὰ ἐπιτύχει.

Τὸ δεύτερο σημεῖο, σχετικὸ μὲ τὴν ἀγροτικὴ μεταρρύθμιση τοῦ 1861,

είναι ότι, άφοϋ ή δουλοπαροικία είχε καταργηθεί, ό χωρικός έπρεπε νά πληρώσει γιά τó μέρος τής γής πού είχε γίνει τώρα ιδιοκτησία του (χρησιμοποιοϋ έδω τή λέξη ιδιοκτησία πολύ προσεκτικά, γιατί δέν έπρόκειτο πραγματικά γιά τήν ιδιοκτησία μέ τή σύγχρονη έννοια, τήν άστική ιδιοκτησία). Έτσι, επί πενήντα σχεδόν χρόνια, ως τó 1906 ή τó 1907 όποτε έγινε μιá νέα μεταρρύθμιση, οί χωρικοί όφειλαν νά πληρώνουν ένα πολύ σημαντικό ποσό σέ τέλη καί φόρους άπαλλαγής.

Καί τó τρίτο σημείο, πού ήταν επίσης σημαντικό. "Ηθελαν νά έλέγχουν τούς χωρικούς. Καί είχαν τήν αντίληψη ότi ό έλεγχος μπορούσε νά εξασφαλιστεί μέ τή διατήρηση τής «obschina», τής άγροτικής κοινότητας. Πράγμα πού σημαίνει ότi ή πιθανότητα γιά κάποιου είδους καπιταλιστικό έκσυγχρονισμό ήταν πολύ περιορισμένη στή ρωσική γεωργία.

Γιατί είναι τόσο σημαντική όλη αϋτή ή ιστορία μέ τή ρωσική γεωργία; Γιατί, πέρα άπό τήν κατάργηση τής δουλοπαροικίας, ή δυνατότητα γιά έκσυγχρονισμό στή Ρωσία βρισκόταν όλοφάνερα μόνο στή γεωργία.

Καί πράγματι οί Ρώσοι ιθύνοντες πολύ σύντομα συνειδητοποίησαν ποιός θά μπορούσε νά είναι ό δρόμος γιά τόν έκσυγχρονισμό. Δέν άγνοούσαν τó γεγονός ότi ή χώρα τους δέν είχε βιομηχανία. Στή Ρωσία δέν ύπηρχε καθόλου βιομηχανία — ή μάλλον ύπήρχαν μερικές τοπικές βιομηχανίες. Στόν 18ο αϊ. ύπήρχε επίσης μιá σοβαρή παραγωγή σιδήρου. 'Η παραγωγή όμως αϋτή βρισκόταν στá Ουράλια "Όρη καί, κάτω άπό τίς δεδομένες τήν έποχή εκείνη συνθήκες μεταφορás, χρειαζόντουσαν δύο χρόνια γιά νά μεταφερθεί τó σίδερο στήν Πετρούπολη, πού ήταν ένα είδος παραθύρου πρós τή Δύση. Έπρόκειτο, βέβαια, γιά μιá πολύ παραδοσιακή παραγωγή, πού ήταν καί έδω βασισμένη στή χρησιμοποίηση ξυλείας. Έτσι δέν ήταν σύγχρονη, ήταν πολύ δαπανηρή καί εξαιτίας τής άπουσίας συστήματος μεταφορών άδυνατοϋσε νά μπει στήν παγκόσμια αγορά. Ήταν μιá καλή βιομηχανία, αλλά όχι άκόμα μιá βιομηχανία προϊόντων μαζικής κατανάλωσης. Γι' αϋτό, όταν τόν 19ο αϊ. ή Άγγλία άρχισε νά παράγει τεράστιες ποσότητες σιδήρου, ή Ρωσία δέν μπόρεσε νά τή συναγωνιστεί. Έτσι τελικά μπορούμε νά ποϋμε ότi δέν ύπήρχε βιομηχανία στή χώρα.

'Η μόνη πιθανότητα τής Ρωσίας νά μπει στή διαδικασία τής παγκόσμιας ανάπτυξης ήταν ή γεωργία. Καί αϋτό ήταν φανερό γιατί ή ζήτηση γιά άγροτικά προϊόντα ήταν παρούσα.

'Υπήρχαν έτσι δύο κύρια ζητήματα: Πρώτα άπ' όλα, έπρεπε νά δημιουργηθεί ένα σύστημα μεταφορών τó όποίο θά έκανε δυνατή τήν είσο-

δο της ρωσικής γεωργίας στην παγκόσμια αγορά. Καί αφού ή ζήτηση και ή προσφορά ήταν δοσμένες, όπως επίσης και ή θέληση από την πλευρά της Ρωσίας και ή θέληση από την πλευρά των δυτικοευρωπαίων, ολοφάνερα οί δύο αὐτὲς θελήσεις συναντήθηκαν καί ἔτσι δημιουργήθηκε τὸ σιδηροδρομικὸ δίκτυο ποὺ ἀποτελοῦσε ἀναμφίβολα ἓνα βῆμα πρὸς τὸν ἐκσυγχρονισμό.

Τὸ δεῦτερο ζήτημα ἦταν πῶς θὰ γινόνταν ὁ ἐκσυγχρονισμός. Πῶς θὰ γινόνταν ή χρηματοδότηση τῶν σιδηροδρόμων, πῶς θὰ γινόνταν ή χρηματοδότηση τῆς βιομηχανικῆς παραγωγῆς. Ὅλοφάνερα, δὲν ὑπῆρχε ἄλλη δυνατότητα ἀπὸ τὸ νὰ παραχθοῦν ἀρκετὰ ἀγροτικὰ προϊόντα γιὰ νὰ πουληθοῦν στὴν ἀγορά. Ἀλλὰ πῶς μορεῖς νὰ παραγάγεις ἀρκετὰ ἀγροτικὰ προϊόντα ἐὰν ή παραγωγικότητα στὴ γεωργία εἶναι χαμηλή, ἂν τοὺς χωρικοὺς δὲν τοὺς ἐνδιαφέρει πρᾶγματι (οἱ χωρικοὶ δὲν ἐργάζονται γιὰ τὴν ἀγορά, εἶναι φανερό), ἂν ή τεχνολογία εἶναι πολὺ καθυστερημένη. Τὸ ἐγχείρημα ἦταν δύσκολο. Καί τότε βρέθηκε μιὰ λύση τελείως ἰδιαίτερης μορφῆς.

Ἄν κανεῖς παρακολουθήσει τὴν εξέλιξη τῶν ρωσικῶν ἐξαγωγῶν σιταριοῦ, θὰ νομίσει ὅτι ὅλα πῆγαιναν θαυμάσια. Οἱ ρωσικὲς ἐξαγωγὲς σιταριοῦ αὐξήθηκαν ἀπὸ τὸ 1860 ὡς τὸ 1910 περισσότερο ἀπὸ πέντε φορές. Ἡ Ρωσία ἔγινε μιὰ ἀπὸ τίς μεγαλύτερες χῶρες ἐξαγωγῆς σιταριοῦ στὸν κόσμο. Ἀπὸ τὴν ἄλλη πλευρὰ ὅμως, ἂν κανεῖς συγκρίνει τίς ἐξαγωγὲς σιταριοῦ, τὴν παραγωγή σιταριοῦ καί τὸν πληθυσμό, ἔχει τοὺς ἀκόλουθους δείκτες (βλ. Πίνακα 1):

ΠΙΝΑΚΑΣ 1.

Ρωσικὴ παραγωγή σιταριοῦ, ἐξαγωγὲς καί πληθυσμός.

Ἔτος	Ἐξαγωγὲς σιταριοῦ	Παραγωγή σιταριοῦ	Πληθυσμός
1860	100	100	100
1910	550	220	190

Καί σ' αὐτοὺς τοὺς τρεῖς ἀριθμοὺς βρίσκεται ή βασικὴ ἀντίθεση τῆς ὅλης ρωσικῆς ἀνάπτυξης, ποὺ νομίζω ὅτι εἶναι ἀκόμη παρούσα καί στὴ

σοβιετική ανάπτυξη επίσης. Βλέπετε, ή εξαγωγή πενταπλασιάστηκε ενώ ή παραγωγή μόνο διπλασιάστηκε. 'Ανάμεσα στο 1870 και το 1910, όπου-δήποτε άλλοι ή παραγωγή σιταριού αυξήθηκε πολύ περισσότερο απ' όσο στη Ρωσία. Ταυτόχρονα, ή αύξηση του πληθυσμού από 100 σέ 190 σημαίνει ότι ή κατά κεφαλήν αύξηση της παραγωγής ήταν πολύ μικρή· ή διαφορά ανάμεσα στο 190 και 220 δέν αντιπροσωπεύει ούτε 15%· είναι πολύ χαμηλή. Καί απ' αὐτήν τήν κατά 15% αύξηση, ἔπρεπε νά ἀυξηθοῦν οἱ ἐξαγωγές πέντε φορές. Πῶς ἔγινε αὐτό; Ἡ μόνη δυνατότητα ἦταν νά μειωθεῖ ή κατανάλωση. Πῶς μπορούσε νά μειωθεῖ ή κατανάλωση, ιδιαίτερα σέ μιὰ ἀγροτική οἰκονομία; Ὁ μόνος τρόπος ἦταν νά καταφύγεις στήν ἀναγκαστική, θά τήν ὀνόμαζα, ἐξαγωγή. Συνήθως, σέ μιὰ χώρα, αὐτό πού ἐξάγεται εἶναι τὸ πλεόνασμα. Στὴ Ρωσία ἔγινε τὸ ἀντίθετο. Ἀσκήθηκε μιὰ φοβερὴ πίεση στοὺς ἀγρότες καὶ τὸ βιοτικό τους ἐπίπεδο ἔπεφτε σταθερά. Τοὺς ἐπέβαλαν ἓνα εἶδος ἀναγκαστικῶν ἐξαγωγῶν· γιατί τὸ φορολογικὸ σύστημα καὶ τὰ ἄλλα βάρη κ.λπ. ἔκαναν ἀναγκαστικὴ τὴν πώληση ἐκ μέρους τῶν ἀγροτῶν περισσότερου προϊόντος απ' ὅσο ἦταν πραγματικὰ τὸ πλεόνασμά τους. Κατὰ κάποιον τρόπο, ὑποχρεώθηκαν νά πουλήσουν χάριν τῶν ἐξαγωγῶν ἀκόμη καὶ τὸ κομμάτι τῆς παραγωγῆς τὸ ὁποῖο ἦταν ἀπαραίτητο γιὰ τίς ἴδιες τους τίς ἀνάγκες συντήρησης. Καὶ ἔτσι, τὸ τίμημα τῶν ρωσικῶν ἐξαγωγῶν σιταριῶν ἦταν ή ὑπαρξη ἑνὸς μόνιμου ὑποσιτιζόμενου πληθυσμοῦ καὶ ἑνὸς μόνιμου λιμοῦ στὰ ρωσικὰ χωριά.

Οἱ ἐξαγωγές λοιπὸν αὐτὲς δέν ἦταν βασισμένες πάνω σέ μιὰν ὑγιὴ ἀνάπτυξη.

Θὰ μπορούσε κανεὶς νά πεῖ: «ὥραία, καὶ ποιὸς νοιάζοταν;»

Ἐννοῶ ὅτι συνήθως, δέν περιμένει κανεὶς ἀπὸ μιὰ κυβέρνηση — καὶ ιδιαίτερα στὴ Ρωσία, ἀπὸ μιὰ τσαρική κυβέρνηση — νά ἐνδιαφεροθεῖ γιὰ τὸ τί συμβαίνει στήν ἀγροτιά.

Σύμφωνοι, ἀλλὰ ἂν τὸ δεῖ κανεὶς ἀπὸ τὴν πλευρὰ τοῦ ἐθνικοῦ εἰσοδήματος, ή πραγματοποίηση ἐξαγωγῶν μ' αὐτὸ τὸν τρόπο εἶχε εὐρύτερες οἰκονομικὲς ἐπιπτώσεις. Ἐπιτεύχθηκαν πράγματι πενταπλάσιες ἐξαγωγές σιταριῶν. Τὸ σιτάρι ἀποτελοῦσε σίγουρα ἓνα εἰσόδημα γιὰ τὴ χώρα. Ἄν κανεὶς ἐξετάσει τὸ ρωσικὸ ἐμπορικὸ ἰσοζύγιο ἀπὸ τὸ 1861 ἕως τὸ 1913, ἦταν, ἐκτὸς ἀπὸ δύο ἢ τρία χρόνια, πάντοτε θετικό. Αὐτὸ σημαίνει ὅτι ή χώρα ἐξῆγε περισσότερο απ' ὅ,τι εἰσῆγε.

Στὸ σύνολό του τὸ εἰσόδημα απ' αὐτὲς τίς ἐξαγωγές ἀντιπροσώπευε ἓνα πολὺ μεγάλο ποσό, περίπου 60.000.000 ρούβλια. Τὸ ρούβλι ἐκείνη τὴν ἐποχὴ ἦταν γερὸ νόμισμα, καλύτερο ἀκόμα κι ἀπὸ τὸ γαλλικὸ ἢ τὸ

γερμανικό, αλλά φυσικά λιγότερο ισχυρό από τη βρετανική λίρα. Τί κά-
νεις μ' αυτό το τεράστιο εισόδημα που προήλθε από τις πωλήσεις σιτα-
ριού; Είσαι σε θέση να χρηματοδοτήσεις το σιδηροδρομικό δίκτυο, το
όποιο χρειαζόταν τεράστιες ποσότητες χρήματος, εξαιτίας των υπερβο-
λικά μεγάλων αποστάσεων στη Ρωσία. Στην Ευρωπαϊκή Ρωσία, το μέσο
κόστος κατασκευής του δικτύου ήταν φτηνότερο, γιατί δεν υπήρχαν βου-
νά· στοιχίζε πολύ φτηνότερα να κατασκευάσεις ένα χιλιόμετρο στη Ρωσία
παρά στην Ελλάδα. Παρ' όλα αυτά όμως, λόγω των τεράστιων αποστά-
σεων, θα έπρεπε να επενδυθούν μεγάλες ποσότητες χρήματος για να
φτιαχτεί το σιδηροδρομικό δίκτυο. Πώς γίνεται να βρεθούν τα χρήματα;

Το ξένο κεφάλαιο ήταν πρόθυμο, γιατί ενδιαφερόταν να φέρει στη
Δύση τις ρωσικές πρώτες ύλες. Έτσι, δανείζεσαι ένα μεγάλο ποσό ξένου
κεφαλαίου το οποίο υποτίθεται πως θα εξοφληθεί μέσω των εξαγωγών
σιταριού.

Άλλά έστω ότι έχεις ένα σιδηροδρομικό δίκτυο και έστω ότι εξάγεις
σιτάρι, δεν έχεις ακόμη σύγχρονη οικονομία.

Από στρατηγική άποψη ακριβώς, για τον έλεγχο του πολεμικού εξο-
πλισμού, η βιομηχανία είχε μεγάλη σημασία. Πώς μπορεί να φτιαχτεί βα-
ρεια βιομηχανία; Από τη μιὰ υπάρχουν τὰ υλικά μέσα παραγωγής και ή
Ρωσία ήταν μία από τις χώρες ή όποία θά έλεγαι ότι διέθετε σχεδόν τὰ
πάντα. Έννοώ ότι είχε τεράστιες ποσότητες σιδηρομεταλλευμάτων, είχε
άνθρακα, υπήρχαν δηλαδή όλα. Τò μόνο πράγμα που έλειπε ήταν τὰ
κεφάλαια. Κι έτσι φτάνουμε στις θέσεις του Gerschenkron, που θά συνα-
ντήσai όπωσδήποτε όποιος μελετάει την ευρωπαϊκή οικονομική ιστορία.

Ο Alexander Gerschenkron, Αμερικανός καθηγητής της οικονομικής
ιστορίας, στο γνωστό έργο του *Economic Backwardness in Historical Perspec-
tive* (‘Η οικονομική καθυστέρηση στην ιστορική προοπτική’) έπεξερ-
γάστηκε μιὰ τυπολογία των διαφόρων μεθόδων χρηματοδότησης της έκ-
βιομηχάνισης κατά τον 19ο αιώνα.

Που βρήκε λοιπόν ή Βρετανία τὰ μέσα για να χρηματοδοτήσει τη
βιομηχανία της; Κατά τον Gerschenkron ή Αγγλία είχε ήδη άρκετά μέσα,
δηλαδή τὰ βρετανικά κεφάλαια ήταν άρκετά τον 19ο αϊ. για τò ξεκίνημα
της έκβιομηχάνισης. Πρέπει να σάς υπενθυμίσω ότι στις άρχές του 19ου
αϊ. οι άνάγκες σε κεφάλαιο για την έκβιομηχάνιση ήταν ακόμη σχετικά
μικρές.

Τί συνέβη όμως όταν 30 ή 40 χρόνια άργότερα ή Γερμανία άρχισε τη
δική της έκβιομηχάνιση; Οι άνάγκες σε κεφάλαιο ήταν μεγαλύτερες και
στη Γερμανία δεν υπήρχε άρκετό κεφάλαιο. Έτσι ή Γερμανία έπρεπε να

βρεί κάτι που να το υποκαταστήσει, και το υποκατάστατο ήταν ένα σύγχρονο τραπεζικό σύστημα: το γερμανικό τραπεζικό σύστημα το οποίο δημιούργησε τις δυνατότητες για την απορρόφηση όλων των διαθέσιμων κεφαλαίων και τη διοχέτευσή τους στη χρηματοδότηση της βιομηχανίας.

Ο τρίτος τύπος χρηματοδότησης της εκβιομηχάνισης που διακρίνει ο Gerschenkron είναι ο ανατολικο-ευρωπαϊκός, της Ρωσίας. Η εκβιομηχάνιση στη Ρωσία άρχισε πολύ αργότερα απ' ό,τι στη Γερμανία. Λόγω της τεχνολογικής εξέλιξης, οι ανάγκες σε κεφάλαιο ήταν τώρα ακόμη μεγαλύτερες ενώ η συσσώρευση του κεφαλαίου ήταν πολύ μικρότερη. Πώς γίνεται να ξεπεραστεί αυτή η απόκλιση ανάμεσα στη ζήτηση και την προσφορά; Έπρεπε να βρεθεί ένας θεσμός που να υποκαταστήσει αυτήν την έλλειψη κεφαλαίων, και οι τράπεζες εδώ δεν ήταν αρκετά ισχυρές και δεν άρκοῦσαν, όπως στην περίπτωση της Γερμανίας — ή Γερμανία ήταν πολύ λιγότερο υπανάπτυκτη απ' ό,τι η Ρωσία. Έτσι, ο ρόλος των τραπεζών έπρεπε να υποκατασταθεί από κάτι άλλο, και εδώ, κατά τον Gerschenkron, εμφανίστηκε το κράτος, το ρωσικό κράτος.

Αυτό ξεπέρασε όλες τις δυσκολίες, με το να έπεξεργαστεί ένα βαρύ φορολογικό σύστημα και με το να φέρει ξένο κεφάλαιο. Έτσι, σύμφωνα με τον Gerschenkron, ο κύριος παράγοντας της ρωσικής εκβιομηχάνισης ήταν το κράτος.

Το κράτος ήταν αυτό που οικόδομησε με τα δικά του χρηματικά και υλικά μέσα μια ισχυρή βιομηχανία, απομυζώντας τη ρωσική γεωργία και τον Ρώσο αγρότη.

Αυτή είναι η θέση του Gerschenkron, ότι δηλαδή σε κάθε επίπεδο ανάπτυξης αντιστοιχεί κάθε φορά ένας διαφορετικός τύπος εκβιομηχάνισης.

Για τη Βρετανία, ο τύπος αυτός βασίζεται στην αυτοχρηματοδότηση.

Για τη Γερμανία και την Κεντρική Ευρώπη, στις τράπεζες.

Για τη Ρωσία και την Ανατολική Ευρώπη, στο κράτος.

Και ισχύει και ο αντίστροφος συλλογισμός: όσο περισσότερο καθυστερημένη είναι μια χώρα τόσο περισσότερο γίνεται αναγκαία η παρέμβαση του κράτους. Γι' αυτόν το λόγο — και τοῦτο αποτελεί ένα παραπέρα σημείο της θέσης του Gerschenkron — στις χώρες ύψηλης ανάπτυξης, στις χώρες που αναπτύχθηκαν νωρίς, η εκβιομηχάνιση αρχίζει συνήθως με βιομηχανίες κατανάλωσης: τρόφιμα ή υφαντουργικά προϊόντα ή οτιδήποτε άλλο. Οι χώρες με χαμηλή ανάπτυξη, οι χώρες που αναπτύχθηκαν καθυστερημένα, αρχίζουν πάντα με βαρειά βιομηχανία, ακριβώς λόγω της

συγκεντρωμένης μορφής με την όποια διατίθεται τὸ κεφάλαιο. Αὐτὴ λοιπὸν εἶναι ἡ θέση τοῦ Gerschenkron.

Δὲν θὰ μῶ τῶρα σὲ μιὰ συζήτηση ὅλων τῶν σημείων τῆς θέσης τοῦ Gerschenkron ἢ ὅποια, ἐξάλλου, ἔχει γίνεи ἤδη ἀντικείμενο διεξοδικῶν συζητήσεων. Θὰ ἤθελα μόνο νὰ μείνω σὲ τοῦτο τὸ σημεῖο, ὅτι δηλαδὴ τὸ ρωσικὸ κράτος παρενέβη κατευθύνοντας τὸ ξένο κεφάλαιο στὴ βιομηχανία, καὶ ἀπορροφώντας κεφάλαιο ἀπὸ τὸν γεωργικὸ τομέα. Καὶ κατόρθωσε ἔτσι νὰ δημιουργήσει μιὰ πολὺ ἰσχυρὴ βαρεῖα βιομηχανία.

Φυσικά, τὸ ξένο κεφάλαιο ἐνδιαφερόταν πολὺ γι' αὐτὴ τὴ βιομηχανία, γιατί εἶχαν μεγάλον συμφέρον ἀπὸ τὶς ρωσικὲς πλουτοπαραγωγικὲς πηγές. Ὑπάρχει μιὰ μεγάλη βιβλιογραφία — ὅχι μόνο στὰ ρωσικά, ἀλλὰ καὶ στὰ ἀγγλικά, ἀπὸ Ἀμερικάνους καὶ Ἀγγλους συγγραφεῖς — ἀπὸ τὴν ὅποια βγαίνει ὅτι σχεδὸν 70% μὲ 80% τῶν ρωσικῶν ἐργοστασίων ἦταν στὰ χέρια ξένων: Βρετανῶν, Γάλλων, Βέλγων, Γερμανῶν καὶ ἄλλων.

Ἐχετε λοιπὸν μιὰ ἰσχυρὴ βαρεῖα βιομηχανία ἀπὸ τὴ μιὰ μεριά, καὶ ἀπὸ τὴν ἄλλη ἐξαγωγὲς σιταριοῦ. Καὶ ὅμως ἀκόμη κάτι δὲν πάει καλά. Ἡ Ρωσία παρέμενε ἀκόμη ὑπανάπτυκτη χώρα. Ποιὸ ἦταν τὸ πρόβλημα;

Πρῶτα ἀπ' ὅλα, εἶναι πολὺ δύσκολο νὰ ξεπεραστεῖ ἡ ὑπανάπτυξη ὅταν ὑπάρχει τέτοια τεράστια αὔξηση τοῦ πληθυσμοῦ, σὰν τὴν αὔξηση τῆς Ρωσίας. Εἶδαμε ὅτι ὁ πληθυσμὸς τῆς Ρωσίας αὐξήθηκε ἀπὸ τὸ 1810 ὡς τὸ 1913 κατὰ 90%. Ἄν πάρετε ὁλόκληρο τὸν 19ο αἰ., ὁ πληθυσμὸς τῆς Ρωσίας διπλασιάστηκε. Πρὶν ἀπὸ τὸ 1850 ὁ πληθυσμὸς τῆς Ρωσίας ἦταν γύρω στὰ 50.000.000 καὶ στὸ γύρισμα τοῦ αἰῶνα ἦταν πάνω ἀπὸ 100.000.000. Συνεπῶς ὁ ρυθμὸς ἀνάπτυξης πρέπει νὰ εἶναι πολὺ ταχὺς γιὰ νὰ ξεπεραστεῖ αὐτὴ ἡ τεράστια πληθυσμιακὴ αὔξηση.

Ὅμως, τὸ πρόβλημα δὲν ἦταν μόνον ἡ πληθυσμιακὴ αὔξηση. Τὸ ζήτημα ἔχει ὡς ἑξῆς: στὴν περίπτωσι ποὺ ἔχεις μιὰ βαρεῖα βιομηχανία καὶ ἔχεις ἓνα δυναμικὸ τομέα ἀγροτικῶν ἐξαγωγῶν, ὑπάρχει κάποιος σύνδεσμος ἀνάμεσά τους, ὑπάρχει αὐτὸ ποὺ ὀνομάζουμε «πολλαπλασιαστικὰ φαινόμενα»: Ὑπάρχει κάποια σχέση ἀνάμεσα στὴ βιομηχανία καὶ στὶς ἀγροτικὲς ἐξαγωγές;

Ἄς ποῦμε ὅτι ξεκινᾷς μιὰ διαδικασία, ποὺ ἔχει κάποια λογικὴ: παράγω μεγάλες ποσότητες σιταριοῦ γιὰ ἐξαγωγή. Ἀπ' αὐτὴ τὴν ἐξαγωγή εἰσπράττω κάποιο εἰσόδημα. Ἐπενδύω αὐτὸ τὸ εἰσόδημα στὶς μεταφορὲς καὶ τὴ βιομηχανία, καὶ μ' αὐτὴ τὴν ἐπένδυση θὰ αὐξήσω πιθανῶς τὴ βιομηχανικὴ παραγωγή. Αὐξάνοντας τὴ βιομηχανικὴ παραγωγή σίγουρα θὰ ἐπηρεάσω καὶ θὰ βελτιώσω ἀσφαλῶς τὴν ἀγροτικὴ παραγωγή.

Αὐτὴ εἶναι ἡ λογικὴ σειρὰ: ἡ ἐν δυνάμει ἀλληλουχία ἦταν: ἀγροτικὲς

έξαγωγές, ξένο κεφάλαιο, τὸ ξένο κεφάλαιο πηγαίνει στὴ βιομηχανία, καὶ ἡ βιομηχανία, δηλαδὴ ἡ ἐκβιομηχάνιση, πρέπει νὰ ἔχει τὴν ἐπίπτωσή της πάνω στὴν ἀγροτικὴ παραγωγή. Εἶναι φανερό ὅτι ἡ ἀγροτικὴ παραγωγή δὲν μπορεῖ παρὰ νὰ αὐξηθῇ γιατί τώρα θὰ ἔχεις λιπάσματα, ἐκμυχάνιση τῆς γεωργίας κ.λπ.

Τὰ πράγματα ὁμως δὲν λειτούργησαν ἔτσι. Γιατί; Γιατί πῶς ξεκίνησε ἡ ὅλη ἱστορία; Ἐννοῶ ὅτι, ὅταν κάνεις ἐκβιομηχάνιση τότε πρέπει νὰ ἀνεβάξεις τὸ εἰσόδημα τοῦ πληθυσμοῦ, γιὰ νὰ δημιουργήσεις μιὰ ἐσωτερικὴ ἀγορά. Ἡ ὅλη ὁμως διαδικασία ξεκίνησε μὲ τὶς ἀναγκαστικὲς ἐξαγωγές. Ἐτσι, δὲν δημιουργήθηκε πράγματι ἐσωτερικὴ ἀγορά· δημιουργήθηκε μόνο στὸ μέτρο ποὺ αὐξήθηκε ὁ πληθυσμός. Ἐξαιτίας ὁμως τοῦ γεγονότος ὅτι τὸ εἰσόδημα δὲν αὐξανόταν πραγματικά, ἀντίθετα μάλιστα μειωνόταν σχετικὰ, ἡ ἐσωτερικὴ ἀγορά ἦταν ἀνύπαρκτη καὶ ἡ βιομηχανία δὲν εἶχε ποτέ της πραγματικὰ κάποια ἐπίπτωση πάνω στὴν ἀγροτικὴ παραγωγή.

Ἐτσι, οἱ ἀναγκαστικὲς ἐξαγωγές, μὲ τὶς ὁποῖες ἄρχισε ἡ ὅλη διαδικασία, στὴν πραγματικότητα εἶχαν μιὰ ἀντίστροφη ἐπίπτωση στὸ ὅλο σχῆμα καὶ ἡ Ρωσία δὲν μπόρεσε νὰ ξεπεράσει τὴν ὑπανάπτυξή της.

Σ' αὐτὸ τὸ σημεῖο θὰ ἤθελα νὰ τονίσω ὅτι κατὰ κάποιον τρόπο, τὸ ἴδιο συνέβη γιὰ ἄλλη μιὰ φορὰ μετὰ τὴν ἐπανάσταση τῶν μπολσεβίκων. Θὰ θυμᾶστε ὅτι στὴ δεκαετία τοῦ 1930 ἔγινε πάλι μιὰ διαδικασία ἐκβιομηχάνισης καὶ τεράστια ποσὰ διατέθηκαν γιὰ τὴ βιομηχανία κ.λπ. καὶ ὅτι, ὥς ἔνα ὁρισμένο σημεῖο ὅλα πῆγαν καλά, ἀλλὰ μετὰ ἀναγκάστηκαν νὰ συνειδητοποιήσουν ὅτι μιὰ χώρα δὲν μπορεῖ νὰ προχωρήσει ὅταν στὸν ἀγροτικὸ τομέα ὑπάρχει φτώχεια... Δὲν μποροῦν νὰ ὑπάρχουν σοβαρὲς ἀνισορροπίες στὴν οἰκονομία μιᾶς χώρας· κάποιες διαφορὲς μπορεῖ νὰ ὑπάρχουν ἀλλὰ δὲν μπορεῖς νὰ ἔχεις μιὰ σύγχρονη βιομηχανία καὶ μιὰ τελείως παραδοσιακὴ γεωργία.

Αὐτὴ ἦταν ἡ αἰτία γιὰ τὸ ὅτι, γύρω στὰ 1907-1908, αἰσθάνθηκαν ὅτι κάτι δὲν πῆγαινε καλά. Καὶ τότε ξανάρχισαν μὲ μιὰ νέα μεταρρύθμιση, ἡ ὁποία συνδέεται μ' ἓναν διάσημο Ρῶσο ὑπουργό, τὸν Stolypin. Ὁ Stolypin συνειδητοποίησε ὅτι κάτι δὲν πῆγαινε καλά καὶ ἤθελε νὰ προχωρήσει παρὰ τὴν ἀγροτικὴ μεταρρύθμιση ἀλλὰ, κατὰ κάποιο τρόπο, θὰ ἔλεγα ὅτι ἦταν πιά πολὺ ἄργα. Ὑστερα ἀπὸ λίγο ἦρθε ὁ πόλεμος καὶ ἡ ἐπανάσταση. Μποροῦμε νὰ φανταστοῦμε τί θὰ εἶχε συμβεῖ ἂν δὲν ἐρχόταν ὁ πόλεμος καὶ ἂν τὸ κίνημα ποὺ ἄρχισε στὴ Ρωσία τὸ 1908 εἶχε περισσότερες εὐκαιρίες. Ἴσως τότε ἡ ἐπανάσταση νὰ μὴν εἶχε γίνεи. Αὐτὸ ὁμως εἶναι ἓνα «ἂν» ποὺ δὲν πραγματοποιήθηκε.

“Ὅπως καὶ νᾶχει ἡ Ρωσία, ὅπως σᾶς εἶπα, ἐκσυγχρονίστηκε ἐν μέρει, γιατί μπόρεσε νὰ φτιάξει ἓνα καλὸ σύστημα μεταφορῶν καὶ μιὰ ἰσχυρὴ βαρεὶὰ βιομηχανία. Ἀκόμη ὅμως, τὸ κατὰ κεφαλὴν εἰσόδημα παρῆκε χαμηλό, ἔτσι ὥστε πρὶν ἀπὸ τὸ 1914 ἡ Ρωσία δὲν ἦταν πράγματι μιὰ σύγχρονη χώρα.

Βαλκάνια

Μοῦ μένουν μόνο λίγα λεπτά γιὰ νὰ μιλήσω γιὰ τὰ Βαλκάνια. Βέβαια, τὸ νὰ μιλήσω γιὰ τὰ Βαλκάνια σὲ σᾶς δὲν δείχνει καὶ πολλὴ μετριοφροσύνη, ἀφοῦ πρέπει νὰ γνωρίζετε πολὺ περισσότερα ἀπὸ μένα πάνω στὸ θέμα.

Ὡστόσο, θὰ σᾶς μιλήσω γιὰ τὴν περίπτωσή τους μόνο καὶ μόνο γιὰ νὰ τὴν ἐνσωματώσω στὸ ἴδιο μοντέλο. Δὲν θὰ μῶ σὲ λεπτομέρειες, καθένας ξέρει ποιὲς ἦταν οἱ σχέσεις ἀνάμεσα στὰ Βαλκάνια καὶ τὴν Ὀθωμανικὴ Αὐτοκρατορία καὶ καθένας ξέρει ὅτι ἡ ὅλη ἀνάπτυξη τῶν βαλκανικῶν χωρῶν ἄρχισε πάνω-κάτω στὴ δεκαετία τοῦ 1860 ἢ τοῦ 1870. Σ’ αὐτὴν τὴν περίοδο, σὲ γενικὲς γραμμές, αὐτὸ ποὺ ὀνομάζεται ὀθωμανικὸς φεουδαρχισμὸς βρισκόταν σὲ διάλυση, ἐνῶ ἡ βαλκανικὴ οἰκονομία δὲν ἦταν μιὰ ἐμπορευματικὴ οἰκονομία· παντοῦ, πάνω-κάτω, ὑπῆρχε ἓνα εἶδος παραδοσιακῆς ἀγροτικῆς οἰκονομίας. Ὑπῆρχαν βέβαια μερικὲς διαφορὲς ἀνάμεσα στὴ Ρουμανία, τῆς ὁποίας ἡ οἰκονομία ἦταν βασισμένη περισσότερο πάνω στὴ μεγάλη γαιοκτησία καὶ τὴ Σερβία ἢ τὴ Βουλγαρία, ὅπου ἐπικρατοῦσε ἡ οἰκονομία τῆς μικρῆς ιδιοκτησίας-ἐκμετάλλευσης, ὅπως φυσικὰ καὶ στὴν Ἑλλάδα. Θὰ προσπαθῶ ὅμως νὰ περιοριστῶ σὲ μερικὰ τυπολογικὰ κοινὰ σημεῖα, παρ’ ὅλο ποὺ συνήθως εἶναι δύσκολο νὰ καθοριστοῦν.

Τὸ πρῶτο ἀπ’ αὐτὰ εἶναι ὅτι, σὲ ὅλες αὐτὲς τὶς χώρες, ἡ οἰκονομία ἦταν πολὺ καθυστερημένη καὶ ἡ παραγωγικότητα πολὺ χαμηλή, ἰδιαίτερα γιατί δὲν ἐπρόκειτο γιὰ οἰκονομίες προσανατολισμένες στὴν ἀγορὰ καὶ γιατί ἡ μεγάλη πλειοψηφία τοῦ πληθυσμοῦ ἀσχολεῖτο ἀκόμη μὲ τὴ γεωργία, μὲ ἐξάφραση τὴν Ἑλλάδα, (ἀλλὰ ἀκόμη καὶ σ’ αὐτὴν, ἀπ’ ὅσο ξέρω, ἡ πλειοψηφία τοῦ πληθυσμοῦ ἦταν ἀκόμη γεωργοὶ) καὶ ὥς ἐκ τούτου ἐπρόκειτο, σὲ μεγάλο βαθμό, γιὰ παραδοσιακὲς οἰκονομίες.

Ποιὲς ἦταν ἐδῶ, γιὰ ἄλλη μιὰ φορὰ, οἱ δυνατότητες γιὰ ἀνάπτυξη;

Ἀφοῦ δὲν ὑπῆρχε ἐσωτερικὴ ἀγορά, ἀφοῦ δὲν ὑπῆρχε ἐγχώρια συσσώρευση κεφαλαίου ἢ εὐκαιρία νὰ μποῦν τὰ Βαλκάνια στὸν ὅμιλο τῶν ἀνεπτυγμένων χωρῶν, νὰ ἀποτελέσουν κομμάτι τῆς παγκόσμιας οἰκονομίας, δινόταν ἀπὸ τὴν ἀλλαγὴ ποὺ σημειώθηκε στὶς δυτικο-εὐρωπαϊκὲς χώρες, ὅταν αὐτὲς ἄρχισαν νὰ ἐνδιαφέρονται ὅλο καὶ περισσότερο νὰ προμηθευτοῦν πρῶτες ὕλες καὶ εἶδη διατροφῆς καὶ ἐξαιτίας αὐτοῦ εἶχαν συμφέρον νὰ δημιουργήσουν στὰ Βαλκάνια μιὰ νέα δομὴ, ἦταν διατεθειμένες νὰ δώσουν μερικὰ χρήματα, νὰ ἐξαγάγουν πρὸς τὶς βαλκανικὲς χώρες μερικὰ κεφάλαια κ.λπ.

Καὶ πάλι, ἡ πλουτοπαραγωγικὴ πηγὴ ποὺ θὰ μπορούσε νὰ βοηθήσει αὐτὲς τὶς χώρες νὰ μποῦν στὴν ἀγορά, ἦταν ἡ γεωργία. Ἀλλὰ κι ἐδῶ πάλι ἡ γεωργία δὲν δούλευε σωστά.

Πρῶτα ἀπ' ὅλα γιατί μιὰ παραδοσιακὴ ἀγροτικὴ οἰκονομία μικρῆς ἰδιοκτησίας δὲν μπορεῖ νὰ πραγματοποιήσῃ συσσώρευση κεφαλαίου. Ἔτσι ὅμως δὲν γίνεται νὰ πραγματοποιηθεῖ κάποια ἀποφασιστικὴ τομὴ.

Ὅλα τὰ στατιστικὰ δεδομένα δείχνουν ὅτι πράγματι, σὲ ὅλες τὶς βαλκανικὲς χώρες, ἡ ἀγροτικὴ παραγωγὴ αὐξήθηκε σημαντικά, σ' αὐτὴν τὴν περίοδο. Τὸ ἴδιο καὶ οἱ ἀγροτικὲς ἐξαγωγές. Ἀλλὰ οἱ ἀγροτικὲς ἐξαγωγές δὲν ἦταν ποτὲ ἀρκετὰ ἱκανές, ὁ ὄγκος τους ποτὲ ἀρκετὰ σημαντικός, ὥστε νὰ καλύψει ὅλες τὶς ἀνάγκες γιὰ ἐπένδυση. Ἔτσι οἱ ἀγροτικὲς ἐξαγωγές, οἱ ὁποῖες θὰ μπορούσαν νὰ ἀποτελέσουν τὴν βασικὴ εἰσοδηματικὴ πηγὴ, δὲν ἦταν ἀρκετὰ ἱκανοποιητικὲς.

Στὴν περίπτωσιν τῆς Ἑλλάδας, ἡ δομὴ τῶν ἐξαγωγῶν σὲ σχέση μὲ τὴν διεθνή ἀγορὰ ἦταν πολὺ μειονεκτικὴ. Ἀκόμη καὶ ὅταν τὸ κρασί καὶ ἡ σταφίδα πέρασαν σὲ δευτέρη μοῖρα καὶ ἤρθε ἡ σειρὰ τοῦ καπνοῦ καὶ τοῦ ἐλαιόλαδου, κανένα ἀπ' αὐτὰ τὰ δύο προϊόντα δὲν ἦταν σημαντικὸ γιὰ τὴν παγκόσμια ἀγορά, κανένα ἀπὸ τὰ δύο δὲν ἀποτελοῦσε αὐτοῦ γιὰ ἓνα πραγματικὰ σημαντικὸ ἐξαγωγικὸ ἐμπόριο, ὅπως συνέβαινε μὲ τὴν ξυλεία καί, κατὰ καιροὺς, μὲ τὸ σιτάρι.

Ἡ δευτέρη δυνατότητα, φυσικὰ, ἦταν νὰ προμηθευτοῦν ξένο κεφάλαιο. Ἡ Ρωσία γιὰ πολλοὺς λόγους εἶχε καταφέρει νὰ βρεῖ τεράστιες ποσότητες κεφαλαίων.

Πρῶτα ἀπ' ὅλα, γιὰ λόγους στρατηγικῆς σκοπιμότητας. Ὅπως ξέρετε ἡ Γαλλία ἔδινε στὴ Ρωσία τεράστια ποσά, ἐπειδὴ ἡ συμμαχία τῆς τῆς ἦταν πολὺτιμη γιὰ πολιτικοὺς λόγους. Ἡ Ρωσία ὅμως εἶχε καὶ μεγάλες δυνατότητες, γιατί εἶχε ἄνθρακα καὶ σίδηρο.

Γιὰ τὰ Βαλκάνια τὸ ἐνδιαφέρον ἦταν πολὺ μικρότερο. Στὴν ἀρχὴ τὰ χρήματα δόθηκαν (στὴν Ἑλλάδα μετὰ τὸ 1830) μὲ τὴ μορφή κρατικῶν

δανείων, γενικά όμως το χρήμα ήρθε στις βαλκανικές χώρες πολύ αργότερα. Και αυτό που αποτελούσε την πιο μεγάλη δυσκολία ήταν ότι το χρήμα ήρθε με αντίτιμο έναν πολύ υψηλό τόκο. "Αν κανείς συγκρίνει τον τόκο που έπρεπε να πληρώνει ή Ρουμανία ή η Σερβία ή η Βουλγαρία για τα δάνεια με τον μέσο τόκο που ίσχυε στη Δυτική Ευρώπη, διαπιστώνει ότι υπήρχε μια διαφορά 4% με 5%. Και το μεγαλύτερο μέρος αυτών των δανείων δεν επενδύθηκε στην οικονομία. Σύμφωνα με τους υπολογισμούς μου (οφείλω να ομολογήσω ότι δεν είναι πολύ ακριβείς) μόνο το 10% με 12% περίπου αυτών των χρημάτων πήγε πράγματι σε παραγωγικές επενδύσεις. Το υπόλοιπο πήγε στο στρατό, για πυρομαχικά κλπ.

Ώς εκ τούτου όλες οι βαλκανικές χώρες στο γύρισμα του αιώνα οδηγήθηκαν σχεδόν σε κατάσταση χρεωκοπίας. "Ετσι, το ξένο κεφάλαιο δεν λειτούργησε προς την κατεύθυνση της ανάπτυξης. Η γεωργία δεν βελτιώθηκε, και λόγω αυτού του γεγονότος δεν υπήρξε εκβιομηχάνιση ή, καλύτερα, έγινε ένα ξεκίνημα εκβιομηχάνισης, κάποια δείγματα εκβιομηχάνισης. Έννοώ ότι, μπορεί κανείς να έρθει με στατιστικές που να αποδεικνύουν, ως πούμε, ότι η βιομηχανική παραγωγή πράγματι αυξήθηκε τόσο και τόσο. 'Αλλά απ' ό,τι ξέρω, αν πάρετε για παράδειγμα τον αριθμό των βιομηχανικών εργατών στην Ελλάδα πριν από τον Δεύτερο Παγκόσμιο Πόλεμο ήταν γύρω στις 30 ή 40 χιλιάδες. Στη Βουλγαρία υπήρχαν 60.000 εργάτες βιομηχανίας. Στη Σερβία 50.000. Η μόνη χώρα που είχε πράγματι κάποια βιομηχανία ήταν η Ρουμανία. 'Αλλά γιατί υπήρξε κάποια εκβιομηχάνιση στην περίπτωση της Ρουμανίας; Γιατί η χώρα αυτή είχε μια σημαντική πλουτοπαραγωγική πηγή: το πετρέλαιο, πράγμα που ήταν πολύ σημαντικό. Η Ρουμανία ήταν, μετά τη Ρωσία, η δεύτερη πετρελαιοπαραγωγός χώρα στην Ευρώπη: έτσι επέτυχε δάνεια. 'Αλλά και μ' αυτά τα δάνεια, παρήγαν μόνο αργό πετρέλαιο, ενώ τα κάθε είδους διυλιστήρια τα ανέλαβαν οι ξένοι. Κατ' αυτόν τον τρόπο η εκβιομηχάνιση ήταν πράγματι πολύ μικρής έκτασης. Αυτό που έγινε λοιπόν στα Βαλκάνια ήταν απλώς κάποια μικρή οικονομική ανάπτυξη: τα ποσοτικά στοιχεία μαρτυρούν κάποια αύξηση της παραγωγής, κάποια αύξηση των εξαγωγών, κάποιον εκσυγχρονισμό. "Ετσι, όλα άλλαξαν και παρ' όλα αυτά τίποτε δεν άλλαξε. "Plus ça change, plus c'est la même chose". "Απ' αυτήν την άποψη, στα Βαλκάνια δεν έγινε καμία σημαντική αλλαγή, γιατί ό,τι συνέβαινε δεν ήταν τίποτε περισσότερο από την άρχη της αλλαγής, μια άρχη όμως που ποτέ δεν έφτασε να ολοκληρωθεί πραγματικά πριν από τον Πρώτο Παγκόσμιο Πόλεμο.

‘Υπάρχει μιὰ παροιμία ποὺ λέει: δύο μουλάρια φαίνονται ὅμοια καὶ ὅμως δὲν εἶναι. Ἐννοῶ ὅτι, στὴν περίπτωση τῶν Βαλκανίων, ἔχετε ἓνα σωρὸ πράγματα, ἓνα πλῆθος θεσμῶν, ἔντονη οἰκονομικὴ δραστηριότητα, ποὺ παρομοιάζουν μ’ ἐκεῖνα τῆς Δυτικῆς Εὐρώπης καί, παρ’ ὅλα αὐτά, δὲν πρόκειται γιὰ τὸ ἴδιο πράγμα.

Θὰ σᾶς δώσω ἓνα παράδειγμα, ἔχει σχέση μὲ τὴν ἐπίπτωση τῶν σιδηροδρόμων. Σὲ ὅλες τὶς βαλκανικὲς χῶρες κατασκευάστηκε κάποιος σιδηροδρομικὸ δίκτυο. Μπορεῖ νὰ μὴν ἦταν μεγάλο, πάντως φτιάχτηκαν σιδηροδρόμοι. Τυπικὰ ἓνα σιδηροδρομικὸ χιλιόμετρο εἶναι ἓνα σιδηροδρομικὸ χιλιόμετρο, εἴτε πρόκειται γιὰ τὴν Ἀγγλία ἢ τὴ Γερμανία εἴτε γιὰ τὴν Ἑλλάδα. Καὶ ὅμως δὲν εἶναι τὸ ἴδιο. Γιατὶ πὼς χρησιμοποιοῦσαν αὐτὸν τὸν σιδηρόδρομο; Ποιὰ ἦταν τὰ πολλαπλασιαστικὰ φαινόμενα ποὺ προκαλοῦσε; Ποιὰ ἦταν ἡ σημασία του γιὰ τὴν οἰκονομία;

Οἱ ἀκόλουθοι ἀριθμοὶ δείχνουν τὸν ὄγκο τῶν μεταφερομένων ἐμπορευμάτων (σὲ τόννους) κατὰ ἑκατοντάδα χιλιάδων πληθυσμοῦ: στὴν Ἑλλάδα ἦταν 0,28 (φυσικὰ στὴν Ἑλλάδα ἡ σημασία τοῦ σιδηρόδρομου δὲν ἦταν ἡ ἴδια, ἐξαιτίας τῶν θαλασσίων συγκοινωνιῶν), στὴ Ρουμανία 1,3, στὴ Σερβία 0,26, στὴ Βουλγαρία 0,53, ἐνῶ ὁ μέσος ὅρος γιὰ τὴ Δυτικὴ Εὐρώπη ἦταν 8,18.

Γιὰ τὴ μεταφορὰ προσώπων, οἱ παρακάτω ἀριθμοὶ δείχνουν (φυσικὰ πρόκειται γιὰ πολὺ γενικὲς προσεγγίσεις) πόσα ταξίδια πραγματοποιοῦσε ἓνα πρόσωπο μέσα σ’ ἓνα χρόνο (ἐννοῶ χρησιμοποίησι τοῦ σιδηρόδρομου σὲ ὅποιαδήποτε περίπτωσι): στὴν Ἑλλάδα 3,3, στὴ Ρουμανία 1,6, στὴ Σερβία 0,..., (ποὺ σημαίνει ὅτι οὔτε μιὰ φορὰ ἓνα ἄτομο, ἄντρας ἢ γυναίκα, δὲν χρησιμοποίησε σιδηρόδρομο στὸ διάστημα ἐνὸς ἔτους), στὴ Βουλγαρία 1,6 καὶ στὴ Δυτικὴ Εὐρώπη 21,9.

Βλέπετε δηλαδὴ ὅτι τὸ ἴδιο σύστημα μεταφορῶν, στὴν οἰκονομικὴ ζωὴ τῶν βαλκανικῶν χωρῶν, ὑποαπασχολεῖτο· δὲν εἶχε τὶς ἐπιπτώσεις ποὺ θὰ ἔπρεπε νὰ εἶχε. Μὲ λίγα λόγια, ἔχετε σιδηροδρόμους, ἔχετε κάποιες σύγχρονες μεθόδους, χωρὶς ὅμως πραγματικὴ ἐπίδρασι στὴν οἰκονομία. Καὶ φυσικὰ, ἂν πάρετε τὴν κατανομὴ τοῦ πληθυσμοῦ κατὰ κατηγορίες οἰκονομικῆς δραστηριότητος, καὶ τὴν ἀντίστοιχη κατανομὴ τοῦ ἐθνικοῦ εἰσοδήματος — βέβαια, οἱ ἀριθμοὶ ποὺ σᾶς δίνω δὲν εἶναι πολὺ ἀκριβεῖς — σὲ ὅλες σχεδὸν τὶς βαλκανικὲς χῶρες ἡ συμμετοχὴ τῆς βιομηχανίας στὸ ἐθνικὸ εἰσόδημα ἦταν μόνο γύρω στὸ 10% μὲ 15%.

Καὶ γιὰ νὰ τελειώσω, ἂν συγκρίνετε τὸ κατὰ κεφαλὴν ἐθνικὸ εἰσόδημα τῶν τεσσάρων βαλκανικῶν χωρῶν μὲ τὸ μέσο εὐρωπαϊκὸ, ἔχετε τοὺς δείκτες ποὺ φαίνονται στὸν Πίνακα 2.

ΠΙΝΑΚΑΣ 2.

Σύγκριση κατά κεφαλήν εισοδήματος βαλκανικῶν χωρῶν
μὲ τὸ μέσο εὐρωπαϊκὸ εἰσόδημα.

Χῶρες	Ἔτη	
	1860	1910
Ἑλλάδα	230 δολ.	325 δολ.
Ρουμανία	200 »	307 »
Σερβία	220 »	282 »
Βουλγαρία	210 »	275 »
Μέσο εὐρωπαϊκὸ	310 »	500 »

Σημείωση: Οἱ ὑπολογισμοὶ αὐτοὶ ἔγιναν ἀπὸ τὸν Paul Bairoch (φυσικά, δὲν εἶναι πολὺ ἀκριβεῖς) καὶ ἐκφράζονται σὲ δολάρια τοῦ 1960.

Βλέπετε ἔτσι ὅτι τὸ 1860 ἡ διαφορὰ ἀπὸ τὸ μέσο εὐρωπαϊκὸ εἰσόδημα γιὰ ὅλες τὶς βαλκανικὲς χῶρες, ἦταν 30%. Καὶ ἂν πάρετε τὸ 1910, ἔχετε μιὰ αὐξηση 50% γιὰ τὴν Ἑλλάδα, 50% γιὰ τὴ Ρουμανία καὶ μόνο 30% γιὰ τὴ Σερβία καὶ τὴ Βουλγαρία. Ἀλλὰ τὸ μέσο εὐρωπαϊκὸ εἰσόδημα ἦταν ἤδη 500 δολ. Ἔτσι, ἡ διαφορὰ ἀνάμεσα στὸ μέσο βαλκανικὸ καὶ τὸ μέσο εὐρωπαϊκὸ κατὰ κεφαλήν εἰσόδημα αὐξήθηκε. Τὸ κατὰ κεφαλήν εἰσόδημα, δηλαδή, τῶν βαλκανικῶν χωρῶν αὐξήθηκε μέν, ἀλλὰ ἀντιπροσώπευε μόνο τὸ 50% τοῦ μέσου εὐρωπαϊκοῦ, καὶ θὰ ἔλεγα, μόνο τὸ 25% μὲ 30% τοῦ κατὰ κεφαλήν εἰσοδήματος τῶν πιὸ ἀνεπτυγμένων εὐρωπαϊκῶν χωρῶν. Ἀπ' αὐτὴ τὴν ἄποψη, τὰ Βαλκάνια δὲν μπόρεσαν νὰ γίνουν μέλη τοῦ ὁμίλου τῶν ἀνεπτυγμένων χωρῶν· παρέμειναν στὴν ὑπανάπτυξη, ὅπως καὶ πρὶν.

IV. Προβλήματα του μεσοπολέμου

Τὰ μικρὰ κράτη

Φυσικά εἶστε πολὺ νέοι γιὰ νὰ θυμᾶστε, ἀλλὰ ὅταν ἐγὼ ἦμουν νέος, ὅποτε μιλοῦσαν γιὰ τὴν ἐποχὴ πρὶν ἀπὸ τὸν Πρῶτο Παγκόσμιο Πόλεμο, τὴν ἀποκαλοῦσαν «παλιὸ καλὸ καιρὸ». Πρὶν ἀπὸ τὸν Πόλεμο, ἦταν ὁ παλιὸς καλὸς καιρὸς κι αὐτὸ γιὰτὶ μετὰ τὸν πόλεμο ὅλο καὶ κάτι δὲν πήγαινε καλά. Ἔτσι, ἡ εὐτυχισμένη αὐτὴ ἐποχὴ, χοντρικὰ ἀπὸ τὰ μέσα τοῦ 19ου αἰ. ὡς τὸν Πρῶτο Παγκόσμιο Πόλεμο, εἶχε τελειώσει καὶ ἡ περίοδος τοῦ μεσοπολέμου (1918-1939) μπορεῖ νὰ ὀνομαστεῖ «20 χρόνια κρίσης».

Πράγματι ἐπρόκειτο γιὰ εἴκοσι ἄσχημα χρόνια, ἰδιαίτερα ἂν τὰ συγκρίνουμε μὲ τὴν περίοδο πρὶν ἀπὸ τὸν Πρῶτο Πόλεμο. Ἐπιτρέψτε μου νὰ συνοψίσω γιὰ ἄλλη μιὰ φορὰ τὰ κύρια χαρακτηριστικὰ τῆς περιόδου πρὶν ἀπὸ τὸν Πρῶτο Παγκόσμιο Πόλεμο, χαρακτηριστικὰ ποὺ θὰ χρησιμεύουν γιὰ τὴ σύγκριση μὲ τὴν περίοδο μετὰ ἀπ' αὐτόν. Τέσσερα ἦταν τὰ κύρια χαρακτηριστικὰ αὐτῆς τῆς περιόδου.

Τὸ πρῶτο: στὴ διεθνή πολιτικὴ ὑπῆρχε, πάνω-κάτω, ἓνα εἶδος *ισορροπίας δυνάμεων*. Ἀνάμεσα στὸ 1815 καὶ τὸ 1914, ἐπὶ 100 χρόνια σχεδόν, δὲν ἐγίνε κανένας μεγάλος πόλεμος στὴν Εὐρώπη. Φυσικά γιὰ τὴν Ἑλλάδα καὶ γενικότερα γιὰ τὰ Βαλκάνια, ὑπῆρξαν πόλεμοι, δὲν εἶχαν ὅμως τὴν ἔκταση τῶν Ναπολεοντίων Πολέμων, πρὶν ἀπὸ τὸ 1815, οὔτε ἐκεῖνη τοῦ Πρώτου Παγκοσμίου Πολέμου. Εἴχαμε δηλαδή, οὐσιαστικά, «ἐκατὸ χρόνια σχετικῆς εἰρήνης», πράγμα ποὺ σίγουρα συνέβαλε στὴν οἰκονομικὴ καὶ κοινωνικὴ ἀνάπτυξη αὐτῆς τῆς περιόδου.

Τὸ δεῦτερο κύριο χαρακτηριστικὸ ἦταν αὐτὸ ποὺ ὀνομάζουμε *κανόνα τοῦ χρυσοῦ*. Θὰ θυμᾶστε ὅτι, ἀναφέρθηκα σ' αὐτὸ μὲ πολλὴ συντομία. Τὸ διεθνὲς νομισματικὸ σύστημα τοῦ χρυσοῦ κανόνα ἐγκαθιδρύθη-

κε, πάνω-κάτω, στις δεκαετίες του 1860 και 1870, και με το τέλος του 19ου αι. όλες σχεδόν οι χώρες προσχώρησαν σ' αυτό.

Γιατί ήταν τόσο μεγάλη ή σημασία του χρυσοῦ κανόνα; Γιατί σταθεροποίησε τις χρηματιστικές σχέσεις ανάμεσα στις διάφορες χώρες. Έτσι ήταν κανείς σίγουρος, κι αυτό για μιὰ περίοδο σχεδόν τριάντα χρόνων, ὅτι ἂν ἤθελε νὰ ἀλλάξει τὴ δραχμὴ μὲ λίρες ἢ δολλάρια, θὰ ἔπαιρνε πάντα τὴν ἴδια ποσότητα χρήματος. Φαντάζεστε τί θὰ πεῖ νὰ μὴν ἀλλάζει καθόλου ἡ ἀξία ὅλων τῶν νομισμάτων ἐπὶ 30 ἢ 40 χρόνια; Εἶναι ἀναμφισβήτητο ὅτι αὐτὸ συνέβαλε σὲ μιὰ ὁμαλὴ οἰκονομικὴ ἀνάπτυξη, γιατί ἦταν κανείς σίγουρος ὅτι ἂν ἔκανε ἐπένδυση, ἂν κρατοῦσε τὰ λεφτά του, ἂν τὰ ἔβαζε στὴν τράπεζα κ.λπ., τὰ λεφτά του διατηροῦσαν, πάνω-κάτω, τὴν ἀξία τους. Αὐτὸ λοιπὸν ἦταν τὸ δεύτερο χαρακτηριστικὸ ἐκείνης τῆς παλαιᾶς τάξης πραγμάτων: τὸ διεθνὲς νομισματικὸ σύστημα τοῦ χρυσοῦ κανόνα.

Τὸ τρίτο χαρακτηριστικὸ εἶναι αὐτὸ ποὺ θὰ μπορούσαμε νὰ τὸ ὀνομάσουμε *αὐτορρυθμιζόμενη ἀγορά*. Πράγματι, βασικὸ στοιχεῖο τῆς οἰκονομίας ἦταν ὁ φιλελεύθερος χαρακτήρας τῆς. Οἱ δυνάμεις τῆς ἀγορᾶς ἦταν οἱ κυρίαρχες δυνάμεις καὶ ἡ ὅλη κίνηση τῆς οἰκονομίας ρυθμιζόταν κυρίως ἀπ' αὐτές. Δὲν θὰ ἤθελα νὰ πῶ ὅτι πρὶν ἀπὸ τὸν Πρῶτο Παγκόσμιο Πόλεμο δὲν ὑπῆρχε καθόλου κρατικὸς παρεμβατισμὸς, ὅτι δὲν ὑπῆρχαν καθόλου ἐξωγενεῖς παράγοντες ποὺ νὰ ἐπιδροῦν στὴν οἰκονομία. Παρ' ὅλα αὐτά, τὸ κύριο χαρακτηριστικὸ ἦταν αὐτὸ τῆς αὐτορρυθμιζόμενης ἀγορᾶς, καὶ ἔτσι ἡ κίνηση τῆς ἀγορᾶς, ἡ σχέση ἀνάμεσα στὴ ζήτηση καὶ τὴν προσφορά, εἶχε πάνω-κάτω τὴ δυνατότητα νὰ ἐξισορροπεῖ τὴν οἰκονομία, καί, μὲ μερικὲς ταλαντεύσεις, τὰ πράγματα πῆγαιναν καλά.

Καὶ τὸ τέταρτο χαρακτηριστικὸ αὐτῆς τῆς παλαιᾶς τάξης πραγμάτων ἦταν ὅτι παντοῦ, λίγο-πολύ, (φυσικὰ ὑπῆρχαν μερικὲς ἐξαιρέσεις, π.χ. ἡ Ρωσία) ὑπῆρχε ἓνα κράτος ποὺ μπορούμε νὰ τὸ ὀνομάσουμε φιλελεύθερο. *Ἡ ἰδέα τοῦ φιλελευθερισμοῦ* ἐπεκράτησε σχεδὸν σ' ὅλες τὶς χώρες τῆς Εὐρώπης καὶ ὁ ρόλος τοῦ κράτους ἦταν σχετικὰ περιορισμένος· σχεδὸν ὅλα τὰ εὐρωπαϊκὰ κράτη εἶχαν ἓνα σύνταγμα, ἓνα εἶδος κοινοβουλευτισμοῦ ἢ φιλελεύθερους θεσμούς. Αὐτὸ ἦταν τὸ τέταρτο χαρακτηριστικὸ τῆς παγκόσμιας τάξης πραγμάτων πρὶν ἀπὸ τὸν Πρῶτο Παγκόσμιο Πόλεμο.

Θὰ ἔλεγα ὅτι μετὰ τὸν Πρῶτο Παγκόσμιο Πόλεμο ὅλα σχεδὸν κατέρρευσαν. Ὁλοφάνερα, τὸ πρῶτο πράγμα ποὺ κατέρρευσε ἦταν ἡ διεθνὴς τάξη, ἡ ἰσορροπία δυνάμεων· γιατί ἂν ἡ ἰσορροπία δυνάμεων εἶχε διατηρηθεῖ, τὰ πράγματα δὲν θὰ εἶχαν φτάσει στὸν πόλεμο. Ἔτσι ὁ πόλεμος αὐτὸς ἦταν ἡ κυριότερη ἔνδειξη ὅτι ἡ ἰσορροπία δυνάμεων εἶχε ἀνατραπῆ ἢ, καλύτερα, ὅτι ὑπῆρχαν πολιτικὲς καὶ διεθνεῖς δυνάμεις, δυνάμεις σὲ παγκόσμιο ἐπίπεδο, οἱ ὁποῖες ἤθελαν νὰ ἀλλάξουν τὴν ὑπάρχουσα ἰσορροπία δυνάμεων.

Ὁλοφάνερα, μετὰ τὴν ἥττα τῆς Γερμανίας καὶ τὴ νίκη τῆς Γαλλίας καὶ τῆς Ἀγγλίας καὶ φυσικὰ τῶν Ἑνωμένων Πολιτειῶν, ἡ ἰσορροπία δυνάμεων ἄλλαξε μονομερῶς, πρὸς ὄφελος τῶν τριῶν αὐτῶν κρατῶν. Ἦταν ἀκριβῶς ὁ Πρῶτος Παγκόσμιος Πόλεμος ποὺ ἔφερε τὶς Ἑνωμένες Πολιτεῖες στὸ προσκήνιο σὰν μιὰ διεθνή δύναμη. Γιατί, στὸν 19ο αἰ., οἱ Ἑνωμένες Πολιτεῖες δὲν ἔπαιζαν ρόλο στὴ διεθνή ἰσορροπία δυνάμεων. Μετὰ ὅμως ἀπὸ τὸν Πρῶτο Παγκόσμιο Πόλεμο, μετὰ τὴν ἥττα τῶν ἀποκαλούμενων Κεντρικῶν Δυνάμεων, ὑπῆρξε ἓνα εἶδος κυριαρχίας ποὺ ἐπιβλήθηκε ἀπὸ τὴ Γαλλία καὶ τὴν Ἀγγλία, μὲ τὴ Γαλλία νὰ προσπαθεῖ νὰ γίνεῖ ἡ ὑπ' ἀριθμὸν ἓνα δύναμη στὴν Εὐρώπη. Καὶ ἐδῶ βρίσκεται ἓνα ἀπὸ τὰ σοβαρὰ προβλήματα τοῦ νέου συσχετισμοῦ δυνάμεων μετὰ τὸν Πρῶτο Παγκόσμιο Πόλεμο. Πρόκειται γιὰ τὴν βαθιὰ ἀντίφαση ἀνάμεσα στὴ Γαλλία ὡς πολιτικὴ καὶ στρατιωτικὴ δύναμη καὶ στὴ Γαλλία ὡς οἰκονομικὴ δύναμη.

Θὰ ἤθελα νὰ ἀναφερθῶ γιὰ ἄλλη μιὰ φορὰ στὸν Max Weber. Ὁ Max Weber, ποὺ κατὰ τὴ γνώμη μου παραμένει πιθανῶς ἀκόμη ὁ καλύτερος κοινωνιολόγος τοῦ 19ου καὶ τοῦ 20οῦ αἰ., ὅταν ἀνέλυε τὴν κοινωνικὴ δομὴ καὶ τὴν κοινωνικὴ ἐξουσία στὴ Γερμανία, ἔλεγε ὅτι μιὰ ἀπὸ τὶς κυριότερες ἀντιθέσεις στὴ Γερμανία πρὶν ἀπὸ τὸν Πρῶτο Παγκόσμιο Πόλεμο, ἦταν ὅτι ἡ κυρίαρχη πολιτικὴ ὁμάδα, ἡ κυρίαρχη κοινωνικὴ ὁμάδα, οἱ Γερμανοὶ γαιοκτῆμονες, οἱ “Junkers” — κυρίως τοῦ ἀνατολικοῦ τμήματος τῆς Γερμανίας — ποὺ ἦταν στὸ πολιτικὸ ἐπίπεδο ἡ κυρίαρχη τάξη, ἡ τάξη δηλαδὴ ποὺ κυριαρχοῦσε στὸ κράτος, οἰκονομικὰ βρισκόνταν σὲ παρακμὴ. Καὶ ὁ Max Weber παρατηρεῖ ὅτι ὅταν ὑπάρχει αὕτὴ ἡ ἀντίθεση, δηλαδὴ ὅταν ἡ πολιτικὴ κυρίαρχη τάξη δὲν ταυτίζεται μὲ τὴν οἰκονομικὰ κυρίαρχη, τότε δημιουργοῦνται πολλὰ προβλήματα. Ἡ θέση αὕτὴ τοῦ Max Weber μπορεῖ νὰ ἐπεκταθεῖ καὶ ἀπὸ τὴν περίπτωσιν τῆς Γερμανίας νὰ ἰσχύσει καὶ γιὰ τὴν περίπτωσιν τῶν διεθνῶν σχέσεων: ἀποτελοῦσε λοιπὸν βασικὴ ἀντίφαση τὸ γεγονὸς ὅτι ἡ Γαλλία ἦταν ἡ ἰσχυρότερη χώρα στὴν Εὐρώπη, ὅχι ὅμως καὶ ἀπὸ οἰκονομικὴ ἄποψη.

Τὸ δευτέρου χαρακτηριστικό, ὁ διεθνὴς χρυσὸς κανόνας: Τὸ σύστημα τοῦ χρυσοῦ κανόνα κατέρρευσε βέβαια στὴ διάρκεια τοῦ Πρώτου Παγκόσμιου Πολέμου ἀλλὰ ἀκόμα περισσότερο μετὰ τὸν πόλεμο. Ὁ πληθωρισμὸς ποὺ εἶχε ἐμφανιστεῖ στὴ διάρκεια τοῦ πολέμου συνεχίστηκε. Καὶ σὲ μερικὲς χώρες, ὅπως ἡ Γερμανία καὶ ἡ Αὐστρία, κατέληξε σ' ἓναν ὑπερπληθωρισμὸ ἢ καλπάζοντα πληθωρισμὸ — εἶναι αὐτονόητο ὅτι καὶ ἡ Οὐγγαρία εἶχε ἐπίσης ἓναν καλπάζοντα πληθωρισμὸ, γιατί ποτέ τῆς ἡ Οὐγγαρία δὲν ἀπέφυγε κανένα κακό. Πληθωρισμὸ βέβαια εἶχαν καὶ πολλές ἄλλες χώρες. Ἔτσι, ὁ χρυσὸς κανόνας ἐγκαταλείφθηκε. Οἱ βρετανικὲς χρηματιστικὲς δυνάμεις προσπάθησαν νὰ τὸν ἐπαναφέρουν· ἡ τελευταία προσπάθεια ἐγίνε το 1924 (θὰ ξαναγυρίσω σ' αὐτό). Ὁ χρυσὸς κανόνας ὅμως, ἀκόμη καὶ γιὰ τὴ μικρὴ περίοδο ποὺ ἐπανέκτησε τὴ ἰσχὺ του, ἀνάμεσα στὸ 1924 καὶ τὸ 1931, δὲν λειτουργοῦσε πιά μὲ τὸν ἴδιο τρόπο, ὅπως πρὶν ἀπὸ τὸν Πρῶτο Παγκόσμιον Πόλεμο.

Ἀναφορικὰ μὲ τὸ τρίτο θέμα, ἡ αὐτορρυθμιζόμενη ἀγορά, ἡ ἐλεύθερη ἀγορά, ἔπαψε νὰ ὑπάρχει. Μετὰ τὸν Πρῶτο Παγκόσμιον Πόλεμο, ἰδιαίτερα στὶς ἡττημένες χώρες, ἡ παρέμβαση τοῦ κράτους ἐγίνε το ὑπ' αἰριθμὸν ἓνα αἴτημα· ἡ ἀγορὰ δὲν λειτουργοῦσε μὲ τὸν ἴδιο τρόπο. Ὁ πληθωρισμὸς ἦταν μιὰ πολὺ σαφὴς ἐνδειξη ὅτι κάτι δὲν πῆγαινε καλὰ μὲ τὴν ἀγορά, γιατί ὅταν ὑπάρχει καλπάζων πληθωρισμὸς, ὑπάρχει καὶ τεράστια ἀνισορροπία ἀνάμεσα στὴ ζήτηση καὶ τὴν προσφορά. Καὶ πρέπει νὰ λάβουμε ὑπόψη μας (θὰ ἐπανέλθω σ' αὐτὸ τὸ θέμα) ὅτι, μετὰ τὸν Πρῶτο Παγκόσμιον Πόλεμο, ὁ χάρτης τῆς Ἀνατολικῆς Εὐρώπης, καὶ ἰδιαίτερα τῆς Νότιο-Ἀνατολικῆς, ξαναφτιάχτηκε ἀπὸ τὴν ἀρχή. Καινούρια κράτη ἐμφανίστηκαν, ἓνα κράτος ποὺ ἦταν μικρὸ ἐγίνε μεγαλύτερο κ.λπ. Καὶ τὰ νέα αὐτὰ κράτη αἰσθάνθηκαν ὅτι ἔπρεπε νὰ δημιουργήσουν μιὰ καινούρια κοινωνία.

Σύμφωνα μὲ τὸν φιλελευθερισμὸ, στὴ σχέση ἀνάμεσα στὸ κράτος καὶ τὴν κοινωνία, τὸ κυρίαρχο στοιχεῖο εἶναι ἡ κοινωνία καὶ τὸ κράτος ὑπηρετεῖ, περισσότερο ἢ λιγότερο, τὴν κοινωνία. Τώρα τὰ πράγματα ἀντιστράφηκαν καὶ τὸ κράτος προσπαθοῦσε, λίγο-πολύ, νὰ δημιουργήσῃ μιὰ καινούρια κοινωνία. Ἀς πάρουμε γιὰ παράδειγμα δύο χώρες, τὴ Γιουγκοσλαβία, ἡ ὁποία δὲν ὑπῆρχε πρὶν ἀπὸ τὸν Πρῶτο Παγκόσμιον Πόλεμο, καὶ τὴ Ρουμανία. Τὸ ἔδαφος τῆς Γιουγκοσλαβίας, ἂν πάρει κανεὶς σὰν βάση τὴ Σερβία, αὐξήθηκε περίπου δύο ἢ τρεῖς φορές· τὸ ἴδιο καὶ τῆς Ρουμανίας. Ἀπὸ τὴ σημερινὴ Γιουγκοσλαβία, πρὶν ἀπ' τὸν Πρῶτο Παγκόσμιον Πόλεμο, ὑπῆρχε τὸ σερβικὸ κράτος, ἐνῶ ἡ Κροατία ἦταν μέρος τῆς Οὐγγαρίας, ἡ Σλοβενία μέρος τῆς Αὐστρίας, ἡ Βοσνία καὶ ἡ Ἑρζεγοβίνη, οἱ

όποιες απέτελεσαν ένα πολύ σημαντικό κομμάτι της νέας Γιουγκοσλαβίας, βρισκόντουσαν, λιγότερο ή περισσότερο, κάτω από την εξάρτηση της Αύστρου-Ούγγαρίας. Έγινε λοιπόν μιὰ μεγάλη ανάμιξη πληθυσμών οι οποίοι, απ' όσο ξέρω, ποτέ τους δεν είχαν ζήσει μαζί σ' ολόκληρο το ιστορικό τους γένεσθαι. Είναι φανερό ότι, μ' αυτές τις συνθήκες, ο ρόλος του κράτους έγινε πολύ σημαντικός. Καί ουσιαστικά, ή αυτορρυθμιζόμενη, ελεύθερη αγορά δεν λειτουργούσε πραγματικά πιά.

Είναι αυτονόητο ότι αν ο ρόλος του κράτους στην οικονομία μεγάλωνε, καί ή ιδέα του φιλελεύθερου κράτους υποχωρούσε επίσης. Στην πραγματικότητα, ή άμφισβήτηση του φιλελεύθερου κράτους προερχόταν από τρεῖς διαφορετικές πηγές.

Ή πρώτη, μιὰ πολύ σημαντική, θὰ ἔλεγα, ιδεολογική άμφισβήτηση, αλλά καί πολιτική καί κοινωνική, προήλθε, όλοφάνερα, από τή ρωσική επανάσταση. "Όπως ξέρετε, όταν ο Λένιν πήρε τήν εξουσία στη Ρωσία, ή άρχική ιδέα ήταν ότι στη χώρα αυτή γίνεται μόνον ή άρχή της επαναστατικής διαδικασίας· ο Λένιν χαρακτήριζε τή Ρωσία σαν μιὰ τρομερά καθυστερημένη χώρα — είχε σίγουρα δίκιο — καί πίστευε ότι ή Ρωσία μπορούσε μόνο νά άρχισει τήν επαναστατική διαδικασία, αλλά ότι άργότερα αυτή ή επαναστατική διαδικασία θὰ επεκτεινόταν· πιό ειδικά, θὰ επεκτεινόταν σέ μιὰ περισσότερο ανεπτυγμένη χώρα. Καί στά μάτια του εργατικού κινήματος πρώτη ύποψήφια ήταν πάντα ή Γερμανία. Καί αν ή επανάσταση επικρατούσε στη Γερμανία, τότε ολόκληρη ή Ευρώπη θὰ πήγαινε με τὸ μέρος της επανάστασης. Τὸ κέντρο της επανάστασης δὲν θὰ ήταν πιά ή Ρωσία· ή Ρωσία δὲν θὰ ήταν παρὰ μόνο μιὰ δευτερεύουσας σημασίας χώρα στὸν νέο επαναστατικό, σοσιαλιστικό κόσμο.

"Όπως ξέρετε, τὰ πράγματα δὲν ακολούθησαν αὐτὸν τὸ δρόμο. Παρ' όλα αὐτά, αν καί ή ρωσική επανάσταση δὲν πέτυχε απ' αὐτὴ τὴν άποψη, ὅμως ή άμφισβήτηση του φιλελεύθερου κράτους από τὴν επανάσταση ήταν παρούσα. Ή πιθανότητα ἑνὸς κράτους διαφορετικοῦ τύπου ήταν πράγματι δεδομένη. Καί τὸ κομμουνιστικό κίνημα σέ πολλές χώρες ήταν ακόμη πολύ δυνατό, ἔτσι πού νά αποτελεί μιὰ από τις πιό σημαντικές άμφισβητήσεις του φιλελεύθερου κράτους.

Ύπῃρχαν ὅμως καί άλλες πηγές παρόμοιας άμφισβήτησης. Μία απ' αυτές ήταν κάποιες ιδέες, πού δὲν ήταν ακόμη ο ἰταλικὸς φασισμός, απέτελεσαν ὅμως τις ιδεολογικές καταβολές του. Ἀναφέρομαι ιδιαίτερα σ' ἕναν Ἰταλὸ ιδεολόγο, τὸν Enrico Corradini, ο οποίος ὑπεστήριζε ότι ή ὅλη σύλληψη του Μάρξ, ολόκληρη ή ιδέα της πάλης τῶν τάξεων, εἶναι ἀπολύτως ἐσφαλμένη. Αὐτὸ πού πραγματικά συμβαίνει στὸν κόσμο, δὲν

εἶναι ἡ πάλῃ ἀνάμεσα σὲ διαφορετικὲς κοινωνικὲς ομάδες ἢ διαφορετικὲς κοινωνικὲς τάξεις, ἀλλὰ μιὰ πάλῃ ποὺ πράγματι διεξάγεται ἀνάμεσα στὰ ἔθνη.

Καλά, μπορεῖ κανεὶς νὰ πεῖ, τί τὸ καινούριο ὑπάρχει σ' αὐτὴν τὴν ιδέα, ἡ ὁποία ἀποτελοῦσε, ἀπὸ τὸν 19ο αἰ., βασικὸ στοιχεῖο τῆς γερμανικῆς ιστοριογραφίας, μιᾶς ιστοριογραφίας ποὺ ἦταν πάντα προσανατολισμένη στὸ κράτος καὶ τὸ ἔθνος;

Λοιπὸν, σύμφωνα μὲ τὸν Μάρξ, ὑπάρχουν δύο βασικὲς τάξεις στὴν κοινωνία, οἱ ἀστοὶ καὶ οἱ προλετάριοι.

Κατὰ τὸν Corradini, ὑπάρχουν δύο βασικοὶ τύποι ἔθνων στὸν κόσμος, τὸ προλεταριακὸ ἔθνος καὶ τὸ ἀστικὸ ἔθνος. Τὰ ἀστικά ἔθνη εἶναι, προφανῶς, τὰ πλουσιότερα ἔθνη, τὰ πλούσια κράτη, καὶ τὰ προλεταριακὰ ἔθνη ἢ κράτη εἶναι σὰν τὴν Ἰταλία, τὴν Ἑλλάδα, τὴν Οὐγγαρία ἢ ὅποια-δήποτε ἄλλη παρόμοια χώρα. Κατὰ τὸν Corradini, ὁ κύριος ἀγώνας, ἡ κύρια πάλῃ στὸν κόσμος διεξάγεται ἀνάμεσα στὰ πλούσια καὶ τὰ φτωχὰ, ἀνάμεσα στὰ προλεταριακὰ ἔθνη ἢ κράτη καὶ τὰ ἀστικά. Ὁ Corradini δεχόταν μὲν ὅτι ἀπὸ τὸν 19ο αἰ. εἶχε ἀρχίσει νὰ ἐμφανίζεται μιὰ παγκόσμια οἰκονομία. Ὅμως, ἐνῶ κατὰ τὴν ἀποψη τῶν θεωρητικῶν τοῦ φιλελευθερισμοῦ, ὑποτίθεται ὅτι στὴν ὑπὸ διαμόρφωση παγκόσμια οἰκονομία κυριαρχοῦσε ὁ ρυθμιστικὸς ρόλος τῆς ἀγορᾶς καὶ ὅτι ὑπῆρχε ἓνα εἶδος ἀρμονίας ἀνάμεσα στὰ διάφορα ἔθνη, ἓνας ὁρισμένος βαθμὸς οἰκονομικοῦ συντονισμοῦ καὶ οἰκονομικῆς συνεργασίας, κατὰ τὴ γνώμη τοῦ Corradini τὰ πράγματα δὲν ἦταν ἔτσι. Κατ' αὐτόν, μέσα στὸ πλαίσιο τοῦ συντονισμοῦ δημιουργήθηκαν στὴν πραγματικότητα σχέσεις ὑποτέλειας καὶ τὰ ἀστικά ἔθνη καθυπόταζαν καὶ ἐκμεταλλευόντουσαν τὰ προλεταριακά. Αὐτὴ ἦταν λοιπὸν, σχηματικά, ἡ ἰδεολογία ποὺ ἀποτελέσσε ἓνα ὀργανικὸ κομμάτι τοῦ φασισμοῦ καὶ — ὅπως ξέρετε — κι ὁ φασισμὸς ἐπίσης ἀντιπροσώπευε μιὰ πολὺ σημαντικὴ ἰδεολογικὴ καὶ πολιτικὴ ἀμφισβήτηση τοῦ φιλελεύθερου κράτους.

Καὶ ἡ τελευταία, ἀλλὰ ἴσως ὄχι ἡ λιγότερο σημαντικὴ ἀμφισβήτηση, ἀμφισβήτηση στὸ ἰδεολογικὸ ἐπίπεδο, ἡ ὁποία δὲν εἶχε τὴν τεράστια πολιτικὴ ὑποστήριξη τῆς ὁποίας ἔτυχε ἡ περίπτωση τοῦ Corradini, πίσω ἀπὸ τὴν ιδέα τοῦ ὁποίου τάχθηκε ἀργότερα ἡ Ἰταλία, ἦταν αὐτὴ ποὺ προήλθε ἀπὸ ἓνα Ρουμάνο οἰκονομολόγο, τὸν Manolescu. Ὁ Manolescu παρουσίασε τὴν ιδέα ὅτι οἱ ὅροι τῆς ἀνταλλαγῆς (ἔχω ἤδη μιλήσει γι' αὐτὸ) εἶναι τόσο δυσμενεῖς γιὰ τὰ φτωχὰ κράτη, αὐτὰ ποὺ παράγουν εἶδη διατροφῆς, ἀγροτικὰ προϊόντα καὶ πρῶτες ὕλες, ὥστε πρέπει νὰ ἀνατραποῦν. Καὶ ὁ μόνος τρόπος γι' αὐτὸ θὰ ἦταν αὐτὰ τὰ φτωχὰ κράτη, τὰ

φτωχά έθνη, αντί νά έχουν ένα σύστημα δημοκρατικού φιλελευθερισμού, νά εγκαθιδρύσουν ένα αυταρχικό καθεστώς, μέ την κυριαρχία του κράτους πάνω στην οίκονομία καί πάνω στην κοινωνία. Γιατί αυτός ό τύπος κράτους θά μπορούσε νά βοηθήσει νά ξεπεραστούν οί οίκονομικές δυσκολίες. Έτσι, τό φιλελεύθερο κράτος, στίς άρχές της δεκαετίας του 1920, αντιμετώπιζε πολλαπλές άπειλές.

Άς μπορούμε τώρα στην ιστορική διαδικασία, νά δοΰμε τί συνέβη στη δεκαετία του 1920. Στα πρώτα χρόνια, αφού σταμάτησε ό πόλεμος καί κόπασαν μερικά επαναστατικά κύματα (όπως ξέρετε, στην Ούγγαρία έγιναν δύο επαναστάσεις, τό 1918 καί τό 1919, ή δεύτερη μπολσεβίκικου τύπου), συγκροτήθηκαν τά νέα κράτη. Οί διάφορες συνθήκες ειρήνης κατάφεραν μέχρι τό 1920 νά διευθετήσουν τίς συνοριακές γραμμές, μέ εξαίρεση την περίπτωση της Ελλάδας. Έτσι, άρχισε ή διαδικασία της άνοικοδόμησης.

Βασική παραδοχή κατά τη διαδικασία της άνοικοδόμησης ήταν ότι ή πριν τον Πόλεμο φιλελεύθερη οίκονομία είχε λειτουργήσει, στο σύνολό της, ικανοποιητικά, καί αυτό ποΰ πρέπει τώρα νά κάνουμε δέν είναι τίποτε άλλο παρά — έχοντας πολέμησει σ' αυτόν τον πολύ άστείο καί πολύ τρελό πόλεμο, ποΰ πιθανόν νά ήταν άπλως συνέπεια κάποιας άνόητης άπόφασης — νά συγκεντρώσουμε τίς δυνάμεις μας καί νά ξαναφτιάξουμε τον ίδιο τύπο οίκονομικού συστήματος ποΰ λειτουργούσε πριν.

Έδω θά συγκεντρώσω την προσοχή μου στίς βαλκανικές χώρες, ποΰ στίς άρχές του 20ού αιώνα είχαν άρχίσει νά παράγουν περισσότερα οίκονομικά αγαθά, κυρίως άγροτικά είδη καί πρώτες ύλες, γιά εξαγωγή. Άφού λοιπόν μπορούσαν νά παράγουν κάποιο πλεόνασμα γιά εξαγωγή, μέ αυτό καί μέ τη βοήθεια του ξένου κεφαλαίου, μπόρεσαν νά εισαγάγουν κεφαλαιουχικά αγαθά καί βιομηχανικά είδη ποΰ δέν ήταν σέ θέση άκόμη νά παράγουν. Καί μέ αυτά τά κεφαλαιουχικά αγαθά άρχισαν νά οίκονομοΰν ένα είδος σύγχρονης ύποδομής καί κάποιο τύπο έκβιομηχάνισης. Αυτή ήταν ή διαδικασία, καί λειτούργησε σχετικά καλά μέχρι τό 1914. Λειτούργησε ως ένα βαθμό βέβαια. Όπως σās είπα, δέν νομίζω ότι υπήρξε κάποια ποιοτική άλλαγή, υπήρξε όμως στίς βαλκανικές χώρες κάποια σταθερή οίκονομική άνάπτυξη, πάνω-κάτω, από τό 1890 έως τό 1914.

Έτσι, ή βασική ιδέα παρέμεινε ίδια. Πράγματι, μετά τον Πρώτο Πα-

γκόσμιο Πόλεμο, ή Κοινωνία τῶν Ἐθνῶν ἄρχισε νὰ ἀσχολεῖται μὲ τὰ οἰκονομικὰ προβλήματα τῶν διαφόρων χωρῶν. Καὶ ἡ πανάκεια ποὺ προτεινόταν ἦταν πάντα ἡ ἴδια: ἄς ξαναγυρίσουμε στὸν παλιὸ καλὸ οἰκονομικὸ φιλελευθερισμό, ἄς ξαναγυρίσουμε σ' αὐτὸν τὸν καταμερισμὸ ἐργασίας — ὁ ὁποῖος, σύμφωνα μὲ τοὺς Βρετανοὺς καὶ Γάλλους συγγραφεῖς, δούλεψε σωστὰ — καὶ ἄς κάνουμε τὰ ἴδια. Ἀρχίστε νὰ ἀνῆξάνετε τὶς ἀγροτικές σας ἐξαγωγὰς καὶ τότε μπορεῖτε νὰ ἀγοράσετε βιομηχανικὰ εἶδη, νὰ δανειστεῖτε χρήματα καὶ νὰ προχωρήσετε στὴν ἐκβιομηχάνιση.

Τὰ πράγματα ὅμως δὲν λειτούργησαν ἔτσι, γιὰ τοὺς ἀκόλουθους κύριους λόγους.

Πρῶτα ἀπ' ὅλα, ἡ παραδοχὴ βασιζόταν σὲ ἓνα εἶδος εὐρωπαϊο-κεντρικῆς οἰκονομίας· δηλαδή ἀπὸ τὸ ἓνα ἔχετε τὴν Ἀνατολικὴν Εὐρώπην — ἄς θεωρήσουμε τὴν Ἑλλάδα τμῆμα τῆς Ἀνατολικῆς Εὐρώπης — καὶ ἀπὸ τὸ ἄλλο ἔχετε τὴ Δυτικὴν Εὐρώπην. Ἡ Δυτικὴ Εὐρώπη παράγει βιομηχανικὰ εἶδη καὶ στέλνει βιομηχανικὰ εἶδη στὴν Ἀνατολική· ἡ Ἀνατολικὴ παράγει ἀγροτικὰ εἶδη καὶ τὰ ἀνταλλάσσει μὲ βιομηχανικὰ τῆς Δυτικῆς. Τὰ δύο μέρη εἶναι συμπληρωματικὰ τὸ ἓνα τοῦ ἄλλου.

Τί συνέβη ὅμως στὴ διάρκεια τοῦ Πολέμου; Ὅπως ξέρετε, στὴ διάρκεια τοῦ Πολέμου, σχεδὸν ὁλόκληρη ἡ ἀγροτικὴ παραγωγὴ τῆς Ἀνατολικῆς Εὐρώπης χάθηκε καὶ λόγω τοῦ ὅτι ἦταν ἀδύνατο ἐξαιτίας τοῦ πολέμου νὰ γίνονται οἱ καλλιέργειες καὶ γιὰ τὴν ἡ Γαλλία καὶ ἡ Ἀγγλία ἀποκόπηκαν ἀπὸ τὶς ἀνατολικο-εὐρωπαϊκὰς πηγὰς ἀγροτικῶν προϊόντων. Ἔτσι, αὐτὸ ποὺ πραγματικὰ συνέβη ἦταν ὅτι ἡ ὑπερατλαντικὴ, ἡ ἀμερικάνικη γεωργία, ὅλο καὶ περισσότερο ἐφοδιάζε τὴν δυτικο-εὐρωπαϊκὴ ἀγορὰ μὲ τὰ δικά της προϊόντα. Ἄν κανεὶς κοιτάξει τί συνέβη κατὰ τὴ διάρκεια τοῦ Πρώτου Παγκοσμίου Πολέμου στὶς Ἡνωμένες Πολιτεῖες, τὸν Καναδά, τὴν Αὐστραλία καὶ τὴν Ἀργεντινὴ, θὰ διαπιστώσει ὅτι σ' ὅλες αὐτὰς τὶς χώρες, ἡ καλλιέργησιμη γῆ αὐξήθηκε τρομακτικὰ, γιὰ τὴν ὑπῆρχαν οἱ δυνατότητες μιᾶς μεγάλης ἀγορᾶς πρὸς ὄφελός τους.

Μετὰ τὸν Πόλεμο, ἀκόμη καὶ ἡ Γερμανία, ἡ ὁποία πρὶν τρεφόταν κυρίως ἀπὸ τὴν Ἀνατολικὴν Εὐρώπην, τρεφόταν τώρα ἀπὸ τὴν Ἀμερικὴν, γιὰ τὴν ὅλη ἡ ἀνατολικο-εὐρωπαϊκὴ γεωργία εἶχε καταρρεύσει. Πράγματι, τὸ 1918, τὸ 1919, τὸ 1920, οἱ ἀνατολικο-εὐρωπαϊκὰς χώρες δὲν παρήγαν περισσότερο ἀπὸ τὸ μισὸ τῆς πρὸ τοῦ πολέμου παραγωγῆς. Ἔτσι, γιὰ ἓνα-δυὸ χρόνια, ἡ Ἀνατολικὴ Εὐρώπη ἀδυνατοῦσε νὰ θρέψει τὴ Δυτικὴ καὶ στὴ διάρκεια αὐτῆς τῆς περιόδου ἡ δυτικο-εὐρωπαϊκὴ ἀγορὰ κατακτῆθηκε ἀπὸ τὶς Ἡνωμένες Πολιτεῖες καὶ τὶς ἄλλες ὑπερατλαντικὰς χώρες. Ὅταν λοιπὸν ὁλοκληρώθηκε ἡ ἀνοικοδόμησις τῆς ἀνατολικο-εὐρω-

παϊκής γεωργίας, όταν έφτασαν δηλαδή στο επίπεδο παραγωγής που είχαν προ το 1913, δεν υπήρχε πλέον αγορά, γιατί οι Ένωμένες Πολιτείες παρήγαν πολύ φτηνότερα, και οι ανατολικο-ευρωπαϊκές χώρες δεν μπορούσαν να τις συναγωνιστούν. Αυτό ήταν το πρώτο πρόβλημα. Ο διεθνής καταμερισμός της εργασίας, που στον 19ο αϊ. βασιζόταν κυρίως σ' ένα είδος καταμερισμού ανάμεσα στην Ανατολική και τη Δυτική Ευρώπη, έπαψε να ισχύει και έγιναν μέρος αυτού του καταμερισμού παράγοντες που βρισκότουσαν έξω από την Ευρώπη, παράγοντες που κατέστρεψαν τις ευκαιρίες για την Ανατολική Ευρώπη.

Το δεύτερο πρόβλημα ήταν η προσφορά κεφαλαίων. "Όπως είπαμε, η Ανατολική Ευρώπη υποτίθεται ότι ζητούσε ξένο κεφάλαιο. Μέχρι τον Πρώτο Παγκόσμιο Πόλεμο, οι τρεις χώρες που προμήθευαν κεφάλαιο στην Ανατολική Ευρώπη ήταν η Γερμανία, η Γαλλία και, σ' ένα βαθμό, η Αυστρία. Από αυτές τις τρεις κύριες χώρες, η Γερμανία και η Αυστρία ήταν οι κατ' έσοχην βιομηχανικές χώρες που μπορούσαν να απορροφήσουν μεγάλες ποσότητες αγροτικών προϊόντων από την Ανατολική Ευρώπη. Λοιπόν, τί συνέβη; "Αν δανειζόμουν από τη Γερμανία ή την Αυστρία ως πούμε εκατό εκατομμύρια δολάρια και έπρεπε να τα επιστρέψω, να τα ξεχρεώσω, είχα τη δυνατότητα να το κάνω εξάγοντας περισσότερα αγροτικά προϊόντα.

Μετά τον Πρώτο Παγκόσμιο Πόλεμο όμως, η Γερμανία δεν ήταν πια μια χώρα εξαγωγής κεφαλαίων γιατί η οικονομία της ήταν πολύ αδύνατη και η Αυστρία έπαψε να είναι αυτή που ήταν πριν. Αντί να είναι μια εκτεταμένη έδαφικά αυτοκρατορία, έγινε μια μικρή χώρα η οποία δεν ήταν καθόλου σίγουρο ότι θα μπορούσε να επιβιώσει. "Ετσι, από τις τρεις αυτές χώρες, έμενε μόνο η Γαλλία. Δυο νέες όμως χώρες έπαιρναν τώρα μέρος σ' αυτή τη διαδικασία δανεισμού: η Αγγλία, η οποία πριν από τον Πόλεμο δεν δάνειζε τόσο πολύ στην Ανατολική Ευρώπη και οι Ένωμένες Πολιτείες. "Ετσι, έχουμε τώρα τρεις δανειστές, από τους οποίους όμως κανένας δεν ήθελε να αγοράσει σε σημαντικές ποσότητες προϊόντα από τις ανατολικο-ευρωπαϊκές χώρες. "Ολοφάνερα, οι Ένωμένες Πολιτείες δεν ήταν διατεθειμένες να αγοράσουν, αφού συναγωνιζόντουσαν την Ευρώπη με τα αγροτικά τους προϊόντα και δεν είσχαν τίποτε από την Ανατολική Ευρώπη.

"Ετσι, αν μια χώρα έπαιρνε δάνειο από τις Ένωμένες Πολιτείες για να το ξεχρεώσει έπρεπε να βρει κάποιον αγοραστή. Άλλα ποιόν; Η Αγγλία δεν ενδιαφερόταν για τα προϊόντα της Ανατολικής Ευρώπης γιατί είχε τις αποικίες της καθώς και ένα προνομιακό καθεστώς δασμών με τη

Νέα Ζηλανδία, την Αυστραλία, τὸν Καναδά, ποὺ τῆς προμήθευαν ἐπαρκῶς ἀγροτικὰ προϊόντα. Ἔτσι, ἂν ἡ Ἀγγλία ἔδινε μερικὰ δάνεια, αὐτὸ γινόταν μὲ τὴν προϋπόθεση ὅτι αὐτὸς ποὺ εἶχε δανειστεῖ θὰ ἔβρισκε ἄλλοι χρηήματα γιὰ νὰ τὰ ξεχρεώσει.

Ἡ τρίτη χώρα ἦταν ἡ Γαλλία. Ἡ Γαλλία ὅμως ἦταν ἡ λιγότερο ἐκβιομηχανισμένη χώρα σὲ σύγκριση μὲ τὶς ἄλλες δύο ποὺ ἔδιναν δάνεια. Εἶχε πάντα μιὰ σχετικὰ σταθερὴ γεωργία καὶ εἶχε ἐπίσης, κι αὐτή, τὶς ἀποικίες της· ἔτσι δὲν ἀντιπροσώπευε μεγάλη ἀγορά. Τὸ πρόβλημα λοιπὸν ποὺ ἀναφάνηκε ἦταν ὅτι ἡ σχέση ἀνάμεσα στὸν δανεισμὸ καὶ τὴν ἀγορὰ εἶχε ἀλλάξει.

Πρὶν ἀπὸ τὸν Πρῶτο Παγκόσμιο Πόλεμο, οἱ χώρες ποὺ ἔδιναν τὰ δάνεια συνιστοῦσαν ταυτόχρονα καὶ τὴν ἀγορὰ γιὰ τὰ προϊόντα τῶν ἀνατολικο-εὐρωπαϊκῶν κρατῶν. Μετὰ τὸν πόλεμο, ἡ σχέση αὐτὴ ἀνάμεσα στὸν δανεισμὸ καὶ τὴν ἀγορὰ ἄλλαξε, καὶ οἱ χώρες ποὺ ἤθελαν νὰ δώσουν δάνεια δὲν ἐξασφάλιζαν καὶ τὴν ἀγορὰ γιὰ τὶς ἀνατολικο-εὐρωπαϊκὲς χώρες.

Τὸ τρίτο ζήτημα ἦταν ὅτι μιὰ νέου τύπου οἰκονομικὴ πολιτικὴ ἄρχισε νὰ ἐγκαινιάζεται σὲ ὅλες, σχεδόν, τὶς ἀνατολικο-εὐρωπαϊκὲς χώρες. Πρὶν ἀπὸ τὸν πόλεμο, ἔστω καὶ ἂν ὑπῆρχαν ὀρισμένοι εἰδικοί νόμοι — ἀπ' ὅσο ξέρω, ὑπῆρχαν καὶ στὴν Ἑλλάδα — γιὰ νὰ προστατεύσουν τὴν ντόπια βιομηχανία, νὰ τῆς δώσουν κάποια ὠθηση (ὑπῆρχαν σχεδόν παντοῦ τοῦ ἴδιου τύπου προστατευτικοὶ δασμοί), ὅμως ἡ κύρια οἰκονομικὴ πολιτικὴ ἦταν βασισμένη στὸν οἰκονομικὸ φιλελευθερισμὸ. Ἡ κάθε χώρα προσπαθοῦσε νὰ ἐξάγει ἀγροτικὰ προϊόντα καὶ ἡ βιομηχανία εἶχε λιγότερη σημασία. Μετὰ τὸν Πρῶτο Παγκόσμιο Πόλεμο αὐτὸ ἄλλαξε.

Πρῶτα ἀπ' ὅλα, γιὰ μερικὰ χρόνια, ἡ ἀγροτικὴ παραγωγὴ ἦταν τόσο περιορισμένη ὥστε δὲν ὑπῆρχε πλεόνασμα γιὰ ἐξαγωγή. Ὁ δεῦτερος λόγος ἦταν ὅτι σὲ μερικὲς χώρες — καὶ ἀπ' ὅσο ξέρω ἡ Ἑλλάδα ἀνήκει σ' αὐτές, ὅπως ἐπίσης καὶ ἡ Ρουμανία — ἡ ἀγροτικὴ παραγωγὴ, στὴ δεκαετία τοῦ 1920, ποτὲ δὲν ἔφτασε στὸ πρὶν ἀπὸ τὸ 1913 ἐπίπεδο. Γιὰ τὴν Ἑλλάδα δὲν ξέρω πραγματικὰ γιατί· γιὰ τὴ Ρουμανία εἶναι φανερό: ἔγινε μιὰ ἀγροτικὴ μεταρρύθμιση, πολλὰ μεγάλα κτήματα διενεμήθηκαν καὶ φυσικά, οἱ μικροὶ ἀγρότες δὲν εἶχαν τὴν ἴδια παραγωγικότητα. Ἀπὸ κοινωνικὴ ἄποψη ἡ ἀγροτικὴ αὐτὴ μεταρρύθμιση ἦταν σημαντικὴ, ἀπὸ οἰκονομικὴ ὅμως ἄποψη ἦταν ἀδύνατον νὰ παραχθοῦν οἱ ἴδιες ποσότητες μὲ ἐκείνες τῆς πρὶν τὸν πόλεμο περιόδου. Γιὰ τὴν Ἑλλάδα δὲν ξέρω τοὺς λόγους αὐτῆς τῆς ἀδυναμίας, ἀλλὰ ἂν δὲν γελιέμαι, ἡ ἐλληνικὴ ἀγροτικὴ παραγωγὴ, στὴ δεκαετία τοῦ 1920, ποτὲ δὲν ἔφτασε στὰ προπολε-

μικά επίπεδα. Έτσι, οί ανατολικο-ευρωπαϊκές χώρες δεν είχαν αρκετά γεωργικά πλεονάσματα και αποφάσισαν να περιορίσουν τις εισαγωγές, να υποκαταστήσουν τα εισαγόμενα είδη με εγχώρια προϊόντα.

Ήταν λοιπόν υποχρεωμένες να αρχίσουν μια πολιτική εκβιομηχάνισης που μπορούμε να την αποκαλέσουμε «εκβιομηχάνιση μέσω της υποκατάστασης των εισαγωγών».

Είναι φανερό ότι αυτή η εκβιομηχάνιση μέσω της υποκατάστασης των εισαγωγών, η οποία σε πολλές χώρες πραγματοποιείται ακόμη (π.χ. άπετέλεσε την κύρια οικονομική πολιτική στη Νότια Αμερική μετά τον Δεύτερο Παγκόσμιο Πόλεμο) μπορεί να συμβάλλει στην αύξηση της βιομηχανικής παραγωγής. Έτσι κι έγινε. Στις περισσότερες βαλκανικές χώρες, στη δεκαετία του 1920, η βιομηχανική παραγωγή αυξήθηκε περίπου κατά 60% με 70%, και στη δεκαετία του 1930 αυξήθηκε για άλλη μια φορά. Υπήρξε πράγματι κάποια εκβιομηχάνιση.

Τί τύπου εκβιομηχάνιση όμως; Κι εδώ βρίσκεται η τρίτη αντίθεση. Όταν κανείς εξετάζει τη δομή του εξωτερικού εμπορίου των βαλκανικών χωρών πριν τον Πρώτο Παγκόσμιο Πόλεμο, βλέπει ότι το πρόβλημα δεν ήταν μόνο ότι το 90% ή 95% των εξαγωγών τους το αποτελούσαν αγροτικά είδη και το 90% των εισαγωγών βιομηχανικά, αλλά το ότι η κατανομή κατά κατηγορίες εισαγομένων ειδών ήταν δυσμενής. Μπορεί κανείς να κατατάξει με ποικίλους τρόπους τα εισαγόμενα βιομηχανικά προϊόντα: δύο όμως είναι οι κύριες διακρίσεις που πρέπει να λάβει υπόψη του. Συγκεκριμένα, δεν είναι το ίδιο αν εισάγεις σημαντικές ποσότητες ειδών κατανάλωσης, ύφαντουργικά π.χ., ή αν εισάγεις κεφαλαιουχικά αγαθά.

Όταν κανείς εξετάζει τη σύνθεση των εισαγωγών μιας οποιασδήποτε βαλκανικής χώρας — κι ως είναι η Σερβία, η Ρουμανία, η Βουλγαρία, ή Ελλάδα ή η Ούγγαρία — τα είδη ύφαντουργίας ερχόντουσαν πρώτα: θιά έλεγα ότι περισσότερο από το μισό των εισαγωγών ήταν ύφαντουργικά προϊόντα. Αντίθετα, το μερίδιο των κεφαλαιουχικών αγαθών, τα οποία μπορούν να προωθήσουν την εκβιομηχάνιση, ήταν αναλογικά μικρό. Η ύφαντουργία ήταν λοιπόν το κύριο πρόβλημα, κι έτσι όλη αυτή η πολιτική υποκατάστασης των εισαγωγών άρχισε με τη δημιουργία μιας σχετικώς ισχυρής κλωστοϋφαντουργίας, πράγμα που ήταν σχετικά εύκολο, για τρεις λόγους.

Ο πρώτος ήταν ότι η βρετανική κλωστοϋφαντουργία είχε φτάσει σε πολύ ύψηλά επίπεδα υπερπαραγωγής. Έτσι, αυτό που έκαναν μετά τον Πρώτο Παγκόσμιο Πόλεμο οί Άγγλοι ήταν να ξεπουλήσουν τα παλιά μηχανήματα. Μηχανές που είχαν δουλέψει επί πενήντα ή εξήντα χρόνια

πουλήθηκαν πολύ φτηνά. "Αν ήθελες να αγοράσεις έναν μηχανικό άργαλειό ή οποιαδήποτε άλλη μηχανή, μπορούσες να την αγοράσεις σχετικά φτηνά. Φυσικά ή αποδοτικότητα τους ήταν χαμηλή. Μερικά απ' αυτά τα μηχανήματα είχαν περιπέσει σε άχρηστία γιατί είχαν εμφανιστεί νέα, σύγχρονης τεχνολογίας. Άλλα για τις βαλκανικές χώρες έκαναν. Κατ' αυτό τον τρόπο ή βιομηχανία αυτή σχετικά δεν άπαιτούσε ένταση κεφαλαίου. Έξάλλου, ή ύφαντουργία ήταν πάντα μιὰ βιομηχανία έντασης εργασίας. Καί εργατική δύναμη υπήρχε. Κάθε χώρα διέθετε άφθονη εργατική δύναμη, ιδιαίτερα γιατί ή ύφαντουργία βασίζεται σε γυναικεία εργατική δύναμη. Γυναικεία εργατική δύναμη υπήρχε, ιδιαίτερα εκείνον τον καιρό, γιατί οί άντρες ήταν έπιστρατευμένοι καί έτσι ή εργασία αυτή ήταν φτηνή δεδομένου ότι ή άμοιβή της γυναικείας εργατικής δύναμης ήταν χαμηλή. Αὐτὸς ήταν ὁ δεύτερος λόγος.

Καί ὁ τρίτος λόγος, ήταν θετικός: ή αγορά υπήρχε. 'Η ελαστικότητα της ζήτησης για τὰ ύφαντουργικά προϊόντα ήταν σχετικά καλή. Τὸ μόνο πρόβλημα ποὺ ἔπρεπε νὰ ἀντιμετωπιστεῖ ήταν νὰ ἐξασφαλιστεῖ ὅτι κάθε Έλληνας ἢ κάθε Οὐγγρος θὰ αγοράζε, ὄχι βρετανικά ἢ γαλλικά ἢ οποιαδήποτε ἄλλα ξένα ύφαντουργικά προϊόντα, ἀλλὰ ύφαντουργικά προϊόντα της ἐγχώριας παραγωγῆς. Πῶς μπορούσε νὰ γίνει αὐτό; Στὴν Οὐγγαρία π.χ. γινόταν διαφημιστική ἐκστρατεία υπὲρ της ἀγορᾶς ἀποκλειστικά ἐγχώριων προϊόντων (αὐτὲς οἱ καμπάνιες ὅμως δὲν εἶναι ἀρκετὰ πειστικές). Ἀλλὰ ὑπάρχει ἓνα πιὸ σημαντικό καί περισσότερο ἀποτελεσματικό μέσο: νὰ ἀνέβουν οἱ δασμοὶ ποὺ ἐπιβαρύνουν τὰ ξένα ύφαντουργικά προϊόντα. Βέβαια, δασμοὶ υπήρχαν καί πρὶν τὸν πόλεμο ἀλλὰ ήταν σχετικά χαμηλοί. Στὴ δεκαετία τοῦ 1920 ὅλες οἱ βαλκανικὲς χώρες ἐθέσπισαν ἓνα προστατευτικὸ δασμολόγιο, μὲ πολὺ ὑψηλοὺς δασμοὺς για ὅσα εἶδη ἄρχισαν νὰ παράγουν. Ἀντὶ για δασμοὺς τοῦ ὕψους τοῦ 10%, θέσπισαν δασμοὺς ὕψους 30%, 40% καί καμιά φορὰ 50%. Κατ' αὐτὸν τὸν τρόπο, ή χαμηλῆς παραγωγικότητας ἐγχώρια ύφαντουργία μπορούσε νὰ συναγωνιστεῖ τὴ βρετανική. "Αν βάλεις δασμὸ 50% καί ή διεθνὴς τιμὴ εἶναι 100, μπορείς νὰ πουλήσεις μὲ 150. Τότε, ἂν τὸ κόστος παραγωγῆς σου εἶναι 130 ἢ 140 (γιατί δὲν μπορείς νὰ παράγεις μὲ 100) εἶσαι ἀκόμη ἀνταγωνιστικός. Κατ' αὐτὸν τὸν τρόπο δόθηκε ή δυνατότητα δημιουργίας μιᾶς κλωστοῦφαντουργίας.

Ὁ τρόπος αὐτὸς ὅμως εἶχε μέσα του μιὰ σημαντικὴ ἀντίφαση. "Ας ὑποθέσουμε ὅτι ὁ καθένας χρειάζεται νὰ αγοράσει ἓνα ζευγάρι παπούτσια κάθε χρόνο· εἶναι ἀναγκαστικό, δὲν γίνεται νὰ τὸ ἀναβάλει. Τί συμβαίνει ἂν, ἀντὶ για 100 δρχ. ποὺ ὑποτίθεται ὅτι πρέπει νὰ πληρώσει για

τὸ εἰσαγόμενο προϊόν, πρέπει νὰ πληρώσει 130; Ὅλοφάνερα, ἡ ἀγορὰ στενεύει. Ἐννοῶ ὅτι, ἂν τὸ εἰσόδημά σου μένει τὸ ἴδιο καὶ πρέπει νὰ δώσεις 130 δρχ. γιὰ ἓνα πράγμα ποὺ σοῦ εἶναι ἀπαραίτητο, πῶς θὰ ἐξοικονομήσεις αὐτὲς τὶς ἐπιπλέον 30 δρχ.; Μὴν ἀγοράζοντας ἄλλα πράγματα, ποὺ δὲν σοῦ εἶναι τὸ ἴδιο ἀπαραίτητα.

Ἔτσι, τί πραγματικὰ συνέβη; Μὲ τὸ προστατευτικὸ δασμολόγιο, ἀπὸ τὴ μία πλευρά, διευρύναν τὴν ἀγορὰ γιὰ τὴν ἐγχώρια βιομηχανία. Ἀπὸ τὴν ἄλλη, τὴν ἴδια στιγμή, ἔβαζαν ἓνα ὄριο στὴ διεύρυνση αὐτῆς τῆς ἀγορᾶς. Γιατί τὸ βιοτικὸ ἐπίπεδο, μὲ τὸ νὰ διευρύνεται ἡ διάθεση στὴν ἀγορὰ αὐτῶν τῶν πολὺ ἀκριβῶν βιομηχανικῶν προϊόντων, ἔπεφτε. Ἔτσι, στὴν πραγματικότητα, ἡ ἀγορὰ διευρύνθηκε μόνο στὸν βαθμὸ ποὺ ἐκτοπίστηκαν τὰ ξένα προϊόντα, ἡ συνολικὴ ὅμως ἐσωτερικὴ ἀγορὰ δὲν διευρύνονταν· τὸ ὄριο τῆς βιομηχανικῆς ἐπέκτασης εἶχε ἤδη τεθεῖ.

Τελικά, ἡ τέταρτη πολὺ σημαντικὴ ἀντίθεση ἦταν ὅτι οἱ βαλκανικὲς χῶρες ἄρχισαν τὴν ἐκβιομηχάνιση δημιουργώντας βιομηχανίες καταναλωτικῶν ἀγαθῶν, χαμηλῆς τεχνολογίας, χαμηλῆς παραγωγικότητας, καὶ σὲ μία ἐποχὴ ὅπου οἱ βιομηχανικὲς χῶρες προχωροῦσαν σὲ ριζικὲς ἀλλαγές, δηλαδὴ ἀπὸ μιὰ βιομηχανία χαμηλοῦ τεχνολογικοῦ ἐπιπέδου περνοῦσαν σὲ μιὰ βιομηχανία ὑψηλῆς τεχνολογίας.

Στὶς ἀρχὲς τοῦ 19ου αἰ., ἡ ὑφαντουργία ἦταν ἴσως ἡ πρώτη βιομηχανία ἀπὸ τὴν ἀποψη τῆς νέας τεχνολογίας. Στὶς ἀρχὲς τοῦ 20ου αἰ. καὶ στὴν περίοδο τοῦ μεσοπολέμου ὅμως δὲν ἦταν. Στὴν πραγματικότητα, οἱ βαλκανικὲς χῶρες ἐκβιομηχάνιζαν τὸν τομέα τῆς ὑφαντουργίας καὶ τῶν καταναλωτικῶν εἰδῶν, τὴ στιγμή ποὺ οἱ ἀνεπτυγμένες χῶρες ἔδιναν περισσότερη σημασία στὴ σύγχρονη τεχνολογία: βαρεῖα βιομηχανία, ἠλεκτρισμό, χημικὰ προϊόντα κ.λπ. Καὶ τελικά, παρ' ὅλη αὐτὴν τὴ διαδικασία ἐκβιομηχάνισης, τὸ τεχνολογικὸ χάσμα ἀνάμεσα στὶς βιομηχανικὲς καὶ τὶς μὴ βιομηχανικὲς χῶρες διευρύνθηκε κι ἄλλο.

Αὐτὲς πάνω-κάτω εἶναι μερικὲς ἀπὸ τὶς κύριες ἀντιθέσεις. Καὶ ἔπειτα παρουσιάστηκε καὶ μιὰ τελευταία. Ὅλη αὐτὴ ἡ ἱστορία μὲ τὴν ἐκβιομηχάνιση μέσω τῆς ὑποκατάστασης τῶν εἰσαγωγῶν δημιούργησε νέα προβλήματα στὸ ἰσοζύγιο πληρωμῶν. Γιατί; Ἀς ἀρχίσουμε πάλι μὲ τὴν ὑπόθεση ὅτι παίρνεις ἓνα δάνειο 100.000.000 δολλαρίων. Γιὰ ἓνα διάστημα δὲν χρειάζεται νὰ πληρώνεις παρὰ μόνο τοὺς τόκους· ἀργότερα ὅμως ὀφείλεις νὰ ἀρχίσεις νὰ ξεχρεώνεις. Πῶς μπορεῖς νὰ ἐξοφλήσεις αὐτὰ τὰ 100.000.000 δολλάρια; Πάλι, θὰ εἶσαι σὲ θέση νὰ τὰ ἐξοφλήσεις ἐὰν μπορέσεις νὰ βελτιώσεις τὴν ἀγροτικὴ σου παραγωγή ὥστε νὰ σοῦ δίνει περισσότερα πλεονάσματα γιὰ ἐξαγωγές. Αὐτὸ δὲν εἶναι πολὺ ἀποτελεσμα-

τικό. Παρ' όλα αυτά όμως επιβιώνεις. Και αυτό ήταν που συνέβαινε πριν από τον Πρώτο Παγκόσμιο Πόλεμο.

Ἡ δεύτερη δυνατότητα που ἔχεις γιὰ νὰ ἐξοφλήσεις τὸ χρέος εἶναι νὰ μπορέσεις νὰ ἐπενδύσεις αὐτὰ τὰ 100.000.000 δολλάρια μὲ τέτοιο τρόπο ὥστε νὰ ἀλλάξει ἡ δομὴ τῶν ἐξαγωγῶν σου, νὰ μπορέσεις μὲ αὐτὰ τὰ 100.000.000 δολλάρια νὰ παράγεις μερικὰ βιομηχανικὰ εἶδη που νὰ μποροῦν νὰ ἐξαχθοῦν. Δὲν ἦταν ὅμως τέτοια ἡ περίπτωση τῶν βαλκανικῶν χωρῶν. "Ὅπως σὰς εἶπα, ἀφοῦ δὲν ὑπῆρχε διαθέσιμη ἀγορὰ γιὰ τὰ ἀγροτικὰ εἶδη, καὶ ἀφοῦ καμία ἀπ' αὐτὲς τὶς χώρες δὲν κατάφερε νὰ ἀνεβάσει τὴν ἐκβιομηχάνιση σὲ τεχνολογικὸ ἐπίπεδο τέτοιο που θὰ τῆς ἐπέτρεπε τὴν ἐξαγωγή βιομηχανικῶν προϊόντων σὲ ξένες ἀγορές, αὐτὸ που συνέβη ἦταν ὅτι, μετὰ ἀπὸ ἓνα-δυὸ χρόνια, ἔκαναν τὴν ἐμφάνισή τους πολὺ σοβαρὲς οἰκονομικὲς δυσκολίες, τὸ ἰσοζύγιο πληρωμῶν παρουσίαζε συνεχῶς ἐλλείμματα που οἱ ἐξαγωγὲς ἀγροτικῶν πλεονασμάτων, ἀδυνατοῦσαν νὰ καλύψουν. "Αν κανεὶς ἐξετάσει τὸ ἐλληνικὸ ἐξωτερικὸ ἐμπόριο, ἔχει, γιὰ τὸ 1921 55.000.000 δολλάρια γιὰ τὶς ἐξαγωγὲς καὶ 101.000.000 δολλάρια γιὰ τὶς εἰσαγωγές, ἀντίστοιχα. "Ας δεχτοῦμε ὅτι αὐτὸ ἐξηγεῖται ἦταν μετὰ τὸν πόλεμο, ἡ ἐλληνικὴ οἰκονομία ἦταν ἀποδιοργανωμένη, ἔχεις μιὰ διαφορὰ 45.000.000 δολλάρια ὑπὲρ τῶν εἰσαγωγῶν. Τὸ 1924 οἱ ἐξαγωγὲς δὲν αὐξήθηκαν σχεδὸν καθόλου, οἱ εἰσαγωγὲς ὅμως αὐξήθηκαν ἀπὸ 101.000.000 σὲ 144.000.000 δολλάρια· οἱ ἐξαγωγές, δηλαδή, κάλυπταν λιγότερο ἀπὸ τὸ 40% τῶν εἰσαγωγῶν. Τὸ 1929 ἔχετε πάλι μιὰ διαφορὰ 74.000.000 δολλαρίων ὑπὲρ τῶν εἰσαγωγῶν. "Αν κανεὶς πάρει τὴ δεκαετία τοῦ 1920, ἔχει συνολικὰ μιὰ διαφορὰ ὑπὲρ τῶν εἰσαγωγῶν τοῦ ὕψους τῶν 500.000.000 δολλαρίων περίπου, ἡ ὁποία ἀντιπροσωπεύει ἓνα φοβερὰ μεγάλο ποσό, που γιὰ νὰ καλυφθεῖ χρειαζόταν ἐξωτερικὸς δανεισμὸς. Ἡ Ἑλλάδα ὅμως ἀντιμετώπιζε δυσκολίες στὸ νὰ πάρει δάνεια ἐπειδὴ δὲν ἦταν σὲ θέση νὰ πληρώσει τὰ δάνεια τοῦ πολέμου (βλ. Πίνακα 3).

"Ετσι, ἡ Ἑλλάδα δὲν μπορούσε νὰ βρεῖ τὰ ἀπαιτούμενα χρήματα καὶ ἀντιμετώπιζε δεινὲς οἰκονομικὲς δυσχέρειες. Καὶ ἐδῶ ἔρχεται ἡ σειρὰ τοῦ τελευταίου ζητήματος: τῶν ὅρων τῆς ἀνταλλαγῆς. Στὸν Πίνακα 3 σὰς δίνω δύο συσχετίσεις τιμῶν: ἡ πρώτη ἐκφράζει τὴ σχέση τῶν εἰδῶν διατροφῆς πρὸς τὰ βιομηχανικὰ προϊόντα καὶ ἡ δεύτερη τὴ σχέση τῶν πρώτων ὑλῶν πρὸς τὰ βιομηχανικὰ προϊόντα. Ἡ πρώτη συσχέτιση δείχνει ὅτι, ἂν τὸ 1913 ἡ σχέση ἀνάμεσα στὶς δύο κατηγορίες εἶναι 100, τὸ 1921, ἂν πουλοῦσες τὴν ἴδια ποσότητα εἰδῶν διατροφῆς, θὰ ἔπαιρνες μόνο τὸ 80% τῆς ποσότητας τῶν βιομηχανικῶν εἰδῶν που μπορούσες νὰ πάρεις

ΠΙΝΑΚΑΣ 3.

ΕΛΛΑΔΑ

Έτη	Έξαγωγές	Εισαγωγές	Όροι ανταλλαγής (1913 - 100)	
			Είδη διατροφής/ βιομηχ. είδη	Πρώτες ύλες/ βιομηχ. είδη
1921	55	101	80	65
1924	59	144	100	87
1929	91	173	94	85
1933	37	60	74	59
1938	90	132	81	71

Σημείωση: Οι εξαγωγές και οι εισαγωγές υπολογίστηκαν σε εκατομμύρια δολάρια.

το 1913. Στην Ούγγαρία κάνουν τον ακόλουθο υπολογισμό: ποιά είναι ή σχέση ανάμεσα στην τιμή ενός εκατόλιτρου σιτάρι που ένας Ούγγρος αγρότης πουλάει στην αγορά, και στην τιμή ενός ζευγαριού μπότες που υποτίθεται ότι φοράει ο αγρότης. Η παραπάνω σχέση σημαίνει ότι με το ίδιο εκατόλιτρο σιτάρι δεν μπορείς να αγοράσεις πια παρά μόνο το 80% ενός ζευγαριού μπότες. Μ' άλλα λόγια, για να αγοράσεις ένα άκραιο ζευγάρι μπότες ή παπούτσια, πρέπει να πουλήσεις, όχι πια ένα μόνο εκατόλιτρο σιτάρι, αλλά 1,2 εκατόλιτρα. Οι όροι της ανταλλαγής βελτιώθηκαν το 1924, μετά χειρότερεψαν πάλι, και έπειτα ήρθε ή Μεγάλη Οικονομική Κρίση, όποτε ολόκληρη ή αγορά κατέρρευσε. "Αν πάρετε τις πρώτες ύλες, οι όροι της ανταλλαγής ήταν ακόμη χειρότεροι. Έτσι, αν ή Ελλάδα έξηγε ένα οποιοδήποτε σιδηρομετάλλευμα, το 1921 όφειλε να παράγει 30% περισσότερο, για να αγοράσει την ίδια ποσότητα βιομηχανικών ειδών. Και οι όροι της ανταλλαγής λοιπόν συνέβαλαν στις πολύ μεγάλες οικονομικές δυσχέρειες της δεκαετίας του 1920.

Για να κατανοήσουμε την κατάσταση στα Βαλκάνια στις δεκαετίες του 1920 και 1930, μετά την Μεγάλη Οικονομική Κρίση, πρέπει να λάβουμε υπόψη μας ένα άλλο ζήτημα: τον υπερπληθυσμό. Από κάποια

ἄποψη, ὁ ὑπερπληθυσμὸς εἶναι πάντα ἓνα σχετικὸ φαινόμενο. Ἐκεῖνο τὸν καιρὸ, στὶς βαλκανικὲς χώρες, ἡ πυκνότητα τοῦ πληθυσμοῦ δὲν ἦταν μεγάλη. Ἄν τὴν συγκρίνει κανεῖς μὲ τὴ βελγικὴ, τὴν ὀλλανδικὴ ἢ μὲ τὴν πυκνότητα μιᾶς ὁποιασδήποτε ἄλλης δυτικο-εὐρωπαϊκῆς χώρας, βρίσκει ὅτι, στὸ Βέλγιο π.χ., ἡ πυκνότητα τοῦ πληθυσμοῦ ἦταν περίπου 250 κάτοικοι ἀνὰ τετρ. χλμ., ἐνῶ στὰ Βαλκάνια ἦταν μόνο 50 κάτοικοι ἀνὰ τετρ. χλμ. Αὐτὸ ἐννοῶ ὅταν λέω ὅτι εἶναι σχετικὸ φαινόμενο· ἓνας πληθυσμὸς εἶναι πολὺς ἢ λίγος σὲ σχέση μὲ τὴν οἰκονομικὴ ἀνάπτυξη. Στὰ Βαλκάνια, παρ' ὅλη τὴ χαμηλὴ ἀντικειμενικὰ πληθυσμιακὴ πυκνότητα, ὑπῆρχε ὑπερπληθυσμὸς· ὑπῆρχε κυρίως ἓνας ἔντονος ὑπερπληθυσμὸς στὴ γεωργία. Ἡ Κοινωνία τῶν Ἐθνῶν διεξήγαγε μιὰ πολὺ σημαντικὴ ἔρευνα. Στὴν πραγματικότητα ἡ ἔρευνα αὐτὴ ἔγινε ἀπὸ ἓναν Ἀμερικανὸ οἰκονομολόγο, τὸν William Moore, στὴ διάρκεια τοῦ Δευτέρου Παγκοσμίου Πολέμου καὶ ὁ τίτλος τοῦ βιβλίου εἶναι *Ἡ οἰκονομικὴ δημογραφία τῆς Νότιο-Ανατολικῆς Εὐρώπης*, (δημοσιευμένο τὸ 1945 ἀπὸ τὴν Κοινωνία τῶν Ἐθνῶν). Ὁ W. Moore προχώρησε σὲ δύο βασικὲς μετρήσεις. Πῆρε τὸν πληθυσμὸ τῶν βαλκανικῶν χωρῶν: πόσο μέρος αὐτοῦ τοῦ πληθυσμοῦ ἀσχολεῖται μὲ τὴ γεωργία, καὶ ποιὲς εἶναι οἱ ποσότητες ἀγροτικῶν προϊόντων ποὺ παράγουν; Ἐπειτα ἔκανε συγκρίσεις, ὑποθέτοντας τὴν παραγωγικότητα τῶν βαλκανικῶν χωρῶν ἴδια μὲ τὴ μέση εὐρωπαϊκὴ καὶ ἔφτασε στὸ συμπέρασμα ὅτι, ἂν ἡ παραγωγικότητα τῶν βαλκανικῶν χωρῶν στὴ γεωργία — ἡ ὁποία γι' αὐτὲς παρέμενε ἀκόμα ἡ κύρια πηγὴ εἰσοδήματος — ἦταν ἴδια μὲ τὴ μέση εὐρωπαϊκὴ, τότε τὸ 25% τοῦ πληθυσμοῦ θὰ ἔπρεπε νὰ ἀποδεσμευτεῖ ἀπὸ τὴ γεωργία. Ἄν πάλι εἶχαν τὸ ἴδιο ἐπίπεδο παραγωγικότητας μὲ τὴ Γαλλία (καὶ ἡ Γαλλία πρὶν ἀπὸ τὸν Δεύτερο Παγκόσμιο Πόλεμο δὲν ἦταν ἰδιαίτερα ἐξελιγμένη στὴ γεωργία, ὑπῆρχε ἀκόμη ἡ παλιὰ πατριαρχικὴ ὀργάνωση) τὸ 40% μὲ 50% περίπου τοῦ πληθυσμοῦ ποὺ ἀσχολεῖτο στὴ γεωργία δὲν θὰ ἦταν καθόλου ἀναγκαῖο.

Ὁ W. Moore λαμβάνει φυσικὰ ὑπ' ὄψη του ὅτι ὑπάρχει πάντα μιὰ βασικὴ διαφορὰ ἀνάμεσα σὲ μιὰ σύγχρονη καπιταλιστικὴ οἰκονομία — ἡ ὁποία βασίζεται στὴ μεγιστοποίηση τοῦ κέρδους καὶ λειτουργεῖ μὲ τὴ λογικὴ τοῦ φαινομένου ποὺ ὀνομάζουμε *ὀριακὴ παραγωγικότητα* — καὶ τοὺς ἀγρότες, ποὺ δὲν ἐνδιαφέρονται γιὰ ὀριακὲς παραγωγικότητες.

Τί ἐννοοῦμε μὲ τὸν ὅρο *ὀριακὴ παραγωγικότητα*; Λοιπόν, ὅταν μιὰ ἐπιχείρηση, μιὰ καπιταλιστικὴ ἐκμετάλλευση, προσλαμβάνει ἓναν ἐπιπλέον ἐργάτη, τὸ κάνει γιατί προϋποθέτει ὅτι ἡ ὀριακὴ παραγωγικότητα θὰ εἶναι μεγαλύτερη ἀπὸ τὴ μονάδα. Αὐτὸ σημαίνει ὅτι αὐτὸς ὁ ἓνας ἐπιπλέον ἐργάτης πρέπει νὰ παράγει μιὰ ἀξία μεγαλύτερη ἀπὸ τὸν μισθό

του. Διαφορετικά, γιατί κάποιος θα προσελάμβανε έναν εργάτη, αν ήταν να παράγει αξία μικρότερη από τον μισθό του; Κατά καιρούς, για όποιον-δήποτε λόγο, συμβαίνει να έχεις όριακή παραγωγικότητα μικρότερη από ένα, που σημαίνει ότι εξακολουθείς να δημιουργείς κάποιες νέες αξίες, αλλά οι αξίες αυτές είναι πιθανόν μικρότερες απ' αυτό που δίνεις σαν μισθό. Στις σύγχρονες καπιταλιστικές οικονομίες υπάρχουν πολύ λίγες πιά τέτοιες περιπτώσεις. Ένας παραδοσιακός όμως αγρότης ποτέ δεν σκέφτεται σύμφωνα με τη λογική της όριακής παραγωγικότητας. Γι' αυτόν, από τη γη του πρέπει να ζήσει ή οικογένειά του. Και αν έχει μια οικογένεια, και ιδιαίτερα, αν τα νεαρά μέλη της οικογένειας δεν μπορούν να βρουν μια οποιαδήποτε άλλη δουλειά, μέσα ή έξω από το χωριό, τότε είναι αυτονόητο ότι όλοι ζουν από το ίδιο χωράφι. "Ας υποθέσουμε όμως ότι έχεις τρία εκτάρια γης. Από μια όρθολογική άποψη, θα έπρεπε να βάλεις έναν εργάτη ή ένα μέλος της οικογένειας, να καλλιεργεί τα τρία αυτά εκτάρια. Όποιοσδήποτε άλλος δουλεύει σ' αυτό τον αγρό είναι περιττός. Πράγματι, η όριακή παραγωγικότητα για το δεύτερο ή το τρίτο μέλος της οικογένειας, αν τρία είναι τα μέλη της, όχι μόνο δεν είναι ένα, αλλά ίσως είναι μηδέν. Σύμφωνα, πιθανόν να μη φτάνει ποτέ στο μηδέν γιατί, αν καλλιεργείς τη γη με τρεις αντί με έναν, πιθανόν να έχεις ένα επιπλέον πλεόνασμα, να κάνεις κάποιο χρήσιμο έργο. Από όρθολογική όμως άποψη, οι δύο, ο δεύτερος και ο τρίτος, δεν χρησιμοποιούνται έπωφελώς· η όριακή παραγωγικότητα είναι πολύ κοντά το μηδέν. Έτσι, στο οικονομικό επίπεδο, στο επίπεδο της εθνικής οικονομίας θα έλεγα, αν θεωρήσουμε την οικογένεια τριμελή, τα δύο τρίτα της απασχολούμενης στη γεωργία εργατικής δύναμης δεν συνέβαλαν πραγματικά στο σχηματισμό εθνικού πλούτου· θα μπορούσαν να χρησιμοποιηθούν κάπου άλλου καλύτερα. Αφού όμως στις βαλκανικές χώρες δεν είχε γίνει επανακαταμερισμός της εργασίας, αφού η βιομηχανία ήταν καθυστερημένη και χαμηλής παραγωγικότητας, υπήρχε τελικά τρομερός υπερπληθυσμός.

Ένα μόνο μέρος αυτού του υπερπληθυσμού ήταν φανερό. Σε χώρες όπως η Βουλγαρία και κατά ένα μέρος η Σερβία, όπου η μικρή γαιοκτησία ήταν ο κυρίαρχος τύπος, το κυρίαρχο καθεστώς κατοχής της γης, ο υπερπληθυσμός ήταν, λίγο-πολύ, κρυφός. Άλλα σε χώρες όπως η Ούγγαρια, όπου ακόμη και στην περίοδο του μεσοπολέμου ή γεωργία, στο σύνολό της, βασιζόταν στη μεγάλη γαιοκτησία — σχεδόν ή μισή γη ανήκε στους γαιοκτήμονες — δεν επρόκειτο πιά για λανθάνοντα υπερπληθυσμό. Η Ούγγαρια είχε εκείνον τον καιρό 8 με 9.000.000 πληθυσμό, και υπήρχαν 700.000-1.000.000 άνθρωποι που ζούσαν στην ύπαιθρο, αλλά

πού δὲν εἶχαν γῆ· ἦταν ἀκτήμονες ἀγρότες, ἀγρότες προλετάριοι, οἱ ὅποιοι ἐργάζονταν μόνο ἐποχιακὰ στὶς ἐποχὲς αἰχμῆς τῆς γεωργικῆς παραγωγῆς. Ἦταν φανερό ὅτι ὑπῆρχε ἓνα μεγάλο μέρος τοῦ πληθυσμοῦ τὸ ὁποῖο, ἀπὸ οἰκονομικὴ ἄποψη, ἔμενε ἀχρησιμοποίητο. Μία ἀπὸ τὶς κύριες πηγὲς πλούτου, ἡ ἐργασία, ὑποαπασχολεῖτο. Καὶ ἀφοῦ ὅλες αὐτὲς οἱ χώρες ἦταν πολὺ φτωχὲς σὲ κεφάλαιο, τὸ κυριότερο ἀγαθὸ τῆς οἰκονομίας τους ἦταν ἡ ἐργασία καί, παρ' ὅλα αὐτά, ἡ ἐργασία ὑποαπασχολεῖτο. Στὸ πρόβλημα τοῦ ὑπερπληθυσμοῦ, πού ἦταν ἓνα ἀπὸ τὰ κύρια προβλήματα στὴ δεκαετία τοῦ 1920, οἱ χώρες αὐτὲς δὲν μπόρεσαν πάλι νὰ ξεπεράσουν τὸ φράγμα καὶ ἔτσι θὰ ἔλεγα ὅτι ἡ οἰκονομικὴ τους θέση, συγκρινόμενη μὲ ἐκείνη τῶν δυτικο-εὐρωπαϊκῶν χωρῶν, ἔγινε ἀκόμη χειρότερη.

Θὰ ἠθελα νὰ σᾶς μιλήσω τώρα γιὰ τὴ *Μεγάλῃ Οἰκονομικῇ Κρίσῃ* καὶ τὴ δεκαετία τοῦ 1930 ἀλλὰ πρὶν, ἐπιτρέψτε μου νὰ ἀφιερώσω λίγα λεπτὰ σ' ἓνα ἰδιαίτερο θέμα: μικρὸ κράτος καὶ οἰκονομία.

Φυσικά, εἶναι συζητήσιμο τὸ πῶς ὀρίζεται τὸ μικρὸ κράτος, ποιὸ εἶναι τὸ κύριο χαρακτηριστικὸ ἐνὸς μεγάλου ἢ ἐνὸς μικροῦ κράτους. Εἶναι ἡ ἔκταση, οἱ πλουτοπαραγωγικὲς πηγές, ὁ πληθυσμός; Εἶναι ἡ Ἑλλάδα ἓνα μικρὸ καὶ ἡ Σουηδία ἓνα μεγάλο κράτος; (Ὁλοφάνερα δὲν εἶναι χώρες τοῦ ἴδιου μεγέθους, ἀλλὰ παρὰ τὸ γεγονὸς ὅτι ἡ Σουηδία ἔχει πολὺ πιὸ μεγάλη ἔκταση, ὁ πληθυσμὸς τῆς εἶναι μικρός).

Ἄν κανεὶς πάρει σὰν κριτήριον τὸν πληθυσμό, τότε καὶ ἡ Αὐστραλία μπορεῖ νὰ θεωρηθεῖ μικρὸ κράτος, γιὰτὶ ὁ πληθυσμὸς τῆς εἶναι περίπου 15 ἢ 16.000.000. Θέλω νὰ πῶ δηλαδὴ ὅτι τὸ ζήτημα εἶναι περίπλοκο.

Ἀπὸ τὴν ἄποψη τῆς διεθνοῦς πολιτικῆς, τὰ μικρὰ κράτη ὀρίζονται ὡς ἑξῆς:

«Μικρὴ δύναμη εἶναι τὸ κράτος τὸ ὁποῖο μακροχρόνια δὲν μπορεῖ παρὰ νὰ ἀποτελεῖ ἓνα ἀπαραίτητο καὶ ὄχι ἀποφασιστικὸ ὄργανο ἐνὸς πρωτεύοντος κράτους».

Ἐδῶ, ὀλοφάνερα, μικρὰ κράτη σημαίνει κράτη ὑποκείμενα σ' ἓναν ὀρισμένο τύπο ἐξάρτησης. Τὸ μικρὸ κράτος εἶναι, λιγότερο ἢ περισσότερο, πολιτικὰ ἐξαρτημένο. Μπορεῖ νὰ ἰσορροπεῖ ἀνάμεσα στὶς μεγάλες δυνάμεις, ἀλλὰ τελικὰ εἶναι ἐξαρτημένο ἀπὸ τὰ πρωτεύοντα κράτη.

Γιὰ νὰ ξαναγυρίσουμε στὸν ἀγαπητό μου Max Weber, μπορεῖ κανεὶς νὰ χρησιμοποιοῦν ἓναν ἄλλο ὀρισμό. Ὁ Max Weber μᾶς βοηθᾷ νὰ κα-

τανοήσουμε τί σημαίνει μικρό κράτος, αν δοῦμε ποιό είναι τὸ κριτήριο ποὺ χρησιμοποιεῖ γιὰ νὰ χαρακτηρίσει τὴν ἰσχὺ. Λέει ὅτι, ἰσχύς, μέσα στὸ πλαίσιο τῶν κοινωνικῶν σχέσεων, εἶναι ἐκείνη ἡ δυνατότητα ποὺ ἐπιτρέπει σὲ κάποιον νὰ ἐπιβάλλει τὴ θέλησή του, ἀκόμα καὶ ἐναντίον κάποιας πιθανῆς ἀντίστασης.

«Ἀκόμη καὶ ἐναντίον κάποιας πιθανῆς ἀντίστασης»: δηλαδή αὐτὸ ποὺ συνήθως τὰ μικρὰ κράτη δὲν μποροῦν νὰ κάνουν, ἐνῶ τὰ μεγάλα κράτη μποροῦν. Ἔτσι, τὸ μικρὸ κράτος μπορεῖ ἐπίσης νὰ ὀριστεῖ καὶ ἀπὸ τὴν ἀποψη τῶν σχέσεων δυνάμεις.

Ἀλλὰ ἂς γυρίσουμε στοὺς οικονομικοὺς ὅρους καθορισμοῦ τοῦ μικροῦ κράτους. Ὑπάρχουν ἐδῶ μερικὰ σχετικὰ προβλήματα. Ἐὰν διαθέτεις μιὰ μικρὴ ἐπικράτεια, θεωρητικά, δυνητικά, οἱ πλουτοπαραγωγικὲς πηγές σου θὰ εἶναι λιγότερες καὶ ἂν ἡ ἐπικράτειά σου εἶναι μεγάλη, δὲν εἶναι πάντα σίγουρο, ἀλλὰ εἶναι τὸ πιὸ πιθανό, νὰ ἔχεις περισσότερες.

Ἐὰν ἔχεις μικρὴ ἐπικράτεια, ὄχι μόνο οἱ πλουτοπαραγωγικὲς πηγές σου εἶναι λίγες, ἀλλὰ πιθανότατα καὶ ἡ ἀγορά σου εἶναι μικρὴ. Αὐτὸ δὲν εἶναι καὶ τόσο αὐτονόητο. Ὅπως ξέρετε, κριτήριο τῶν διαστάσεων τῆς ἀγορᾶς εἶναι — κατὰ τὸν Adam Smith — ὁ πληθυσμὸς σὲ συνδυασμὸ μὲ τὸ κατὰ κεφαλὴν εἰσόδημα. Ἔτσι, μπορεῖ ὁ πληθυσμὸς νὰ εἶναι μεγάλος καὶ ὅμως ἡ ἀγορὰ νὰ μένει μικρὴ, ὅπως λόγου χάρη στὴ Ρωσία, ὅπου ἡ ἀγορὰ ἦταν σχετικὰ μικρὴ. Ὅπωςδήποτε ὅμως, μικρὸς πληθυσμὸς καὶ μικρὴ ἐπικράτεια συνήθως συνεπάγονται μικρὴ ἀγορά.

Ἐὰν ἡ ἀγορά σου εἶναι μικρὴ, τότε εἶναι λίγο δύσκολο νὰ δημιουργήσεις ὀρισμένοι τύπου βιομηχανίες, ἰδιαίτερα βιομηχανίες ποὺ ἔχουν ἀνάγκη ἀπὸ μεγάλη ἀγορά. Γιατὶ ἀγορὰ καὶ παραγωγή ἀλληλοεξαρτῶνται, μὲ τὴν ἔννοια ὅτι, ἂν ἔχεις μεγάλης κλίμακας παραγωγή, ἂν δηλαδή παράγεις σὲ μεγάλες ποσότητες προϊόντα, τότε τὸ κόστος παραγωγῆς κατὰ μονάδα προϊόντος εἶναι μικρότερο. Ἔτσι, εἶναι φανερό ὅτι ἓνα μεγάλο κράτος ἔχει ὀρισμένα πλεονεκτήματα: ἔχει μιὰ μεγάλη ἀγορὰ καὶ ἔτσι δὲν βρίσκεται στὴν ἀνάγκη νὰ ἀναζητήσῃ ἐξωτερικὲς ἀγορές. Ἀκόμη καὶ μὲ τὴν ἐσωτερικὴ ἀγορὰ μπορεῖ νὰ μειώσει τὸ κόστος παραγωγῆς καὶ ἔτσι αὐτὸματα νὰ αὐξήσει τὸ ἐπίπεδο τῶν εἰσοδημάτων.

Ἐπειτα ὑπάρχει ἓνα πολὺ ἐνδιαφέρον γεωμετρικὸ πρόβλημα ποὺ πρέπει κανεὶς νὰ λάβει ὑπ' ὄψιν του ἀναφορικά μὲ τὴν οἰκονομία τῶν μικρῶν κρατῶν. Ἄν πάrouμε δύο διαφορετικοὺς κύκλους, ὁ ἓνας νὰ ἔχει ἐμβαδὸν, ἂς ποῦμε 1 τετρ. χλμ. καὶ ὁ ἄλλος 4 τετρ. χλμ., ἡ μεταξύ τους σχέση εἶναι 1 πρὸς 4 — ἂς ποῦμε ὅτι ἡ σχέση ἀνάμεσα στὸ ἐμβαδὸν τῆς ἐπικράτειας τῆς Ἑλλάδας καὶ ἐκείνου τῆς Γερμανίας εἶναι 1 πρὸς 4. Ἄν ὅμως

συγκρίνουμε τις περιφέρειες τῶν δύο κύκλων, ἡ σχέση τους δὲν εἶναι 1 πρὸς 4, ἀλλὰ 2 πρὸς 4. Αὐτὸ σημαίνει ὅτι ἓνα μικρὸ κράτος, μιὰ μικρὴ ἐπικράτεια, ἔχει ἀναλογικὰ μακρύτερη συνοριακὴ γραμμὴ. Μακρύτερη συνοριακὴ γραμμὴ σημαίνει ὅτι συγκριτικὰ ἔρχεται σ' ἐπαφὴ μὲ περισσότερες χώρες ἀπ' ὅ,τι ἓνα μεγάλο κράτος. Μὲ οἰκονομικοὺς ὅρους, αὐτὸ σημαίνει ὅτι ἓνα μικρὸ κράτος ἐξαρτιέται σχετικὰ περισσότερο ἀπὸ τὸ ἐξωτερικὸ ἐμπόριο ἀπ' ὅ,τι ἓνα μεγάλο κράτος.

Λοιπόν, πάρετε τὶς δύο ὑπερδυνάμεις· ὁ ρόλος τοῦ ἐξωτερικοῦ ἐμπορίου στὴν οἰκονομία τους εἶναι σχετικὰ ἀσήμαντος. Δὲν ξέρω τί ποσοστὸ ἀκριβῶς ἀντιπροσωπεύει σήμερα γιὰ τὴ Σοβιετικὴ Ἑνωση, ἀλλὰ πρὶν ἀπὸ δύο χρόνια ἡ μερίδα τοῦ ἐξωτερικοῦ ἐμπορίου στὴ ρωσικὴ οἰκονομία ἦταν 4-5%. Ἡ μερίδα τοῦ ἐξωτερικοῦ ἐμπορίου στὴν ἀμερικανικὴ οἰκονομία μπορεῖ νὰ εἶναι κατὰ τι μεγαλύτερη, σίγουρα ὅμως λιγότερο ἀπὸ 10%. Ξέρετε πόσο εἶναι αὐτὴ ἡ μερίδα στὴν Ἑλλάδα ἢ στὴν Οὐγγαρία; Ἄν τὸ συγκρίνετε μὲ αὐτὸ τῶν ὑπερδυνάμεων θὰ δεῖτε τὴ διαφορὰ.

Σὲ ἓναν κόσμον διεθνοῦς καταμερισμοῦ τῆς ἐργασίας, τὸ νὰ εἶσαι περισσότερο ἐξαρτημένος ἀπὸ τὸ ἐξωτερικὸ ἐμπόριο, ἴσως σοῦ δίνει καὶ μερικὰ πλεονεκτήματα.

Ἀλλὰ τότε προκύπτει τὸ ἐξῆς θέμα. Ὅταν ἓνα μικρὸ κράτος ἐξαρτᾶται περισσότερο ἀπὸ τὸ ἐξωτερικὸ ἐμπόριο, τότε ἔχει νὰ ἀντιμετωπίσει τρεῖς ἰδιαιτέρες δυσκολίες.

Ἡ πρώτη ἀφορὰ τὴ διαπραγματευτικὴ δύναμη. Στὸ ἐξωτερικὸ ἐμπόριο φυσικὰ ὑπάρχουν ὁρισμένες διαπραγματευτικὲς διαδικασίες. Κάθε τόσο οἱ ἐφημερίδες ἀνακοινώνουν ὅτι ὑπογράφηκε κάποια ἐμπορικὴ συμφωνία ἀνάμεσα, ἄς ποῦμε, στὶς Ἑνωμένες Πολιτεῖες καὶ τὴν Ἑλλάδα ἢ ἀνάμεσα στὴν Οὐγγαρία καὶ τὴ Σοβιετικὴ Ἑνωση. Ἀς ὑποθέσουμε ὅτι τυπικὰ δὲν ὑπάρχει πολιτικὴ πίεση· ἀπλῶς διαπραγματεύεσαι μὲ καθαρὰ οἰκονομικὴ ἔννοια. Οἱ περισσότεροι ἀπὸ τοὺς διαπραγματευόμενους θέλουν νὰ πετύχουν κάποια συμφωνία μὲ ἀμοιβαία πλεονεκτήματα. Ἀλλὰ πῶς μπορεῖς νὰ διαπραγματευτεῖς μὲ τὶς Ἑνωμένες Πολιτεῖες, ὅταν ἐκεῖνο ποὺ ἐξάγεις σ' αὐτὲς ἀποτελεῖ γιὰ σένα ἓνα πολὺ σημαντικὸ μέρος τῆς οἰκονομίας σου; Ἀς ὑποθέσουμε ὅτι πουλᾷς τὸ 30% τῆς παραγωγῆς σου στὶς Ἑνωμένες Πολιτεῖες. Ἄν οἱ Ἑνωμένες Πολιτεῖες ποῦνε: «ὄχι, δὲν τὸ ἀγοράζω», ἡ οἰκονομία σου θὰ ἀντιμετωπίσει μιὰ φοβερὴ κρίση. Οἱ Ἑνωμένες Πολιτεῖες πουλᾶνε μιὰ ποσότητα προϊόντων τῆς ἴδιας ἀξίας στὴν Ἑλλάδα; Ἀλλὰ αὐτὴ ἡ ἀξία, τί ἀντιπροσωπεύει γιὰ τὸ ἐξωτερικὸ ἐμπόριο τῶν Ἑνωμένων Πολιτειῶν; 0,5%. Καὶ τί θὰ γίνεῖ ἂν χάσουν 0,5% τοῦ εἰσοδήματός τους; Κατὰ καιροὺς μπορεῖ νὰ εἶναι πολὺ δυσάρεστο,

ἀλλὰ μποροῦν νὰ ἐπιζήσουν. Ἀπ' αὐτὴ τὴν ἄποψη, τὰ μικρὰ καὶ τὰ μεγάλα κράτη δὲν ἔχουν τὴν ἴδια διαπραγματευτικὴ δύναμη. Καὶ σημειώστε ὅτι παραβλέπουμε ὅλες τὶς πολιτικὲς καὶ στρατιωτικὲς πλευρὲς.

Ἔτσι, μ' αὐτὴ τὴν ἔννοια, τὸ μικρὸ κράτος εἶναι πολὺ ἐξαρτημένο ἀπὸ τὴν ἐξωτερικὴ ἀγορά. Καὶ κάτι ἀκόμα. Ἐφ' ὅσον ἐξάγει ἓνα μεγάλο μέρος τῆς παραγωγῆς του στὴν ξένη ἀγορά, εἶναι πάρα πολὺ ἐξαρτημένο ἀπὸ τὴ διεθνή συγκυρία. Ἔτσι, οἱ ἐγχώριες τιμὲς ἐπηρεάζονται πολὺ περισσότερο ἀπὸ τὶς διεθνεῖς τιμὲς ἀπ' ὅ,τι, π.χ., οἱ ἐγχώριες τιμὲς τῶν Ἑνωμένων Πολιτειῶν, ὅπου ἡ ἐπίδραση τῶν διεθνῶν τιμῶν εἶναι πολὺ μικρότερη. Αὐτὸ ποὺ ἤθελα ἰδιαίτερα νὰ τονίσω εἶναι ὅτι, τὰ μικρὰ κράτη εἶναι πολὺ περισσότερο ἐξαρτημένα ἀπὸ τὴ διεθνή οἰκονομία ἀπ' ὅσο τὰ μεγάλα κράτη.

Δεύτερο, ἀπὸ οἰκονομικὴ ἄποψη τὰ μικρὰ κράτη εἶναι πάντα ἐξαρτημένα ἀπὸ τὰ μεγάλα.

Τρίτο, τὰ μικρὰ κράτη ἔχουν συνήθως ὑψηλότερο κόστος παραγωγῆς ἀπ' ὅσο τὰ μεγάλα, γιατί δὲν μποροῦν νὰ τὸ μειώσουν παρ' ὅσον τὸν σὲ μεγάλῃ κλίμακα καὶ ἀκόμη γιατί, ἐξαιτίας τοῦ σχετικὰ μικροῦ μεγέθους τους, ὁ καταμερισμὸς τῆς ἐργασίας, ὁ ὁποῖος συνήθως κάνει τὰ πράγματα φτηνότερα, δὲν μπορεῖ νὰ ἀναπτυχθεῖ στὸ βαθμὸ ποὺ ἀναπτύσσεται στὰ μεγάλα κράτη. Ἔτσι, ἂν ὑπάρξει κάποια ἀστάθεια στὴ διεθνή ἀγορά, ἡ μικρὴ χώρα ἐπηρεάζεται πολὺ περισσότερο — καὶ θὰ ξαναγυρίσουμε σ' αὐτὸ μὲ εὐκαιρία τῇ *Μεγάλῃ Οἰκονομικῇ Κρίσει* — ἀπ' ὅσο τὰ μεγάλα κράτη.

Ἀκόμα, μπορεῖ νὰ ὑπάρξει στρατιωτικὴ καὶ πολιτικὴ πίεση, καὶ θὰ ξαναγυρίσουμε σ' αὐτὸ — π.χ. ἡ Γερμανία, ἓνα μεγάλο κράτος, στὴ δεκαετία τοῦ 1930, ὅταν διαπραγματευόταν μὲ τὴν Ἑλλάδα καὶ τὶς ἄλλες νοτιο-ἀνατολικὲς εὐρωπαϊκὲς χώρες, εἶχε καὶ τὴ θέληση καὶ τὴ δυνατότητα νὰ συνδυάσει τὴ μεγαλύτερη διαπραγματευτικὴ τῆς δύναμη, μ' ἓναν ὀρισμένον βαθμὸ πολιτικῆς καὶ στρατιωτικῆς πίεσης καὶ νὰ τὶς υποχρεώσει ἔτσι σὲ ὀρισμένες παραχωρήσεις.

Ἐπίσης ὅταν κανεῖς ἐξαρτᾶται ἀπὸ τὴν ἐξωτερικὴ ἀγορὰ ἔχει πάντα οἰκονομικὲς δυσκολίες, γιατί τὸ βάρος τῆς οἰκονομίας του, σὲ παγκόσμιον ἐπίπεδο δὲν παίξει ἀποφασιστικὸ ρόλο. Ἄς υποθέσουμε ὅτι ἡ οἰκονομία σου δουλεῖ καλά, καὶ ὅλα πηγαίνουν ἐντάξει στὸ κράτος σου· ὅμως καὶ δὲν πάει καλὰ στὶς Ἑνωμένες Πολιτεῖες ἢ σὲ ἓνα ἀπ' αὐτὰ τὰ μεγάλα, ὀγκώδη κράτη, τῆς παγκόσμιας οἰκονομίας. Αὐτὸ θὰ ἔχει ἐπίδραση στὴν Ἑλλάδα ἢ σὲ ὅποιοδήποτε ἄλλο μικρὸ κράτος. Ἔτσι, μένεις ἐξαρτημένος καὶ ἔχεις οἰκονομικὲς δυσκολίες.

Καὶ τὸ τελευταῖο, ἀλλὰ ὄχι τὸ λιγότερο σημαντικό, ἡ δυνατότητα ποὺ ἔχει ἡ κυβέρνησις ἑνὸς μικροῦ κράτους, νὰ ἐφαρμόσει μιὰ δική της οἰκονομικὴ πολιτική, σύμφωνη μὲ τὰ συμφέροντα τοῦ κράτους, εἶναι ἐπίσης περισσότερο περιορισμένη γιατί πρέπει νὰ συμβιβαστεῖ μὲ τὰ συμφέροντα τῶν μεγάλων.

Τελικά, ἂν καὶ δὲν ἐμπιστεύομαι καὶ πολὺ τέτοιου εἴδους ποσοτικὲς ἐκτιμήσεις, μποροῦμε νὰ ποῦμε ὅτι ἂν ἓνα κράτος πουλάει περισσότερο ἀπὸ τὸ 20% τῆς παραγωγῆς του στὸ ἐξωτερικόν, καὶ ἐξαρτᾶται ἀπὸ τὸ ἐξωτερικὸν ἐμπόριον, τότε τὸ κράτος αὐτὸ εἶναι ἐξαρτημένο ἀπὸ τὴ διεθνή οἰκονομία. Καὶ ἂν αὐτὸ τὸ κράτος πουλάει περισσότερο ἀπὸ τὸ 1/3 τῆς παραγωγῆς του σὲ μιὰ ἄλλή χώρα, τότε τὸ κράτος αὐτὸ εἶναι, περισσότερον ἢ λιγότερον, ἐξαρτημένο ἀπ' αὐτὴ τὴν ἄλλή χώρα. "Ἄν ἡ Οὐγγαρία πουλάει τὸ 33% τῆς παραγωγῆς της στὴ Σοβιετικὴ Ἐνωση, τότε ἡ οὐγγρικὴ οἰκονομία ἐξαρτιέται ἀπόλυτα ἀπὸ τὴ Σοβιετικὴ Ἐνωση, γιατί ὅποτε-δήποτε ἡ σοβιετικὴ κυβέρνησις ἀποφασίσῃ νὰ κάνει κάτι ἄλλο, κάτι κακὸ γιὰ τὴν οὐγγρικὴν οἰκονομίαν, τότε ἡ Οὐγγαρία πρέπει νὰ ὑποκύψῃ. Ἀκόμα κι ἂν ὑποθέσουμε, πράγμα πολὺ δύσκολον νὰ ὑποθεθεῖ, ὅτι ἡ μεγάλη δύναμις δὲν ἀσκεῖ καμία πολιτικὴ πίεσιν· ἀπλῶς καὶ μόνο ἡ διαπραγματευτικὴ της δύναμις, τὰ γεγονότα καὶ μόνο, ἀρκοῦν γιὰ νὰ κάνουν ἓνα μικρὸν κράτος, περισσότερο ἢ λιγότερον, ἐξαρτημένο.

Ἐὰν ἓνα μικρὸν κράτος εἶναι γενικὰ ἤδη ἐξαρτημένο, σὲ μιὰ κατάστασιν οἰκονομικῆς κρίσεως γίνεται ἀκόμη περισσότερο. Καὶ αὐτὸ ἦταν ποὺ πραγματικὰ συνέβη κατὰ τὴ *Μεγάλῃ Οἰκονομικῇ Κρίσει*, στὴν περίοδο 1929-1933. Ὑπάρχουν πολλὰς θεωρίαι γύρω ἀπὸ τὴ *Μεγάλῃ Οἰκονομικῇ Κρίσει* καὶ δὲν ἔχω σκοπὸ νὰ συζητήσω διεξοδικὰ τὸ θέμα. "Ἄν ἀναζητήσουμε τίς κύριαι ἐπιπτώσεις τῆς κρίσεως αὐτῆς, τὸ πρῶτον ποὺ θὰ δοῦμε εἶναι ὅτι οἱ τιμὲς ἄρχισαν νὰ πέφτουν πολὺ ἀπότομα. Οἱ τιμὲς ἔπεσαν ἀπότομα, ἀλλὰ ὄχι ὁμοιόμορφα. Ἔτσι, οἱ τιμὲς τῶν βιομηχανικῶν προϊόντων, σὲ παγκόσμιον ἐπίπεδον, ἔπεσαν κατὰ 20%-25% περίπου, ἐνῶ οἱ τιμὲς τῶν ἀγροτικῶν προϊόντων καὶ τῶν πρώτων ὑλῶν κατὰ 40%-50%, ἀκόμη καὶ 60%, περίπου.

Γιατί ἔπεσαν; Γιατί ὑπῆρξε ὑπερπαραγωγή, οἱ ἀγορὲς ξεχειλίζαν, ἔτσι ποὺ ἦταν πολὺ δύσκολον νὰ πουληθεῖ ὅτιδήποτε. Ἀπὸ τὴ *Μεγάλῃ Οἰκονομικῇ Κρίσει* ὑπέφεραν ὅλες οἱ χῶρες. Ἀπὸ τὴ γερμανικὴ, βρετανικὴ ἢ ἀμερικανικὴ ἱστορία, μαθαίνει κανεὶς ὅτι ἡ παρουσία αὐτῆς τῆς κρίσεως ἦταν πολὺ ἔντονη — στὴν Ἀμερικὴν μέχρι τὸ 1937 καὶ ἀκόμη κι ἀργότερα. Παρ' ὅλα αὐτά, οἱ χῶρες ποὺ ἐξαρτιόντουσαν ἀπὸ τὴ διεθνή ἀγορὰ περισσότερο ἀπ' ὅσο ἄλλες, ὑπέφεραν περισσότερον.

Τί συνέβη; "Αν πάρετε τούς όρους τής ανταλλαγής, ή σχέση είδη διατροφής / βιομηχανικά είδη κατέβηκε, από 80 τò 1921, ή από 100 τò 1924, στò 74 τò 1933· καί ή σχέση πρώτες ύλες / βιομηχανικά είδη, από 87 τò 1924, στò 59 τò 1933. Αυτό σημαίνει ότι οί όροι τής ανταλλαγής για όλες τς χώρες οί όποιες έξήγαν κυρίως άγροτικά είδη, έπιδεινώθηκαν μέσα σέ τέσσερα χρόνια κατά 20% με 30%. Μπορείτε νά τò φανταστείτε; "Ας υποθέσουμε, π.χ., ότι ή Έλλάδα είσηγε έκατò ραδιόφωνα καί σ' ανταλλαγμα έπρεπε νά πουλήσει έκατò έκατόλιτρα σιτάρι· τò 1933 για τά ίδια έκατò ραδιόφωνα ή όπιδήποτε άλλο τής ίδιας άξίας, έπρεπε νά πουλήσει 30% περισσότερο. Για μιá χώρα αυτό άποτελεί φοβερή οικονομική άπώλεια.

Τά πράγματα ήταν χειρότερα με τς πρώτες ύλες. Τò κύριο πρόβλημα ήταν ότι δέν υπήρχε άγορά. Κανείς δέν ήθελε νά άγοράσει, παρ' όλο πού οί τιμές ήταν τόσο χαμηλές. Καί όλες οί βαλκανικές χώρες έφτασαν σχεδόν στη χρεωκοπία. Καί ή χρεωκοπία ήρθε, τò 1931, όταν ή Μεγάλη Οικονομική Κρίση μπήκε στη δεύτερη φάση της.

Στήν περίοδο 1929-1931 υπήρχε ή πτωτική τάση τών τιμών, υπήρχε ύπερπαραγωγή, υπήρχε μιá αυξανόμενη άνεργία. Τò 1931 ήρθε ή κατάρρευση τού παγκόσμιου χρηματοπιστωτικού συστήματος. Αυτό σημαίνει ότι όλες εκείνες οί χώρες πού ήταν όφειλέτες, πού έπρεπε νά έξοφλήσουν τά χρέη τους, ήταν άνίκανες νά πληρώσουν, έλλείψει εισοδημάτων. Αυτό προκαλεί άλυσσιδωτές αντιδράσεις, όπως συμβαίνει για παράδειγμα με μιá τράπεζα: όταν μιá τράπεζα βλέπει πώς κάποιος από τούς πιστούχους της δέν είναι σέ θέση νά πληρώσουν, τότε πρώτον, θά γίνει πολύ προσεκτική καί για ένα διάστημα δέν θά δίνει πιá σέ κανένα, γιατί φοβάται μη χάσει τά λεφτά της, καί δεύτερο, πιθανώς νά άνακαλέσει τς προηγούμενες πιστώσεις, γιατί διαφορετικά θά χρεωκοπήσει, άφου τò ένεργητικό της είναι άναγκάιο νά καλύπτεται από κάποια ρευστοποιήσιμα στοιχεία. Έτσι, κατέρρευσε, λοιπόν, τò 1931, όλόκληρο τò χρηματοπιστωτικό σύστημα σέ διεθνές επίπεδο, κατά ένα μέρος γιατί τά διάφορα βαλκανικά κράτη ήταν άνίκανα νά πληρώσουν τά χρέη τους.

Με ποίò τρόπο έπεχείρησαν νά ξεπεράσουν αυτή τήν κατάσταση; "Όπως ξέρετε, στη δεκαετία τού 1920 βασικό στοιχείο τού νομισματικού συστήματος ήταν ότι τò χαρτονόμισμα έπρεπε νά καλύπτεται από χρυσό. "Αν είχα, άς υποθέσουμε, 100 δρχ. σέ τραπεζογράμματα — τò χρήμα πού κυκλοφορεί στην άγορά — τò 40% αúτης τής άξίας έπρεπε νά είναι καλυμμένο από χρυσό ή από ένα νόμισμα άγνωρισμένο σάν διεθνές μέσο πληρωμών, όπως τò δολάριο ή ή άγγλική χάρτινη λίρα. "Όταν ή

Ἑλλάδα καὶ οἱ ἄλλες χώρες βρέθηκαν σὲ ἀδυναμία νὰ πληρώσουν τὰ χρέη τους, θὰ μπορούσαν βέβαια νὰ ζητήσουν μιὰ ἀναβολὴ ἐξόφλησης (μορατόριουμ), πράγμα ποὺ ὅμως ἦταν πολὺ δύσκολο. Εἶναι δυνατόν νὰ ζητηθεῖ μιὰ ἀναθεώρηση τῶν προθεσμιῶν ἐξόφλησης, ποὺ σημαίνει ὅτι αὐτὸ ποὺ πρέπει νὰ πληρώσεις αὐτὴ τὴ χρονιά, θὰ τὸ πληρώσεις τὴν ἐπόμενη κ.λπ. Ὅμως, ἀπὸ τὴν ἀρχὴ κιόλας, αὐτὸ ποὺ ἔκαναν ἦταν νὰ πουλᾶνε τὸ χρυσὸ τους. Ἡ Ἑλλάδα, π.χ., ἐπειδὴ ἤθελε νὰ πληρώσει, χρησιμοποίησε τὰ ἀποθέματα χρυσοῦ τῆς Τράπεζας τῆς Ἑλλάδος καὶ πουλοῦσε χρυσὸ γιὰ νὰ ἐξοφλήσει τὰ χρέη της. Φυσικὰ ὅμως, δὲν μπορείς νὰ ξεπουλήσεις ὅλα τὰ ἀποθέματα χρυσοῦ, γιατί τὸ νόμισμά σου θὰ μείνει ἀκάλυπτο καὶ τότε πέφτεις σὲ μεγάλο πληθωρισμό. Ἐτσι, ἡ ὅλη οἰκονομία βρισκόταν στὰ πρόθυρα τῆς κατάρρευσης, λόγῳ τῶν τιμῶν, τῶν μειονεκτικῶν ὁρῶν τῶν ἀνταλλαγῶν, τῆς ὑπερπαραγωγῆς καὶ τῶν χρεῶν.

Λοιπόν, οἱ βαλκανικὲς καὶ οἱ ἄλλες χώρες δὲν πλήρωσαν τὰ χρέη τους, μὲ συνέπεια νὰ καταρρεύσει ἡ ἀγγλικὴ λίρα· τὸ δολλᾶριο δὲν κατέρρευσε, ἔχασε ὅμως ἓνα μέρος τῆς ἀξίας του. Ὅλο τὸ διεθνὲς νομισματικὸ σύστημα κατέρρευσε στὶς ἀρχὲς τῆς δεκαετίας τοῦ 1930. Αὐτὸ σημαίνει ὅτι τὰ νομίσματα ὑποτιμήθηκαν καὶ ἐγκατέλειψαν τὸ χρυσὸ κανόνα ποὺ ἦταν σὲ τόση ὑπόληψη, μὲ συνέπεια ἡ διεθνὴς οἰκονομία νὰ εἶναι ἄνω-κάτω. Καὶ ὅλοι πίστευαν ὅτι ἡ ἀρχὴ τῆς ἀναταραχῆς αὐτῆς βρισκόταν στὴν Ἀμερικὴ, μὲ ὅλη αὐτὴ τὴν ὑπερβολικὰ κερδοσκοπικὴ της συμπεριφορὰ κ.λπ. — καὶ πραγματικὰ ἡ Ἀμερικὴ ἦταν ὁ κυριότερος δανειστής, ἦταν αὐτὴ ποὺ κατὰ τὴ δεκαετία τοῦ 1920 ἦταν ἤδη ἡ πρώτη χώρα ἐξαγωγῆς κεφαλαίων· μετὰ τὸ 1929 ὅμως, ἡ Ἀμερικὴ δὲν ἤθελε πιά νὰ ἐξάγει κεφάλαια· ἔτσι ὁ κυριότερος πιστωτὴς τραβήχτηκε ἔξω καὶ αὐτὸς ἦταν ὁ λόγος ποὺ ὅλα ἀνατράπηκαν.

Τὸ δεύτερο πράγμα ὅμως ποὺ ὅλοι πίστευαν ἦταν ὅτι ἡ ἀρχὴ ὅλης αὐτῆς τῆς ἀναταραχῆς στὴν εὐρωπαϊκὴ οἰκονομία προερχόταν ἀπὸ τὴν ἀσθενέστερη οἰκονομικὰ περιοχὴ της. Ἀσθενέστερη οἰκονομικὰ εὐρωπαϊκὴ περιοχὴ ἔθεωροῦντο τὰ Βαλκάνια, μαζί μὲ τὴ Νότιο-Ἀνατολικὴ Εὐρώπη — γιατί δὲν ἐπρόκειτο μόνο γιὰ τὰ Βαλκάνια, ἦταν ἐπίσης ἡ Οὐγγαρία, ἡ Αὐστρία καὶ ἡ Τσεχοσλοβακία, γι' αὐτὸ ἄς ποῦμε πὼς ἡ περιοχὴ αὐτὴ ἦταν ἡ Ἀνατολικὴ ἢ Νότιο-Ἀνατολικὴ Εὐρώπη.

Αὐτὴ ἡ περιοχὴ ἔθεωρεῖτο σὰν τὸ ἀσθενέστερο σημεῖο τῆς Εὐρώπης. Καὶ ὅλοι πίστευαν ὅτι, ἂν τὰ Βαλκάνια ἦταν τόσο ἀδύναμα, ὁ λόγος ἦταν, πιθανῶς, ὅτι κάτι δὲν πῆγαινε καλὰ μὲ τὴ συνθήκη εἰρήνης, μετὰ τὸν Πρῶτο Παγκόσμιο Πόλεμο, ποὺ εἶχε δημιουργήσει ἓνα πλήθος ἀπὸ μικρὰ κράτη, κατακερματισμένα, χωρὶς ἐπαρκεῖς οἰκονομικοὺς πόρους. Κράτη,

πού ἀντὶ νὰ προσπαθοῦν νὰ πετύχουν κάποια συνεργασία, πολιτικά ἦταν διχασμένα ἐξαιτίας τοῦ ἐθνικισμοῦ, κι ἔτσι, οἰκονομικά, δὲν ἦταν βιώσιμα.

Ἔτσι, ἐγιναν προσπάθειες νὰ βρεθῇ κάποια λύση. Καὶ ἡ προτεινόμενη λύση ἦταν πάντα τοῦ ἴδιου τύπου: νὰ βρεθῇ ἓνα σχῆμα σταθερῆς οἰκονομικῆς συνεργασίας, μὲ τὴ μορφή ἑνὸς ὁμοσπονδιακοῦ κράτους π.χ., ἢ ὅποιαδήποτε ἄλλη. Ἰδιαίτερα οἱ Γάλλοι, οἱ ὁποῖοι ἤθελαν πάντα νὰ κυριαρχοῦν στὴν Ἀνατολικὴ ἢ τὴ Νότιο-Ἀνατολικὴ Εὐρώπη, παρουσίασαν ἓνα πλῆθος προτάσεων.

Ὅπως ξέρετε, ἐκείνον τὸν καιρὸ, στὴν περίοδο τοῦ μεσοπολέμου, ἡ Γαλλία ἔμοιαζε μὲ τὴ σημερινὴ Ἰταλία, δηλαδή κάθε δύο μῆνες ἀλλάζεε κυβέρνηση. Κάθε καινούριος πρωθυπουργός, λοιπόν, ἄρχιζε νὰ κάνει προτάσεις, γιὰ τὸ πὼς θὰ ξεπεραστοῦν οἱ οἰκονομικὲς δυσκολίες στὰ Βαλκάνια. Ὁ Arist. Briand καὶ οἱ ἄλλοι, εἶχαν ὅλοι τους ἐπεξεργαστεῖ διάφορα σχέδια, σύμφωνα μὲ τὰ ὁποῖα, μὲ τὴ συνεργασία ἀνάμεσα στὰ ἀνατολικο-εὐρωπαϊκὰ ἢ τὰ νότιο-εὐρωπαϊκὰ κράτη, οἱ οἰκονομικὲς δυσκολίες θὰ μπορούσαν νὰ ξεπεραστοῦν. Ὅτι τὰ κράτη αὐτὰ θὰ μπορούσαν νὰ βροῦν ἀγορὲς γιὰ τὰ ἀγροτικὰ προϊόντα τους — ἡ ὑποτιθέμενη ἀγορὰ ἦταν ἡ Αὐστρία, ἡ ὁποία ἦταν βιομηχανικὸ κράτος, καὶ ἡ Τσεχοσλοβακία· ὅλα τὰ ἄλλα κράτη θὰ ἀποτελοῦσαν, ὑποτίθεται, τὸ ἀγροτικὸ τμήμα ὁλόκληρης αὐτῆς τῆς περιοχῆς.

Ἐγιναν, λοιπόν, ἓνα σωρὸ συζητήσεις κι ἓνα σωρὸ διασκέψεις. Οἱ διασκέψεις συγκαλοῦνται συνήθως σὲ κάποιο μέρος τῆς Ἑλβετίας — ἂν θέλετε νὰ μάθετε ποιά εἶναι τὰ καλύτερα μέρη τῆς Ἑλβετίας γιὰ διακοπές, δὲν ἔχετε παρὰ νὰ διαβάσετε ἱστορία καὶ νὰ βρεῖτε σὲ ποιά μέρη συναντήθηκαν οἱ διπλωμάτες στὴ διάρκεια τοῦ μεσοπολέμου! (Λουγκάνο καὶ ὅλα αὐτὰ τὰ πανέμορφα μέρη.) Λοιπόν, συζήτησαν τὰ πάντα καὶ δὲν κατέληξαν πούθενά.

Δὲν κατέληξαν πούθενά γιατί, πρῶτα ἀπ' ὅλα, ὅπως καταλαβαίνετε, τὸ ξεπέραςμα οἰκονομικῶν δυσκολιῶν δὲν εἶναι ἀπλῶς ζήτημα κυβερνητικῆς ἀπόφασης. Ἐπιπλέον ὅμως, ὁ λόγος γιὰ τὸν ὁποῖο δὲν μπόρεσαν νὰ φτάσουν σὲ κάποια λύση, ἦταν ὅτι κάθε ιδέα πού παρουσίαζαν οἱ Γάλλοι σκόπευε νὰ ἐξομαλύνει τὴν κατάσταση στὴ Νότιο-Ἀνατολικὴ Εὐρώπη καὶ νὰ διατηρήσει ταυτόχρονα τὴ γαλλικὴ κυριαρχία στὴν περιοχὴ, καὶ ἔτσι οἱ Ἱταλοὶ τὴν ἀπέκρουαν. Κάθε φορὰ πού οἱ Ἱταλοὶ παρουσίαζαν μιὰ ιδέα, ἦταν οἱ Γάλλοι πού δὲν συμφωνοῦσαν· καὶ ὅταν Γάλλοι καὶ Ἱταλοὶ ἀπὸ κοινοῦ παρουσίαζαν ἓνα σχέδιο, ἦταν ἡ σειρὰ τῶν Γερμανῶν νὰ τὸ ἀποκρούσουν, γιατί αἰσθάνοντουσαν ὅτι τοὺς εἶχαν ἀφήσει ἀπ' ἑξῶ. Καὶ ἐν μέρει ἦταν ἀλήθεια, γιατί οἱ Γάλλοι καὶ οἱ Ἱταλοὶ ἤθελαν νὰ δια-

τηρήσουν ένα είδος ελέγχου πάνω στη Νότιο- 'Ανατολική Εὐρώπη και να αφήσουν τους Γερμανούς απ' έξω. Και επειδή οι Γερμανοί, λόγω του μεγέθους της αγοράς τους, ήταν πιο πειστικοί, ισχυρότεροι, κατάφεραν πάντα να επιβάλλουν βέτο και να ματαιώνουν οποιαδήποτε συμφωνημένη ἐρήμην τους λύση.

Έτσι, μέχρι τὸ 1933, ἔγινε ἕνα πλῆθος διαπραγματεύσεων, χωρίς ὅμως ἀποτέλεσμα. Ἡ ὅλη οἰκονομική κατάσταση στη Νότιο- 'Ανατολική Εὐρώπη παρέμενε ἀτελειωτική γιατί και οἱ δυνατότητες προσαρμογῆς της ήταν ἀσήμαντες. Και ἐδῶ θὰ πρέπει νὰ ἐπικαλεσθῶ πάλι τὸ πρόβλημα τῶν διαφορετικῶν οἰκονομικῶν δυνατοτήτων γιὰ ἕνα μικρὸ και ἕνα μεγάλο κράτος.

Ἄν ἔχεις μιὰ ἰσχυρὴ οἰκονομία, και ἂν ἡ παραγωγή σου εἶναι σὲ μεγάλο βαθμὸ διαφοροποιημένη, ὅπως συνήθως συμβαίνει στὰ μεγάλα κράτη, τότε, ἂν κάτι δὲν πάει καλά, π.χ. ἂν δὲν μπορεῖς νὰ πουλήσεις κρασί, ἢ οἱ τιμὲς τοῦ κρασιοῦ εἶναι χαμηλές, μπορεῖ, ἐπειδὴ ἔχεις γερὴ οἰκονομία, νὰ παράγεις και νὰ πουλήσεις κάτι ἄλλο. Σὲ ἀσθενεῖς ὅμως οἰκονομίες, και αὐτὴ ἦταν πάνω-κάτω ἡ περίπτωση στὴν Ἀνατολική Εὐρώπη, ὁ ἐξαγωγικὸς πολυμορφισμὸς εἶναι σχετικὰ μικρὸς. Οἱ οἰκονομίες τῆς Ἀνατολικῆς Εὐρώπης παρήγαν γιὰ τὴ διεθνή ἀγορὰ τέσσερα ἢ πέντε κύρια εἶδη. Αὐτὸ σημαίνει ὅτι ἂν οἱ τιμὲς αὐτῶν τῶν τεσσάρων ἢ πέντε προϊόντων πέσουν πολὺ χαμηλά, ἡ οἰκονομία χτυπιέται καίρια.

Πόσο περιορισμένος ἦταν ὁ ἐξαγωγικὸς πολυμορφισμὸς στὶς βαλκανικὲς χώρες, φαίνεται ἀπὸ τὰ πέντε κύρια ἐξαγωγικά τους εἶδη: στὴ Βουλγαρία ἀντιπροσώπευαν τὸ 70% περίπου τῶν ἐξαγωγῶν, στὴ Ρουμανία περίπου τὸ 50%, στὴ Γιουγκοσλαβία γύρω στὸ 52%, και στὴν Ἑλλάδα, τὸ 1929-30, γύρω στὸ 88%-89%. Ὁ καπνὸς μόνο, τὸ 1929, ἀντιπροσώπευε τὸ 50% τῶν ἐξαγωγῶν. Αὐτὸ σημαίνει ὅτι, ἂν οἱ τιμὲς τοῦ καπνοῦ πέσουν, τότε τὸ σύνολο τῶν ἐξαγωγῶν πέφτει. Ἐτσι, ἐξαίτιας τοῦ μικροῦ ἐξαγωγικοῦ πολυμορφισμοῦ, ἡ δυνατότητα νὰ παίξεις σὲ διαφορετικὲς ἀγορές, νὰ ὑποκαθιστᾷ κάτι ποὺ δὲν πουλιέται μὲ κάτι ἄλλο, εἶναι πολὺ περιορισμένη.

Ἐμενε, λοιπόν, ἕνα μόνο κράτος ποὺ ἴσως εἶχε τὴ δυνατότητα νὰ προσφέρει κάποια βοήθεια στὶς νότιο-ἀνατολικὲς εὐρωπαϊκὲς χώρες, και τὸ κράτος αὐτὸ ἦταν ἡ Γερμανία.

Ὁ λόγος γιὰ τὸν ὁποῖο στὴ δεκαετία τοῦ 1930 ὅλες οἱ χώρες τῆς Νότιο- 'Ανατολικῆς Εὐρώπης ἦταν, περισσότερο ἢ λιγότερο, οἰκονομικὰ ἐξαρτημένες ἀπὸ τὴ Γερμανία, ἦταν ὅτι ἡ Γερμανία μποροῦσε νὰ τις βοηθήσει στὴν οἰκονομική τους κατάσταση. Ἡ Γερμανία διέθετε μεγάλη ἀγο-

ρά, εισήγε μεγάλες ποσότητες ειδών διατροφής, καί επιπλέον ήθελε να βοηθήσει στη βελτίωση της οικονομικής κατάστασης των χωρών της Νότιο-Ανατολικής Ευρώπης. Όχι γιατί ήταν τόσο ευνόικα διακείμενη, ή απλώς γιατί είχε την καλή θέληση, αλλά γιατί υπήρχε πράγματι άμοιβαίο συμφέρον.

Πριν από τη Μεγάλη Οικονομική Κρίση, ή Γερμανία εισήγε κυρίως από τις Ήνωμένες Πολιτείες· δανειζόταν εκεί χρήματα καί με αυτά τα χρήματα αγόραζε αγροτικά προϊόντα. Στη διάρκεια της Κρίσης οι Ήνωμένες Πολιτείες δεν ήθελαν πιά να δίνουν χρήματα στη Γερμανία, με συνέπεια να πρέπει αυτή να αναπροσανατολίσει τις εξαγωγές καί τις εισαγωγές της καί να στραφεί έτσι προς τα νότιο-ανατολικά ευρωπαϊκά κράτη.

Καί οι λόγοι δεν ήταν μόνο οικονομικοί. Ήταν έν μέρει οικονομικοί, έν μέρει πολιτικοί καί έν μέρει στρατηγικοί.

Ήδη από τό 1926, πριν καί από τη Μεγάλη Οικονομική Κρίση, τότε πού άρχιζε να δυναμώνει μετά από την ήττα της στον Πρώτο Παγκόσμιο Πόλεμο, ή Γερμανία είχε αποφασίσει να στραφεί προς την Νότιο-Ανατολική Ευρώπη. Καί τούτο γιατί πίστευε ότι άν κατάφερε να αποκτήσει τόν οικονομικό έλεγχο της Νότιο-Ανατολικής Ευρώπης, αυτό θα ήταν τó πρώτο βήμα για την επανεμφάνιση της Γερμανίας σαν παγκόσμιας δύναμης.

Έτσι, μετά την κατάληψη της εξουσίας από τόν Χίτλερ τό 1933, άρχισε να συγκεκριμενοποιείται μιá πολú καλά προπαρασκευασμένη ιδέα, μαζί με ένα πολú καλά προπαρασκευασμένο τρόπο πραγμάτωσής της. Ή ιδέα αυτή, παρούσα στη Γερμανία από πολú καιρό, ήταν ότι ή Γερμανία καί οι χώρες της Νότιο-Ανατολικής Ευρώπης αποτελούσαν τα δύο μέρη αυτού πού ονόμαζαν “Ergänzung Wirtschaft”, δηλαδή μιás συμπληρωματικής οίκονομίας. Τó σχήμα ήταν: ή Γερμανία είναι βιομηχανική χώρα, οι χώρες της Νότιο-Ανατολικής Ευρώπης είναι αγροτικές· άρα είναι συμπληρωματικές καί πρέπει να γίνουν αντιληπτές σαν μιá ένότητα, αυτήν πού ονόμαζαν “Grossraum Wirtschaft”, δηλαδή «ή οικονομία τού μεγάλου χώρου».

Αυτό τό ιδεολογικό, όμως, υπόβαθρο έκρυβε έναν πολú γνωστό πολιτικό καί στρατιωτικό ύπολογισμό. Μετά τό 1933, ή Γερμανία άρχισε να ετοιμάζεται για τόν καινούριο πόλεμο, καί φυσικά έπρεπε να πάρει ύπόψη της τα διδάγματα τού προηγούμενου.

Όπως θα ξέρετε, ένα άπ’ αυτά τα διδάγματα ήταν ότι στη διάρκεια τού πολέμου ή Γερμανία είχε αποκοπεί από κάθε είδους άνεφοδιασμό

πού δεν προερχόταν από την Ευρώπη, εξαιτίας του βρετανικού ναυτικού αποκλεισμού. Έτσι, στην προετοιμασία της για τον επόμενο πόλεμο, η Γερμανία έπρεπε να πάρει υπόψη της ότι για τον ανεφοδιασμό της σε είδη διατροφής και πρώτες ύλες, δεν θα έπρεπε να βασιστεί στις αγορές, π.χ. της Αμερικής, της Νότιας Αφρικής κ.λπ. Σε περίπτωση πολέμου, θα μπορούσε να βασιστεί μόνο σ' εκείνες τις ήπειρωτικές περιοχές που θα μπορούσαν εύκολα να τεθούν κάτω από γερμανικό έλεγχο. Αυτή ήταν η στρατιωτική πλευρά της ιδέας της «οικονομίας του μεγάλου χώρου». Και στη Γερμανία είχαν αντιληφθεί ότι αν αγόραζαν τα αγροτικά προϊόντα των χωρών της Νότιο - Ανατολικής Ευρώπης, τότε θα μπορούσαν να αποκτήσουν πολύ εύκολα τον οικονομικό έλεγχο ολόκληρης της περιοχής, πράγμα που θα προετοίμαζε το έδαφος για τον μετέπειτα στρατιωτικό και πολιτικό έλεγχο.

Και ένα τελευταίο σημείο: αφού η Γερμανία δεν είχε σημαντικά συναλλαγματικά αποθέματα, αφού η Ελλάδα, η Βουλγαρία, η Ούγγαρία, δεν είχαν επίσης καθόλου συναλλαγματικά αποθέματα, αποφάσισαν να αλλάξουν τον τύπο του εξωτερικού τους εμπορίου.

Το εξωτερικό εμπόριο, στη φιλελεύθερη οικονομία είναι πολύπλευρο. Π.χ. η Ελλάδα πουλάει προϊόντα της στην Αίγυπτο, η Αίγυπτος την πληρώνει μ' ένα δυνατό νόμισμα και μ' αυτό το νόμισμα η Ελλάδα αγοράζει σκανδιναβικά ή άλλης χώρας προϊόντα. Αλλά αφού ούτε η Ούγγαρία, ούτε η Ελλάδα ή η Γερμανία, διέθεταν κάποιο δυνατό νόμισμα, αποφάσισαν να υιοθετήσουν έναν άλλο τύπο εμπορίου, το διμερές εμπόριο. Αυτό σημαίνει ότι η Γερμανία οφείλει να αγοράσει από την Ελλάδα και η Ελλάδα από τη Γερμανία και καμία από τις δύο χώρες δεν χρειάζεται να πληρώσει γι' αυτές τις αγορές. Υπάρχει ένας λογαριασμός που τηρείται από την κεντρική τράπεζα της κάθε χώρας και αν κάποιος πουλήσει προϊόντα από την Ελλάδα στη Γερμανία, ο γερμανικός οίκος δεν πληρώνει στην Ελλάδα, αλλά καταθέτει τα μάρκα στη γερμανική κεντρική τράπεζα και η ελληνική κεντρική τράπεζα πληρώνει σε δραχμές για τον γερμανικό οίκο και το αντίστροφο. Στο τέλος κάθε χρόνου γίνεται αυτό που λέμε συμψηφισμός (clearing), δηλαδή οι δύο κεντρικές τράπεζες συγκρίνουν τους δύο λογαριασμούς και αν υπάρχει διαφορά, την διακανονίζουν.

Ποιό ήταν το πλεονέκτημα για τη Γερμανία και ποιό για την Ελλάδα; Για την Ελλάδα το πλεονέκτημα ήταν ότι μπορούσε να εισάγει από τη Γερμανία χωρίς να χρειάζεται να κάνει χρήση ξένου συναλλάγματος, που δεν είχε. Για τη Γερμανία το πλεονέκτημα ήταν ότι, αφού επρόκειτο για διμερές εμπόριο, η Ελλάδα οφείλε να κάνει τόσες αγορές από τη Γερμα-

νία, όσες ή Γερμανία έκανε από την Έλλάδα. Καί όσο αύξανει ή Γερμανία τις αγορές της από την Έλλάδα, άλλο τόσο αύξανει καί τις πωλήσεις της.

Έτσι, στη δεκαετία του 1930, ή συνολική οίκονομία των βαλκανικών χωρών άρχισε, με άργό ρυθμό, νά αναλαμβάνει. Μπορεί κανείς νά δει αυτή την οίκονομική ανάκαμψη άν πάρει για παράδειγμα τις ελληνικές έξαγωγές: τó 1929 ήταν 91.000.000. Τó 1933 έπесαν στα 37.000.000, δηλαδή μειώθηκαν κατά τó ένα τρίτο σχεδόν, κατά 40%. (Αυτό δέν σημαίνει ότi ó όγκος των έξαγωγών μειώθηκε τόσο, γιατί ήταν οι τιμές που είχαν πέσει.) Τó 1938 οι έξαγωγές έφτασαν πάλι στο ύψος του 1929. Καί διαπιστώνει κανείς ότi τó ύψος των εισαγωγών μειωνόταν επίσης, αλλά ποτέ δέν επανήλθε στο επίπεδο του 1929. Αυτό σημαίνει ότi στη δεκαετία του 1930, στις βαλκανικές χώρες, συντελέστηκε μιá οίκονομική ανάκαμψη. Έ όλη εξέλιξη όμως δείχνει, ότi τó επίπεδο της οίκονομίας του 1938 δέν ήταν πολú ανώτερο από εκείνο του 1929.

Έτσι, άν κανείς συγκρίνει την όλη οίκονομική διαδικασία κατά την περίοδο του μεσοπολέμου με τή διαδικασία της προηγούμενης περιόδου, βλέπει ότi επρόκειτο για μιá πολú άργή οίκονομική ανάπτυξη, ότi ή μέση οίκονομική ανάπτυξη αυτών των χωρών ήταν χαμηλότερη στο μεσοπόλεμο άπ' ό,τι πριν, καί τέλος ότi ή διαφορά ανάμεσα στις ύψηλά ανεπτυγμένες χώρες καί τá Βαλκάνια αυξανόταν.

Τó 1938, τó μέσο ευρωπαϊκό κατά κεφαλήν εισόδημα, σέ δολάρια του 1938, ήταν 200· τó κατά κεφαλήν έθνικό εισόδημα της Βρετανίας βρισκόταν ανάμεσα στα 350 καί 400 δολάρια (δηλαδή, τó μέσο ευρωπαϊκό ήταν, πάνω-κάτω, τó μισό από εκείνο των βιομηχανικά ανεπτυγμένων χωρών), καί τó μέσο κατά κεφαλήν εισόδημα για τις βαλκανικές χώρες, περιλαμβανομένης καί της Έλλάδας, ήταν ανάμεσα στα 60 καί 80 δολάρια. Όλα αυτά σημαίνουν ότi στο μεσοπόλεμο, παρά τó γεγονός ότi στη δεκαετία του 1930 σημειώθηκε μιá κάποια οίκονομική ανάκαμψη, ή όλη οίκονομική κατάσταση των βαλκανικών χωρών δέν βελτιώθηκε, αντίθετα, συγκριτικά χειροτέρευσε.

Στό σύνολό της ή διαδικασία αυτή κατέληξε σέ μιá ιδιαίτερης μορφής έξάρτηση, ή όποία διαμορφωνόταν κατά τή δεκαετία του 1930. Έ έξάρτηση μπορεί νά έχει οίκονομικό περιεχόμενο, μπορεί νά έχει καί πολιτικό περιεχόμενο. Όταν υπάρχει ίσορροπία ανάμεσα στις μεγάλες δυνάμεις της Εύρώπης, ένα μικρό κράτος μπορεί νά έλίσσεται, έχει κάποιες δυνατότητες νά αναπτύξει τή δική του δραστηριότητα. Όταν όμως υπάρχει μιá μόνο κυρίαρχη δύναμη, ή δραστηριότητα του μικρού κράτους είναι πολú περιορισμένη. Ποιά ήταν ή κατάσταση στη δεκαετία του 1920;

‘Υπήρχε ή Γαλλία, υπήρχε ή ‘Αγγλία, υπήρχε ως ένα βαθμό, ακόμη και ή Γερμανία, έτσι ώστε υπήρχε κάποια δυνατότητα έκλογής για τὸ πρὸς ποιά χώρα νὰ στραφείς. “Όλες οἱ μεγάλες χώρες, λόγω τοῦ διεθνoῦς ἀνταγωνισμοῦ, ἐπεδίωκαν τὴν προτίμησή σου.

Στὴ δεκαετία τοῦ 1930, ή Γερμανία ἀναδείχτηκε ή κυρίαρχη δύναμη σ’ ὁλόκληρη τὴν περιοχὴ τῶν Βαλκανίων καὶ αὐτὸ ιδιαίτερα λόγω τοῦ ἐξωτερικοῦ της ἐμπορίου. Τὸ μερίδιο τῆς Γερμανίας στὸ ἐξωτερικὸ ἐμπόριο τῶν βαλκανικῶν χωρῶν αὐξήθηκε ιδιαίτερα· στὴ Βουλγαρία ἔφτασε σχεδὸν στὰ 40%. Αὐτὸ σημαίνει ὅτι υπήρχε μιὰ σαφὴς κυριαρχία καὶ ὅτι ὅλες οἱ χώρες τῆς Νότιο-‘Ανατολικῆς Εὐρώπης ἦταν περισσότερο ἢ λιγότερο ἐξαρτημένες ἀπὸ τὴ Γερμανία.

Τέλος, θὰ ἤθελα νὰ τελειώσω αὐτὸ τὸ μέρος ὑπενθυμίζοντάς σας σύντομα ὅτι ὁ Δεύτερος Παγκόσμιος Πόλεμος ἀποτελεῖ, κατὰ κάποιο τρόπο, συνέχεια τῆς δεκαετίας τοῦ 1930. “Όταν ή Γερμανία κατάφερε νὰ ἀπορροφήσει τὶς δύο βιομηχανικὲς χώρες ποὺ ἀνήκουν στὴν περιοχὴ τῆς ‘Ανατολικῆς Εὐρώπης — ἀναφέρομαι στὴν κατάληψη τῆς Αὐστρίας τὸ 1938, καὶ στὴν κατάλυση τοῦ κράτους τῆς Τσεχοσλοβακίας, μερικὰ τὸν ‘Οκτώβριο τοῦ 1938 καὶ ὁλοκληρωτικὰ τὸν Μάρτιο τοῦ 1939 — τότε ή οἰκονομικὴ κυριαρχία τῆς Γερμανίας πάνω στὴ Νότιο-‘Ανατολικὴ Εὐρώπη ἦταν, πάνω-κάτω, πλήρης. ‘Η ‘Ιταλία ἔκανε ἀκόμα προσπάθειες νὰ τὴν ἀνταγωνιστεῖ, ἀλλὰ οἰκονομικὰ ἦταν τόσο ἀσθενὴς ποὺ δὲν ἀποτελοῦσε σοβαρὸ ἀνταγωνιστὴ. Καὶ πράγματι, τὸ 1938, ἢ τὸ 1939, μποροῦν νὰ θεωρηθοῦν σὰν ὁ πρόλογος τῆς ὁλοκληρωτικῆς κυριαρχίας τῆς Γερμανίας, ή ὁποία πραγματοποιήθηκε στὴ διάρκεια τοῦ Δευτέρου Παγκοσμίου Πολέμου, καὶ ή ὁποία δὲν ἦταν μόνον οἰκονομικὴ, βέβαια, ἀλλὰ καὶ πολιτικὴ καὶ στρατιωτικὴ ἐπίσης.

V. Ἡ σοσιαλιστικὴ οἰκονομία, ἐπιτυχίες καὶ ἀποτυχίες Ἡ περίπτωση τῆς Οὐγγαρίας

Δίσταζα λίγο νὰ σᾶς μιλήσω γιὰ τὴν Οὐγγαρία, γιατί σκεφτόμουν ὅτι ἂν πρέπει νὰ καλύψεις τὸ θέμα σου σὲ πέντε σεμινάρια, εἶναι δυσανάλογο νὰ ἀφιερώσεις ἓνα ἀπ' αὐτὰ σὲ μιὰ μικρὴ χώρα. Ὅμως, πέρα ἀπὸ τὸ συναίσθημα, ποὺ μοῦ λέγει ὅτι ὅποιδήποτε καὶ νὰ πάω ὀφείλω νὰ μιλῶ γιὰ τὴν Οὐγγαρία, θέλω νὰ σᾶς δώσω τὴν εὐκαιρία νὰ ἀκούσετε καὶ νὰ ἀποκτήσετε κάποια γνώση γιὰ μιὰ διαφορετικοῦ τύπου οἰκονομία. Τὰ τέσσερα προηγούμενα σεμινάρια κάλυψαν δύο βασικὲς περιόδους, ὅπου κυριαρχοῦσε στὸν κόσμον ἡ καπιταλιστικὴ οἰκονομία. Μιλώντας γιὰ τὴν Οὐγγαρία, θὰ προσπαθῶ νὰ σᾶς δείξω πῶς λειτουργεῖ αὐτὸ ποὺ ὀνομάζουμε σοσιαλιστικὴ οἰκονομία. Ποιὰ εἶναι τὰ κύρια προβλήματα καὶ τί ἀποτελεῖ πραγματικὴ ἀλλαγὴ στὴν οὐγγρικὴ οἰκονομία. Κατὰ πόσο ἡ Οὐγγαρία ἀντιμετωπίζει ἀκόμη τὶς ἴδιες πάνω-κάτω δυσκολίες, τὰ ἴδια προβλήματα μὲ ἐκεῖνα ποὺ ἀντιμετώπιζε πρὶν; Καί, ἀπ' αὐτὴν τὴν ἀποψη, τί ἀποτελεῖ συνέχεια ἀνάμεσα στὴν καπιταλιστικὴ καὶ τὴν σοσιαλιστικὴ οἰκονομία στὴν περίπτωσιν μιᾶς μικρῆς χώρας;

Ὅσοι ἀπὸ σᾶς εἶναι ἱστορικοί, ἀλλὰ ἀκόμα καὶ αὐτοὶ ποὺ δὲν εἶναι, θὰ ξέρουν ὅτι ἡ Οὐγγαρία δὲν ἦταν πάντα μιὰ μικρὴ χώρα, ὅπως εἶναι σήμερον. Βέβαια, δὲν θὰ μπορούσε ποτὲ κανεὶς νὰ τὴν ἀποκαλέσει μεγάλο ἢ σπουδαῖο κράτος. Ὅποσδήποτε ὅμως, πρὶν ἀπὸ τὸν Πρῶτον Παγκόσμιον Πόλεμον καὶ γιὰ μιὰ μεγάλῃ περίοδον, ἦταν πολὺ μεγαλύτερη χώρα, τόσο σὲ ἔκτασιν ὅσο καὶ σὲ πληθυσμό. Γιὰ 400 περίπου χρόνια, μετὰ τὴν ἀποχώρησιν τῶν Τούρκων (στὴν πραγματικότητά ἐκδιώχτηκαν ἀπὸ τὰ οὐγγρικά ἐδάφη), ἡ Οὐγγαρία ἀποτελοῦσε τμῆμα τῆς Αὐτοκρατορίας τῶν

Ήψβούργων. Τò 1848 καὶ τò 1867 μποροῦν νὰ θεωρηθοῦν σὰν ἀποφασιστικὰ σημεῖα καμπῆς στὴν οὐγγρική οἰκονομική καὶ κοινωνική ἱστορία. Τò 1848 ἔγινε μιὰ ἐπανάσταση παρόμοια μὲ ἐκείνη στὴν Ἑλλάδα δύο ἢ τρεῖς δεκαετίες νωρίτερα, ποὺ συνδύαζε δύο κύρια χαρακτηριστικά. Ἐπρόκειτο κατὰ κάποιον τρόπο γιὰ μιὰ κοινωνική ἐπανάσταση, μὲ τὴν ἐννοία ὅτι σήμανε τò τέλος τῆς μακρόχρονης περιόδου τοῦ οὐγγρικοῦ φεουδαλισμοῦ — καὶ πράγματι τò 1848 συμβολίζει τὴν κατάρρευση τῆς δουλοπαροικίας· μέχρι τὰ μέσα τοῦ 19ου αἰ. ὁ φεουδαλισμὸς ἦταν πολὺ ἰσχυρὸς στὴν Οὐγγαρία, οἱ Οὐγγροὶ ἀγρότες ἦταν δουλοπάροικοι καὶ ἀπ' αὐτὴν τὴν ἄποψη τò 1848 ἔφερε στὴν Οὐγγαρία αὐτὸ ποὺ μποροῦμε νὰ ἀποκαλέσουμε σύγχρονη καπιταλιστική οἰκονομία καὶ κοινωνία. Φυσικά, αὐτὸ σήμαινε καὶ ἄλλες μεταρρυθμίσεις, εἰσαγωγή ἐνὸς φιλελεύθερου πολιτικοῦ καὶ θεσμικοῦ καθεστώτος. Τò δεύτερο χαρακτηριστικὸ τῆς ἐπανάστασης τοῦ 1848-49 ἦταν ὅτι κατὰ κάποιον τρόπο συνδύαζε μὲ τὰ παραπάνω ἓναν ἀγώνα γιὰ ἓναν ὁρισμένο βαθμὸ ἀνεξαρτησίας. Τò 1848 οἱ ἡγέτες τῆς οὐγγρικῆς ἐπανάστασης δὲν ἀγωνίζονταν γιὰ τὴν πλήρη ἀνεξαρτησία τῆς χώρας· ἤθελαν νὰ κάνουν τὴν Οὐγγαρία συνταγματικὸ μέλος τῆς μοναρχίας τῶν Ἀψβούργων, μὲ ἓνα ὁρισμένο βαθμὸ αὐτονομίας καὶ ἀνεξαρτησίας, ὅχι ὅμως ἀπόλυτα ἀνεξάρτητη. Ὡστόσο, κατὰ τὴ διάρκεια τοῦ ἐπαναστατικοῦ ἀγώνα καὶ ἐξαιτίας ἀντεπαναστατικῶν τάσεων, τὰ πράγματα κατέληξαν σὲ ἀγώνα γιὰ τὴν ἀνεξαρτησία, ὁ ὁποῖος ἡττήθηκε μὲ τὴν βοήθεια τοῦ ρώσικο στρατοῦ — οἱ Αὐστριακοὶ δὲν ἦταν ἀρκετὰ δυνατοὶ γιὰ νὰ νικήσουν ἀπὸ μόνοι τους τοὺς Οὐγγρους. Τò 1849 ἡ Οὐγγαρία ἔγινε πάλι τμῆμα, ἐδαφικὴ περιοχὴ ἀπλῶς, τῆς Αὐστριακῆς Αὐτοκρατορίας.

Αὐτὸ ὅμως δὲν διάρκεσε πολὺ — δὲν θὰ μπῶ σὲ λεπτομέρειες — καὶ τò 1867 ἡ ὅλη διαδικασία κατέληξε στὸν λεγόμενο «συμβιβασμό», ἀνάμεσα στὴν Αὐστρία καὶ τὴν Οὐγγαρία, ποὺ μετέτρεψε τὴν αὐτοκρατορία τῶν Ἀψβούργων στὴν ἀποκαλούμενη Αὐстро-οὐγγρική μοναρχία, ἓνα εἶδος διαρχικοῦ συστήματος, τὸ ὁποῖο ἐκχωροῦσε στὴν Οὐγγαρία κάποια αὐτονομία, στὸ πλαίσιο τῆς Αὐстро-οὐγγρικῆς αὐτοκρατορίας· ἡ Οὐγγαρία εἶχε τὴ δική της ἀνεξάρτητη κυβέρνηση καὶ ἦταν ὁλοκληρωτικὰ κυρίαρχη σὲ ὅ,τι ἀφοροῦσε τίς ἐσωτερικὲς τῆς ὑποθέσεις. Ὑπῆρχαν μόνο δύο περιορισμοί: ἡ Οὐγγαρία δὲν ἦταν ἀνεξάρτητη σὲ ὅ,τι ἀφοροῦσε τὴν ἐξωτερικὴ τῆς πολιτικὴ καὶ τὸ στρατό· ὁ στρατὸς ἦταν κοινός. Τοὺς περιορισμοὺς αὐτοὺς, ἀκόμη καὶ οἱ Οὐγγροὶ ἡγέτες ἦταν ἔτοιμοι νὰ τοὺς δεχτοῦν, γιατί ἤθελαν νὰ ἐξασφαλίσουν τὴν Οὐγγαρία ἀπέναντι στὸν ρωσικὸ ἐπεκτατισμό. Ἔτσι πίστευαν ὅτι γιὰ λόγους ἀσφαλείας ἔπρεπε νὰ

διατηρήσουν την Αυστρία και την Ούγγαρία ενωμένες, να διατηρήσουν την Αυστρο-Ούγγαρία σαν μία από τις μεγάλες δυνάμεις του ευρωπαϊκού χώρου· και αυτό απαιτούσε κοινή εξωτερική πολιτική.

Έτσι, μετά το 1848 και κυρίως μετά το δεύτερο βήμα του 1867, η Ούγγαρία βρισκόταν στον δρόμο του εκσυγχρονισμού. Η οικονομική ανάπτυξη άρχισε και ήταν σχετικά επιτυχής. Αν θυμάστε τις τρεις περιπτώσεις οικονομικής ανάπτυξης που σας ανέφερα, η Ούγγαρία ανήκει στη δεύτερη περίπτωση, μαζί με την Ρωσία. Στην Ούγγαρία όμως, αυτός ο τύπος ανάπτυξης υπήρξε περισσότερο επιτυχημένος και οι λόγοι είναι πολλοί. Πρώτα απ' όλα υπάρχει το θέμα του χρόνου και για την ιστορία και τους ιστορικούς. Αν κάποιος κάνει το ίδιο πράγμα δέκα ή είκοσι χρόνια αργότερα, μπορεί να μη φτάσει στο ίδιο αποτέλεσμα. Στην Ούγγαρία ο εκσυγχρονισμός άρχισε ακριβώς δύο ή τρεις δεκαετίες νωρίτερα απ' όσο στις χώρες της Ανατολικής ή της Νοτιοανατολικής Ευρώπης. Η κατάργηση της δουλοπαροικίας π.χ. έγινε το 1848, ενώ στη Ρωσία μόλις το 1861, και ήταν πιο ριζοσπαστική απ' ό,τι στην Ρωσία, όπου επρόκειτο για μία μεταρρύθμιση που έγινε από τα πάνω. Έτσι, η Ούγγαρία έμπαινε στον όμιλο των αναπτυσσόμενων χωρών, δημιουργώντας οικονομικούς δεσμούς μαζί τους, πολύ νωρίτερα απ' ό,τι οι Βαλκανικές χώρες και η Ρωσία. Μπορούσε να προσφέρει ένα προϊόν που της εξασφάλιζε σημαντικό εισόδημα, το σιτάρι. Η γη ήταν εύφορη και η παραγωγή σιταριού είχε και άλλα πλεονεκτήματα στην Ούγγαρία. Πρώτα απ' όλα, στην δεκαετία του 1860, το μεταφορικό σύστημα της Ρωσίας — ή όποια θα μπορούσε να είναι ο πιο σημαντικός ανταγωνιστής για το ούγγαρέζικο σιτάρι στην Ευρώπη — ήταν ανύπαρκτο. Αντίθετα, οι ούγγρικές σιτοπαραγωγικές περιοχές είχαν ήδη συνδεθεί με την αυστριακή αγορά· αυτή η δυνατότητα μεταφορών ήταν ένα τεράστιο πλεονέκτημα. Το δεύτερο πλεονέκτημα ήταν ότι στην Ούγγαρία η συγκομιδή γινόταν συνήθως μερικώς εβδομάδες νωρίτερα απ' ό,τι στην Ρωσία ή σε άλλες περιοχές των οποίων η παραγωγή σιταριού ήταν ανταγωνιστική. Αυτό το πλεονέκτημα των τριών-τεσσάρων εβδομάδων συνέβαλε επίσης, ως ένα βαθμό στην επιτυχία της Ούγγαρίας. Έτσι, μετά το 1867 οι εξαγωγές σιταριού της Ούγγαρίας έφτασαν σε πολύ ψηλά επίπεδα.

Τα πρώτα βήματα ήταν παρόμοια με εκείνα της Ρωσίας. Μόνο που η Ούγγαρία άρχισε νωρίτερα και μπόρεσε να κάνει αυτό που η Ρωσία δεν κατάφερε ποτέ. Θα θυμάστε ότι η Ρωσία αύξανε τις εξαγωγές της, αλλά η παραγωγικότητά της παρέμενε χαμηλή, ενώ η παραγωγή της μόνο διπλασιάστηκε. Στην Ούγγαρία από την άλλη πλευρά, η παραγωγή αύξα-

νόταν πολύ γρήγορα και οι αποδόσεις — δηλαδή η παραγωγικότητα — τριπλασιάστηκαν μέσα σε σαράντα χρόνια. Έτσι, η ούγγρική αγροτική παραγωγή αυξήθηκε πολύ πιο γρήγορα απ' ό,τι η ρωσική και γι' αυτό το λόγο στην Ούγγαρία δεν έχουμε το φαινόμενο της αναγκαστικής εξαγωγής· δεν ήταν όπως στη Ρωσία, όπου η αύξηση των εξαγωγών άφηνε τους αγρότες όλο και φτωχότερους. Στην Ούγγαρία οι εξαγωγές αυτές συνδυάστηκαν με την δημιουργία μιάς εσωτερικής αγοράς. Φυσικά οι γαικήμενες κέρδιζαν πολύ περισσότερα από τους αγρότες. Άλλά κι οι αγρότες μπόρεσαν να κερδίσουν. Και μ' αυτόν τον τρόπο δημιουργήθηκε πράγματι μιὰ κάποια εσωτερική αγορά.

Υπάρχει ένα ακόμα σημείο που πρέπει να συζητήσουμε συγκρίνοντας πάντα την Ούγγαρία με τη Ρωσία. Η Ρωσία έξηγε μόνο σιτάρι. Η Ούγγαρία, μετά από ένα-δύο χρόνια εξαγωγών σιταριού άρχισε να εξαγει αλεύρι αντί για σιτάρι. Γιατί αυτό ήταν τόσο σημαντικό; Γιατί αυτό αποτέλεσε την άρχή, θά έλεγα, της ούγγρικης εκβιομηχάνισης. Έδώ πρέπει να αναζητήσουμε και κοινωνιολογικές εξηγήσεις. Το ερώτημα είναι: Πώς έγινε στην Ούγγαρία αυτό το πέρασμα από το σιτάρι στο αλεύρι; Ποιός το πραγματοποίησε;

Όλες αυτές οι οικονομικές διαδικασίες που περιγράφουμε, σε τελευταία ανάλυση στηρίζονται στη δραστηριότητα κάποιων ανθρώπων. Πώς άρχισε λοιπόν αυτή η διαδικασία; Ποιοί ήταν αυτοί που την διεξήγαγαν; Ποιά ήταν τα προσωπικά κίνητρα; Λοιπόν, κατά τη δεκαετία του 1850, όταν οι ούγγρικές εξαγωγές σιταριού είχαν ήδη άρχισει, κάνουν την εμφάνισή τους οι Έβραίοι έμποροι. Πριν από τον 19ο αϊ. το έμπόριο ήταν κυρίως στα χέρια των Έλλήνων. Εκείνον τον καιρό όμως το έμπόριο δεν ήταν πολύ σημαντικό. Οι περισσότεροι Έλληνες, πιθανώς μετά την δεκαετία του 1820, αποτραβήχτηκαν από την Ούγγαρία και μιὰ νέα μεσαία τάξη, κυρίως έβραϊκή, άρχισε να παίρνει στα χέρια της το έμπόριο. Γιατί οι ανερχόμενοι έμποροι ήταν Έβραίοι και όχι, π.χ. Ούγγροι εγγενείς; Νομίζω ότι υπάρχει μιὰ πολύ σαφής εξήγηση. Οι αγρότες ήταν ακόμη δουλοπάροικοι και ήταν πολύ φτωχοί, πολύ άμόρφωτοι για να κάνουν έμπόριο. Οι εγγενείς πίστευαν ότι το έμπόριο δεν ήταν άξιο ενός εύπατρίδη. Το θεωρούσαν κατώτερο της θέσης τους. Υπάρχει μιὰ πολύ γνωστή φράση που είπε ένας διάσημος Αυστριακός άριστοκράτης, εκφράζει όμως τη νοοτροπία και της ούγγρικης άριστοκρατίας. Άνήκε σε μιὰ πάρα πολύ πλούσια οικογένεια, που κατείχε καμιά διακοσαριά χιλιάδες εκτάρια γης, λεγόταν Windischgratz και είχε αναδείξει μέσα από τους κόλπους της ένα σωρό στρατηγούς και πρωθυπουργούς. Κάποτε τους ζήτησαν να

κάνουν κάποιες χρηματιστικές πράξεις και να διευθετήσουν όρισμένα οικονομικά θέματα. Ἡ ἀπάντηση, στὰ γερμανικά, ἦταν: “Windischgratz macht keine Geschäfte” (= Οἱ Windischgratz δὲν κάνουν ἐπιχειρήσεις) Geschäfte = Ἐπιχειρήσεις; ἡ λέξη αὐτὴ γιὰ μένα, γιὰ σὰς, δηλώνει ἀπλῶς ἓνα ἐπάγγελμα. Γι’ αὐτοὺς, γιὰ ἓναν Οὐγγρο ἀριστοκράτη, ἦταν κάτι ἀνάξιο τῆς θέσης του. Ἦταν μιὰ βρώμικη δουλειά. Ἔτσι, τὴν ἄφηναν στοὺς Ἑβραίους.

Πολλοὶ ἀπ’ αὐτοὺς τοὺς Ἑβραίους ἐπιχειρηματίες ἔγιναν πολὺ πλούσιοι. Καὶ σιγὰ-σιγὰ ἄρχισαν νὰ συνειδητοποιοῦν (ἡ δευτέρα γενιὰ) ὅτι θὰ μπορούσαν νὰ πραγματοποιήσουν μεγαλύτερα κέρδη ἐὰν ἐπένδυσαν τὰ κεφάλαια ποὺ εἶχαν συσσωρεύσει στὴν κατασκευή ἀλευρομύλων, μεγάλης δυναμικότητας. Ἔτσι, δημιούργησαν στὴν Βουδαπέστη τὴν μεγαλύτερη ἀλευροβιομηχανία τῆς Εὐρώπης καὶ τὴ δεύτερη στὸν κόσμον. Τὴν ξεπερνοῦσε μόνον ἡ βιομηχανία τῆς Μιννεάπολης, στὶς Ἠνωμένες Πολιτεῖες. Αὐτὴ ἡ μεγάλη ἀλευροβιομηχανία ἀγόραζε ὅλο τὸ πλεόνασμα σιταριοῦ καὶ πουλοῦσε ἀλεύρι μὲ μεγαλύτερο, φυσικά, κέρδος. Στὴν δεκαετία τοῦ 1870 ὑπῆρξαν χρονιές ποὺ οἱ ἀλευρόμυλοι δούλευαν μὲ 150% κέρδος. Μὲ τέτοιες ἀποδόσεις οἱ ἐπενδύσεις ἀποσβέστηκαν μέσα σὲ δύο-τρία χρόνια. Ποιὰ εἶναι ἡ κοινωνιολογικὴ ἐξήγηση τοῦ φαινομένου; Ἀνάλογα φαινόμενα, φεουδαλισμό, ανερχόμενη μεσαιά τάξη κ.λπ., θὰ βρεῖτε καὶ σὲ ἄλλες χώρες μὲ ἀντίστοιχη κοινωνικὴ δομὴ, ὅπως π.χ. στὴν Πορτογαλία, στὴν Ἰσπανία κ.λπ. Στὴν Οὐγγαρία ἡ πρώτη γενιὰ αὐτῶν τῶν ἀνερχόμενων Ἑβραίων ἐμπόρων ἐνδιαφερόταν κυρίως γιὰ κοινωνικὸ γόητρο. Πλούτισαν μὲν, ἀλλὰ ἐξακολουθοῦσαν νὰ αἰσθάνονται σὰν δευτέρης κατηγορίας πολῖτες στὴ χώρα. Μερικοὶ ἀπ’ αὐτοὺς πιθανὸν νὰ ἦταν πιὸ πλούσιοι καὶ ἀπὸ τὸν πλουσιότερο Οὐγγρο εὐγενή· παρ’ ὅλα αὐτὰ θεωροῦνταν ὑποδεέστεροι. Ἦθελαν νὰ ἀγοράσουν γῆ — γιατί, καταλαβαίνετε, στὴν Οὐγγαρία, ἂν δὲν εἶχες γῆ δὲν ἀνῆκες πραγματικὰ στὸ ἐπίλεκτο κοινωνικὸ στρώμα. Τί ἔκαναν λοιπὸν τὰ κέρδη τους; Δὲν τὰ ἐπανεπένδυσαν στὶς ἐπιχειρήσεις τους, ἀλλὰ ἔχτισαν πύργους, μεγαλόπρεπα σπίτια κ.λπ. Αὐτὴ εἶναι μιὰ ἀνερχόμενη ἀστικὴ τάξη ποὺ μπορούμε νὰ τὴν ἀποκαλέσουμε «προσανατολισμένη στὸ κοινωνικὸ γόητρο».

Ἡ δευτέρα γενιὰ ὅμως δὲν ἦταν πιά προσανατολισμένη στὸ κοινωνικὸ γόητρο, ἀλλὰ στὸ κέρδος. Καὶ αὐτὴ ἡ πρὸς τὸ κέρδος προσανατολισμένη ἀστικὴ τάξη σκέφτηκε ὡς ἑξῆς: «Γιὰτί θὰ πρέπει νὰ μοιάσουμε στὴν ἀριστοκρατία ποὺ παρακαμάζει; Μποροῦμε νὰ εἴμαστε αὐτὸ ποὺ εἴμαστε!» Προσπάθησαν νὰ ἀποκτήσουν αὐτοπερηφάνεια, δὲν εἶχαν πλέον αἴσθημα κατωτερότητας ὅπως ἡ προηγούμενη γενιὰ. Ἔτσι, προχώρησαν

καὶ ἔκαναν ἐπενδύσεις στὴ βιομηχανία. Καὶ ἐπειδὴ αὐτὴ ἡ βιομηχανία, ἡ ἀλευροβιομηχανία, ἦταν πολὺ ἐπικερδὴς, μπόρεσαν νὰ συσσωρεύσουν μεγάλα κέρδη. Αὐτό, λοιπόν, ἦταν τὸ πρῶτο βῆμα τῆς ἐκβιομηχάνισης.

Στὸν ἐπόμενο ἐπιχειρηματικὸ κύκλο, τὸ 1873 ἔγινε, ὅπως ξέρετε, ἓνα μεγάλο κρὰχ στὴν Εὐρώπη. Ἀλλὰ τὸ 1880 ἄρχισε πάλι ἡ πάνω βόλτα καὶ σιγὰ-σιγὰ ἄρχισαν νὰ τοποθετοῦν σὲ ἄλλες ἐπενδύσεις τὸ κεφάλαιο ποὺ εἶχε συσσωρευθεῖ στὴν ἀλευροβιομηχανία. Ἡ συσσώρευση αὐτὴ εἶχε πραγματοποιηθεῖ σχετικὰ εὐκόλα, γιατί συνδεόταν μὲ μιὰ παραδοσιακὴ, τὴν πιὸ σημαντικὴ, παραγωγικὴ δραστηριότητα τῆς Οὐγγαρίας. Ἔτσι, ἡ ἐκβιομηχάνιση ἦταν πραγματικὰ βασισμένη στὶς ἐγχώριες δυνάμεις· κατὰ κάποιον τρόπο ὅλες οἱ κοινωνικὲς τάξεις εἶχαν συμφέρον σ' αὐτήν· οἱ γαιοκτῆμονες π.χ. εἶχαν καταλάβει ὅτι, ἂν ἡ ἀλευροβιομηχανία εὐδοκίμοῦσε, οἱ τιμὲς τοῦ σιταριοῦ θὰ ἦταν καλύτερες, ἀφοῦ ἡ ζήτηση θὰ αὐξανόταν. Ἔτσι, τὸ κεφάλαιο αὐτό, ποὺ σιγὰ-σιγὰ εἶχε συσσωρευθεῖ στὴν ἀλευροβιομηχανία, ἀργότερα, στὶς δεκαετίες τοῦ 1880 καὶ τοῦ 1890, βγῆκε ἔξω ἀπ' αὐτήν καὶ διαχύθηκε σὲ ἄλλους βιομηχανικοὺς κλάδους. Καὶ ἡ οὐγγρικὴ ἐκβιομηχάνιση συνεχιζόταν. Ὡς τὸ 1914 εἶχαν ἐπέλθει πολὺ σημαντικὲς ἀλλαγές, ὅχι ὅμως τόσο σημαντικὲς, ὥστε νὰ κάνουν τὴν Οὐγγαρία βιομηχανικὴ χώρα. Ἔτσι, πρὶν ἀπὸ τὸ 1913 ἡ Οὐγγαρία ἀνῆκε στὸν δεῦτερο τύπο χωρῶν ποὺ ἔχουμε ἀναφέρει: ὁ μετασχηματισμὸς εἶχε γίνει, ἡ Οὐγγαρία βρισκόταν στὴ διαδικασία ἐκβιομηχάνισης, δὲν ἦταν πιά μιὰ ἀγροτικὴ χώρα. Δὲν ἦταν ὅμως ἀκόμη χώρα βιομηχανικὴ.

Μιὰ ἄλλη δυσκολία ποὺ ἀντιμετώπιζε ἡ Οὐγγαρία, δυσκολία μᾶλλον πολιτικὴ παρὰ οἰκονομικὴ, ἦταν τὸ ὅτι, ὅπως πιθανῶς θὰ ξέρετε, ὁ μισὸς περίπου πληθυσμὸς τῆς χώρας δὲν ἦταν οὐγγρικός. Ἦταν Σλοβάκοι, Ρουμάνοι, Σέρβοι, Κροάτες κ.λπ. Ἡ πληθυσμιακὴ αὐτὴ σύνθεση ἦταν ἀποτέλεσμα μιᾶς μακρᾶς διαδικασίας ἐννιακοσίων περίπου χρόνων. Πιὸ συγκεκριμένα, μετὰ τὴν ἀποχώρηση τῶν Τούρκων — ξέρετε πὼς ἡ Οὐγγαρία ἦταν κάτω ἀπὸ τουρκικὴ κατοχὴ ἐπὶ 150 χρόνια, τὸν 16ο καὶ 17ο αἰ. — ἓνα μεγάλο μέρος τῆς χώρας ἐρημώθηκε. Τὸν 17ο αἰ. ὁ πληθυσμὸς τῆς ἦταν ὁ ἴδιος μὲ κεῖνον τοῦ 15ου αἰ. Ὑπῆρχαν λοιπὸν μεγάλες ἐρημωμένες περιοχές, στὶς ὁποῖες ἤρθαν καὶ ἐγκαταστάθηκαν σέρβικοι πληθυσμοί. Καὶ τοῦτο γιατί στὸ τέλος τοῦ 17ου αἰ. εἶχε γίνει πιά φανερὸ ὅτι δὲν ἦταν δυνατό νὰ ἐκδιωχθοῦν οἱ Τούρκοι πιὸ πέρα ἀπὸ τὰ οὐγγρικά σύνορα καὶ ὅτι τὰ Βαλκάνια θὰ ἔμεναν κάτω ἀπὸ τὴν τουρκικὴ κυριαρχία — ξέρετε ὅτι στὴν δεκαετία τοῦ 1690 ὁ στρατὸς τῶν Ἀψβούργων προσπάθησε νὰ ἐκδιώξει τοὺς Τούρκους ἀπὸ τὰ Βαλκάνια, ἀλλὰ ἡττήθηκε καὶ ἡ ὅλη ἱστορία τελείωσε μὲ τὴν εἰρήνη τοῦ Κάρολιτς τὸ 1691.

χρειάστηκε να περάσουν σχεδόν 150 χρόνια για να ξαναρχίσει η προσπάθεια εκδίωξης των Τούρκων από τα Βαλκάνια. Στη διάρκεια αυτής της περιόδου, λοιπόν, πολλοί Σέρβοι και Ρουμάνοι εγκαταστάθηκαν στην Ούγγαρία. Οί Σλοβάκοι ζούσαν πάντα στην ούγγρική επικράτεια από την άρχη. Έτσι, η Ούγγαρία έγινε σιγά-σιγά ένα πολυεθνικό κράτος. Κατά κάποιο τρόπο ήταν ένα φιλελεύθερο κράτος, και έτσι δεν υπήρχε σκληρή καταπίεση. Παρ' όλα αυτά όμως, οί περισσότεροι μη Ούγγροι ήταν αγρότες, μόνον ένα μικρό μέρος τους ανήκε στην μεσαία τάξη και υπήρχε πάντοτε τὸ πρόβλημα τῆς «μαγυαροποίησης». Οί Ούγγροι ἤθελαν νὰ ἀλλάξουν τὴν ἐθνικὴ σύνθεση τοῦ πληθυσμοῦ μὲ μιὰ διαδικασία ἀφομοίωσης. Ὑπάρχουν βέβαια διάφοροι τρόποι ἀφομοίωσης. Συγκεκριμένα, ἂν ἤθελε κανεὶς νὰ παραμείνει ἀγρότης μπορούσε νὰ εἶναι Σέρβος, Κροάτης ἢ ὀπιδήποτε ἄλλο. Ἄν ἤθελε ὅμως νὰ ἀνέβει κοινωνικά, τότε ὁ μόνος τρόπος ἦταν νὰ ἀφομοιωθεῖ καὶ νὰ γίνῃ Οὔγγρος. Ἐπρεπε νὰ μιλᾷ οὔγγρικά, ἂν καὶ ἡ στοιχειώδης ἐκπαίδευση ἦταν στὴν μητρικὴ γλῶσσα· στὸ γυμνάσιο ὅμως, γιὰ νὰ μὴ μιλήσουμε γιὰ τὸ πανεπιστήμιο, ἔπρεπε νὰ γίνῃ μαγυάρος.

Έτσι, υπήρχαν πολλές κοινωνικὲς ἐντάσεις καὶ δὲν νομίζω ὅτι χρειάζεται νὰ μιλήσω περισσότερο γι' αὐτό. Μετὰ τὸν Πρῶτο Παγκόσμιο Πόλεμο, ἐκείνη ἡ παλιὰ Οὔγγαρία κατέρρευσε, ἐνῶ ἡ καινούρια Οὔγγαρία ἦταν μιὰ μικρὴ χώρα ποὺ εἶχε χάσει τὰ δύο τρίτα τῆς ἐκτασῆς της καὶ τὸ 60% τοῦ πληθυσμοῦ της. Τὰ σημερινά της ὅρια καθορίστηκαν ἀπὸ τὴν συνθήκη εἰρήνης τῶν Βερσαλλιών. Έτσι, μετὰ τὸν Πρῶτο Παγκόσμιο Πόλεμο, ἡ Οὔγγαρία ἔπρεπε νὰ ξαναρχίσει ἀπὸ τὴν ἀρχή. Ξέρετε, εἶναι πολὺ ἀποφασιστικὸ γιὰ μιὰ χώρα κάτω ἀπὸ ποιὲς συνθήκες ἀρχίζει ἡ διαδικασία ἐκβιομηχάνισης.

Ἀφοῦ ὁ ἐκσυγχρονισμὸς τῆς Οὔγγαρίας, ἡ οἰκονομικὴ τῆς ἀνάπτυξη, εἶχε ἀρχίσει μέσα στὸ πλαίσιο τῆς αὐстро-οὔγγρικῆς μοναρχίας, κάποιος καταμερισμὸς ἐργασίας εἶχε ὁργανωθεῖ ὡς ἓνα βαθμὸ μέσα σ' αὐτὸ τὸ πλαίσιο. Πρῶτα ἀπ' ὅλα ἡ Οὔγγαρία καὶ ἡ Αὐστρία εἶχαν, κατὰ κάποιο τρόπο, συμπληρωματικὲς οἰκονομίες. Ἡ Αὐστρία ἦταν περισσότερο ἐκβιομηχανισμένη, ἡ Οὔγγαρία ἦταν ἀκόμη πολὺ πλούσια σὲ ἀγροτικὰ προϊόντα, ἔτσι υπήρχαν συνεχεῖς ἀνταλλαγὲς ἀνάμεσα στὶς δύο χώρες.

Πρὶν ἀπὸ τὸν Πρῶτο Παγκόσμιο Πόλεμο τὸ 75% τοῦ ἐξωτερικοῦ ἐμπορίου τῆς Οὔγγαρίας διεξαγόταν μὲ τὸ αὐστριακὸ τμῆμα τῆς μοναρχίας. Οἱ ἐμπορικοί, λοιπόν, δεσμοὶ τῶν δύο μερῶν ἦταν πολὺ ἰσχυροί. Κατὰ δεύτερο λόγο, ἐπειδὴ ἡ Αὐστρία ἦταν πλουσιότερη, υπήρχε μιὰ σημαντικὴ ροὴ κεφαλαίων ἀπὸ τὴν Αὐστρία πρὸς τὴν Οὔγγαρία. Έτσι, κατὰ

κάποιο τρόπο, ή ούγγρική συσσώρευση κεφαλαίου συμπληρωνόταν από αυστριακά κεφάλαια που επενδύονταν στην Ούγγαρία. Τρίτο σημαντικό σημείο: ή επικράτεια της προπολεμικής Ούγγαρίας μπορεί νά χωριστεί σέ δύο διαφορετικού τύπου περιοχές. Ή πρώτη, ό κεντρικός πυρήνας της επικράτειας, σχεδόν όλο πεδιάδες, ήταν πολύ εύφορη και έκτός από την Βουδαπέστη, όπου υπήρχε σημαντική βιομηχανία, ήταν κυρίως άγροτική. Ή βιομηχανία και ιδιαίτερα οί πρώτες ύλες βρισκόντουσαν στή δεύτερη περιοχή, την όρεινή, στα βόρεια, ανατολικά και νότια τμήματα της χώρας. Ύπήρχε λοιπόν μιá δυναμική βιομηχανία στην πρωτεύουσα που άντλούσε όμως τις πρώτες ύλες της από τις άλλες περιοχές. Άλλά αυτές ακριβώς οί περιοχές αποσπάστηκαν από την Ούγγαρία μετά τόν Πρώτο Παγκόσμιο Πόλεμο.

Έτσι, μετά τό 1918, ή Ούγγαρία έπρεπε νά αντιμετώπισει μιá σειρά προβλήματα. Πρώτα απ' όλα έχασε την άγορά της, την αυστριακή άγορά. Θυμάστε, π.χ., ότι όλοι οί σημαντικοί áλευρόμυλοι βρισκόντουσαν στην Βουδαπέστη, ή άγορά όμως βρισκόταν στην Αυστρία· πριν από τόν Πόλεμο, έπρόκειτο για την ίδια χώρα, δέν υπήρχαν τελωνεία ανάμεσά τους. Έπειτα ή Ούγγαρία έχασε τις πηγές πρώτων ύλών για τή βιομηχανία της, γιατί αυτές άνήκαν τώρα στην Τσεχοσλοβακία, τή Ρουμανία κ.λπ. Και τέλος, σταμάτησαν οί εισροές ξένου κεφαλαίου, γιατί αυτό προερχόταν κυρίως από την Αυστρία. Έτσι, ή δεκαετία του 1920 ήταν δύσκολη για την Ούγγαρία, όχι μόνον για τούς ίδιους λόγους, όπως και για την Ελλάδα, αλλά και γιατί της χρειάστηκαν μερικά χρόνια ώσπου νά προσαρμόσει την οίκονομία της στην καινούρια κατάσταση.

Δέν θέλω νά σάς μιλήσω κι άλλο για την περίοδο της δεκαετίας του 1920, γιατί κατά κάποιο τρόπο, όσα σάς είπα για τά Βαλκάνια στο προηγούμενο σεμινάριο, ισχύουν και για την Ούγγαρία· οί ίδιες δυσκολίες, τά ίδια προβλήματα. Και έδω έγινε κάποια έκβιομηχάνιση μέσω ύπακατάστασης των εισαγωγών, με τις γνωστές δυσκολίες — και παρ'ά τό γεγονός ότι τό καθεστώς της γής ήταν άρκετά διαφορετικό στην Ούγγαρία και ή άγορά μάλλον περιορισμένη.

Όπως ξέρετε, στα 1918-19 έγιναν δύο επαναστάσεις στην Ούγγαρία, ή δεύτερη μάλιστα ήταν κομμουνιστικού-μπολσεβίκικου τύπου. Την ήττα των επαναστάσεων αυτών άκολούθησε ή άντεπανάσταση και ή έγκαθίδρυση ενός αυταρχικού καθεστώτος, όπου κυρίαρχος ήταν ό στρατός. Δέν ήταν βέβαια μιá στρατιωτική δικτατορία όπως στην Ελλάδα των συνταγματαρχών, αλλά βρισκόταν άρκετά κοντά στο πρότυπο αυτό. Την έξουσία την είχε και πάλι ή παλιά κυρίαρχη τάξη, οί ευγενείς και ή άρι-

στοκρατία. Αὐτὸς εἶναι ὁ λόγος γιὰ τὸν ὁποῖο ἡ κατανομή τῆς γῆς, ποὺ ἦταν πολὺ ἄνιση (ἡ μισὴ περίπου γῆ ἀνῆκε στοὺς γαιοκτῆμονες, ἐνῶ ὑπῆρχε μιὰ τεράστια μάζα ἀκτημόνων ἀγροτῶν) δὲν ἄλλαξε καὶ πολὺ στὴν δεκαετία τοῦ 1920. Ἡ ἀγροτική μεταρρύθμιση δὲν ὁλοκληρώθηκε ἢ ὑπῆρξε πολὺ μετριοπαθής. Ἔτσι, ὅταν ἄρχισε ἡ ἐκβιομηχάνιση μέσῳ ὑποκατάστασης τῶν εἰσαγωγῶν, ἡ ἀγροτικὴ παραγωγή δὲν ἦταν ἐπαρκὴς καὶ ἡ Οὐγγαρία δὲν μπορούσε νὰ ἀναπτύξει τὴν ἐσωτερικὴ της ἀγορά.

Ἐπειτα ἤρθε ἡ Μεγάλὴ Οἰκονομικὴ Κρίση μὲ τὰ γνωστὰ καὶ πάλι προβλήματα. Ἡ Οὐγγαρία εἶχε ἀντλήσει πολλὰ κεφάλαια ἀπὸ τὴν Ἀγγλία καὶ τὶς Ἑνωμένες Πολιτεῖες. Ἀπὸ τὴν Γαλλία εἶχε δανειστεῖ λιγότερα γιὰ πολιτικοὺς λόγους: ἡ Γαλλία ἦταν ὁ ὑπ' ἀριθμὸν ἓνα ἐχθρὸς, ἐπειδὴ ὑποστήριζε τὸ σύστημα εἰρήνης τῆς συνθήκης τῶν Βερσαλλιών, ποὺ εἶχε ἀποσπάσει ἐδάφη ἀπὸ τὴν Οὐγγαρία. Μετὰ τὴν Κρίση ἡ Οὐγγαρία ἀδυνατοῦσε νὰ ἐξοφλήσει τὰ χρεὴ της, ἐξατίας τῶν πολὺ δυσμενῶν ὅρων τῶν ἀνταλλαγῶν, γιὰ τοὺς ὁποίους σὰς μίλησα χθές. Ἔτσι, ἡ Μεγάλὴ Οἰκονομικὴ Κρίση σήμαινε γιὰ τὴν Οὐγγαρία δημοσιονομικὴ κατάρρευση καὶ οἰκονομικὴ καχεξία. Κατὰ τὴν δεκαετία τοῦ 1930 ἡ Οὐγγαρία πέρασε στὴν γερμανικὴ σφαῖρα ἐπιρροῆς.

Ἡ διαφορὰ ἀνάμεσα στὴν Οὐγγαρία καὶ τὶς ἄλλες χώρες τῆς περιοχῆς, ὅσον ἀφορᾷ τὶς σχέσεις τοὺς μὲ τὴν Γερμανία, εἶναι πολὺ σημαντικὴ. Συγκεκριμένα οἱ ἄλλες χώρες, π.χ. ἡ Ρουμανία, ἡ Γιουγκοσλαβία ἢ ἀκόμη καὶ ἡ Ἑλλάδα, ἤθελαν νὰ διατηρήσουν τὴν ἐπαφὴ κυρίως μὲ τὴν Γαλλία καὶ τὴν Ἀγγλία καὶ ἂν ἐμπορεύονταν μὲ τὴν Γερμανία, τὸ ἔκαναν περιοσώτερο ἀπὸ καθαρὰ οἰκονομικὸ συμφέρον. Στὴν Οὐγγαρία, στόχοι ἐξωτερικῆς πολιτικῆς καὶ οἰκονομικὸ συμφέρον πῆγαναν μαζί: Ἡ Οὐγγαρία ἔβλεπε στὴν Γερμανία ἓνα δυνητικὸ σύμμαχο γιὰ νὰ ἀνακτήσει τὰ παλιὰ της ἐδάφη (γιατὶ αὐτὴ ἦταν ἡ κύρια τάση τῆς ἐξωτερικῆς πολιτικῆς τῆς Οὐγγαρίας). Ὅσοι ἦταν παιδιά τὸν καιρὸ ἐκεῖνο, ὅπως ἐγώ, θυμοῦνται ὅτι προσευχόμασταν καθημερινὰ στὸ σχολεῖο γιὰ νὰ ξαναγίνει ἡ Οὐγγαρία αὐτὴ ποὺ ἦταν πρὶν ἀπὸ τὸν Πρῶτο Παγκόσμιον Πόλεμο. Ἐκεῖνη ἡ παλιὰ Οὐγγαρία ἐθεωρεῖτο τότε παρὰδεισος. Στὴν πραγματικότητα, βέβαια, κάθε ἄλλο παρὰ παρὰδεισος ἦταν, ὅμως αὐτὸ ἦταν τὸ κοινὸ αἶσθημα.

Ἡ χώρα ἔτσι ἀποζητοῦσε νὰ πάρει πίσω τὰ χαμένα ἐδάφη καὶ ὅλοι θεωροῦσαν ὅτι αὐτὸ ποὺ εἶχε συμβεῖ δὲν ἦταν μιὰ ἀναδιευθέτηση τῶν συνόρων, σύμφωνα μὲ τὴν ἐθνικὴ σύνθεση τῶν πληθυσμῶν, ἀλλὰ καθαρὰ ἓνας διαμελισμὸς τῆς χώρας.

Γι' αὐτὸν τὸν λόγο λοιπὸν ἡ Οὐγγαρία ἔβλεπε στὴν Γερμανία ἓνα

δυνητικό σύμμαχο και ή συμπαράταξη με τη χώρα αυτή δεν απέρρεε μόνον από οικονομικό συμφέρον, αλλά και από πολιτικό, της εξωτερικής πολιτικής. "Ετσι, σ' αυτό το πλαίσιο ή Ούγγαρία έγινε σύμμαχος της Γερμανίας. Στην αρχή ήθελοντικά, αργότερα αναγκαστικά. Στόχος της Ούγγαρίας ήταν, μέσω της Γερμανίας, νά πάρει πίσω τὰ δικά της εδάφη. Πράγματι, μεταξύ 1938 καὶ 1941, ή Ούγγαρία κατάφερε τέσσερις φορές νά πάρει πίσω διάφορες περιοχές από τὰ παλαιὰ εδάφη της, όχι βέβαια τὸ σύνολο, πάντως ὅμως τὸ μεγαλύτερο μέρος τους και ιδιαίτερα τις περιοχές με ούγγρικό πληθυσμό. Πρέπει νά σᾶς πῶ ὅτι μετά τὸν Πρῶτο Παγκόσμιο Πόλεμο ὁ καθορισμός τῶν περιοχῶν ποὺ ἀποσπᾶσθηκαν ἀπὸ τὴν Ούγγαρία δὲν βασίστηκε στὶς γραμμὲς διαχωρισμοῦ τῶν ἐθνοτήτων. Δὲν δόθηκαν δηλαδή, στὶς γειτονικὲς χώρες μόνον οἱ περιοχές ὅπου κατοικοῦσαν Σλοβάκοι, Ρουμάνοι κ.λπ., ἀλλὰ καὶ εδάφη ὅπου κατοικοῦσαν περίπου τριάντισι ἑκατομμύρια Οὔγγροι. "Ετσι, στὸν μεσοπόλεμο, ἐνῶ ὁ πληθυσμός της Ούγγαρίας ἦταν 8 ἑκατ., ὑπῆρχαν 3,5 ἑκατ. Οὔγγροι ποὺ ζοῦσαν ἔξω ἀπὸ τὴν ούγγρική ἐπικράτεια, ἀλλὰ δίπλα στὴν συνοριακὴ γραμμή. Στὴν διάρκεια τοῦ δευτέρου πολέμου, αὐτὲς οἱ περιοχές δόθηκαν πίσω στὴν Ούγγαρία ἀπὸ τοὺς Γερμανοὺς· πρῶτα ἕνα τμήμα της Τσεχοσλοβακίας, ὕστερα τῆς Ρουμανίας καὶ τέλος τῆς Γιουγκοσλαβίας, μετὰ τὴν ἥττα τῆς τελευταίας τὸ 1941.

"Ετσι, ή Γερμανία έγινε ἐξαιρετικά δημοφιλὴς στὴν Ούγγαρία, γιατί ἔδινε πίσω τὰ εδάφη ποὺ μάς ἀνῆκαν. "Ορισμένοι πολιτικοὶ ὅμως προειδοποιοῦσαν ὅτι ή Γερμανία θὰ νικιόταν καί, ἂν ή Ούγγαρία βρισκόταν γιὰ ἄλλη μιὰ φορὰ ἀπὸ τὴν μεριά τῶν νικημένων, τὰ πράγματα θὰ ἦταν ἄσκημα. "Ενας σοφὸς πολιτικός, ὅταν οἱ Γερμανοὶ ἔσπρωχναν τὴν Ούγγαρία νά μπεῖ στὸν πόλεμο ἐναντίον τῆς Τσεχοσλοβακίας, διατύπωσε αὐτὴ τὴν ἄποψη πολὺ καθαρά: Δὲν εἶμαι σίγουρος, ἔλεγε, ὅτι θὰ κερδίσετε τὸν πόλεμο. "Η Γερμανία ὅμως εἶναι μιὰ πολὺ σημαντικὴ χώρα, εἶναι μιὰ μεγάλη δύναμη, στὸ κέντρο τῆς Εὐρώπης. "Αν λοιπὸν νικηθεῖτε, πιθανὸν νά χάσετε μερικὰ εδάφη, ὅμως θὰ ἐπιβιώσετε. "Αλλὰ γιὰ μιὰ μικρὴ χώρα σὰν τὴν Ούγγαρία, θὰ ἦταν αὐτοκτονία.

"Ὅπως ὅμως ξέρετε, ή Γερμανία δὲν ρωτοῦσε καὶ πολὺ. Κι ἔτσι οἱ Οὔγγροι, ποὺ δὲν ἤθελαν νά μποῦν στὸν πόλεμο, ἐξαναγκάστηκαν νά τὸ κάνουν καὶ ή Ούγγαρία, ἀπὸ διστακτικὸς σύμμαχος, κατέληξε νά γίνεῖ δορυφόρος. Στὰ 1944-1945 ή Ούγγαρία δὲν εἶχε οὔτε καὶ τὴν ἐξυπνίδα νά βγεῖ ἀπὸ τὸν πόλεμο, ὅπως ἔκανε ή Ρουμανία τὸν Αὐγούστο τοῦ 1944 ἢ ή Βουλγαρία στὶς ἀρχὲς τοῦ Σεπτέμβρη τοῦ 1944. "Εξακολουθοῦσε νά παραμένει στὸ μπλὸκ τοῦ "Αξονα. "Εκανε μιὰ προσπάθεια νά ἀποτραβή-

χτεί, αλλά οί Γερμανοί, ἔχοντας πάρει τὸ μάθημα ἀπὸ τὴ Ρουμανία καὶ τὴ Βουλγαρία καὶ ἐπειδὴ ἡ Οὐγγαρία ἀπὸ στρατηγικὴ ἄποψη ἦταν πολὺ σημαντικὴ, καθὼς ὅλες οἱ γραμμὲς ἐπικοινωνίας μὲ τὰ Βαλκάνια περνοῦσαν ἀπὸ αὐτὴν, τὴν ἀπέτρεψαν. Ὁ τότε Ἀντιβασιλιάς τῆς Οὐγγαρίας ἐκθρονίστηκε καὶ μεταφέρθηκε στὴν Γερμανία, ἐγκατέστησαν μιὰ φασιστικὴ κυβέρνησις καὶ κατέλαβαν στρατιωτικὰ τὴν χώρα. Ἔτσι, στὰ τελευταῖα χρόνια τοῦ πολέμου ἡ Οὐγγαρία ἦταν κομμάτι τῆς Γερμανικῆς Αὐτοκρατορίας.

Πρὶν περάσουμε στὴν μεταπολεμικὴ Οὐγγαρία θὰ σᾶς πῶ ἕνα ἀνέκδοτο ποὺ κυκλοφοροῦσε τὸν καιρὸ τοῦ Δευτέρου Παγκοσμίου Πολέμου καὶ ποὺ ἀποκαλύπτει μερικὲς ἀπὸ τὶς πιὸ βασικὲς ἀντιφάσεις τῆς οὐγγρικῆς ἀνάπτυξης. «Κάποιος ρωτοῦσε: Τί εἶδους σύνταγμα ἔχει ἡ Οὐγγαρία; Εἶναι δημοκρατία ἢ βασιλείο; Ἡ ἀπάντησις ἦταν: ἡ Οὐγγαρία εἶναι μιὰ συντηρητικὴ χώρα, εἶναι βασιλείο. Ἡ δεύτερη ἐρώτησις: καὶ ποιὸς εἶναι ὁ βασιλιάς; — Λοιπὸν, δὲν ἔχουμε βασιλιά, ἔχουμε ἕναν Ἀντιβασιλιὰ ποὺ εἶναι ναύαρχος. — Α! εἶναι ναύαρχος! τότε ἡ Οὐγγαρία ἔχει θάλασσα. — Ὅχι, δὲν ἔχουμε θάλασσα, μόνον πεδιάδες ἔχουμε. — Καλά, καὶ γιατί μπήκατε στὸν πόλεμο; Ἐχετε τίποτε ἐδαφικὲς διεκδικήσεις ἀπὸ τὶς Ἠνωμένες Πολιτεῖες, ἀπὸ τὴν Ἀγγλία ἢ ἀπὸ τὴν Σοβιετικὴ Ἐνωση; — Ὅχι, δὲν ἔχουμε ἐδαφικὲς διεκδικήσεις ἀπὸ αὐτοὺς, ἔχουμε ἐδαφικὲς ἀπαιτήσεις ἐναντίον τῆς Σλοβακίας, τῆς Ρουμανίας καὶ τῆς Κροατίας. — Καλά, τότε γιατί δὲν πολεμᾶτε ἐναντίον αὐτῶν τῶν χωρῶν, ἀλλὰ πολεμᾶτε ἐναντίον τῶν Ἠνωμένων Πολιτειῶν; — Λυπᾶμαι, ἀλλὰ δὲν μπορούμε νὰ πολεμήσουμε ἐναντίον τους, γιατί εἶναι σύμμαχοί μας!» Αὐτὲς ἦταν λοιπὸν οἱ βασικὲς ἀντιφάσεις τῆς Οὐγγαρίας στὴν διάρκεια τοῦ πολέμου...

Μετὰ τὴ λήξι τοῦ Δευτέρου Παγκοσμίου Πολέμου ξεκινᾶμε μὲ τὴν γνωστὴ συμφωνία Τσῶρτσιλ-Στάλιν τοῦ Ὀκτώβρη 1944 ποὺ εἶναι γνωστὴ καὶ στὴν Ἑλλάδα. Τὸ μέλλον τῆς Οὐγγαρίας δὲν εἶχε ἀκόμα ἀποφασιστεῖ. Ἡ ἀρχικὴ συμφωνία, ποὺ ἦταν μιὰ συμφωνία σὲ ἐπίπεδο ἀρχῶν, προέβλεπε ὅτι ἡ Ἀγγλία καὶ ἡ Σοβιετικὴ Ἐνωση θὰ μοιράζονταν ἰσότιμα τὴν ἐπιρροή καὶ τὸν ἔλεγχο τῆς Οὐγγαρίας. Αὐτὸ ποὺ πιθανὸν εἶναι λιγότερο γνωστὸ εἶναι ὅτι, τὴν ἐπομένῃ τῆς συμφωνίας, οἱ διαπραγματεύσεις συνεχίστηκαν, σὲ χαμηλότερο ὅμως ἐπίπεδο, ἀνάμεσα στοὺς δύο Ὑπουργοὺς Ἐξωτερικῶν, Μολότωφ καὶ Ἡντεν. Τώρα ὅμως ὁ Μολότωφ ἄλλαξε τὰ

ποσοστά επιρροών για την Ούγγαρία. Ίσχυριζόταν ότι οι ηγέτες του Κόκκινου Στρατού, ο οποίος εκείνη την στιγμή έδινε σκληρές μάχες σε ούγγρικό έδαφος και με πραγματικά φοβερές απώλειες, δεν θα ήταν ικανοποιημένοι μόνο με το 50% του έλέγχου πάνω στην Ούγγαρία. Έτσι, επρόκειτο να μετατραπεί η αρχική συμφωνία. Έγιναν ένα σωρό παζαρέματα και τελικά το πράγμα κατέληξε σε μία συμφωνία, η οποία ποτέ δεν επικυρώθηκε τυπικά, έγινε όμως σιωπηρά αποδεκτή, ότι για την Ούγγαρία θα ίσχυε το 80 προς 20, δηλαδή 80% ρωσική επιρροή και 20% αγγλική. Ήταν βέβαια καλύτερα απ' ό,τι στην Βουλγαρία, όπου η αναλογία ήταν 90 προς 10, ή στην Ρουμανία (90 προς 10), όπωσδήποτε όμως είχε ήδη αποφασιστεί ότι η Ούγγαρία θα ανήκε περισσότερο στην ρωσική σφαίρα επιρροής παρά στην αγγλική.

Όπως και να έχει, το 1945 η κατάσταση στην Ούγγαρία δεν ήταν όμοια με της Βουλγαρίας, όπου το Κομμουνιστικό Κόμμα ήταν πολύ δυνατό, ούτε όμοια με της Ρουμανίας, όπου με ρωσική πίεση οι άριστερες δυνάμεις είχαν ήδη αποκτήσει τον έλεγχο. Στην Ούγγαρία το 1945 έγιναν εκλογές, οι μοναδικές ελεύθερες εκλογές που πραγματοποιήθηκαν στην περιοχή, με την εξαίρεση της Τσεχοσλοβακίας (της οποίας η περίπτωση είναι διαφορετική, αφού ήταν σύμμαχος της Βρετανίας και των Ήνωμένων Πολιτειών). Σ' αυτές τις εκλογές οι άριστερες δυνάμεις, παρά το γεγονός ότι ενισχύθηκαν πολύ, δεν πήραν την πλειοψηφία. Η πλειοψηφία δόθηκε σ' ένα κόμμα που το χαρακτήριζε ο αντιγερμανισμός, το οποίο δεν είχε άναμειχθεί με τον ούγγρικό φασισμό ή με το αυταρχικό καθεστώς· ήταν ένα είδος φιλελεύθερου αστικού-αγροτικού κόμματος. Αυτό πήρε την πλειοψηφία, με 55%. Τα τρία άριστερά κόμματα, το Κομμουνιστικό, το Σοσιαλδημοκρατικό και το Ριζοσπαστικό Άγροτικό, που ήταν τα άλλα τρία κυριότερα κόμματα, πήραν το 45% των ψήφων. Βέβαια, αυτή η πολιτική ισορροπία ήταν εύθραυστη. Πρώτα απ' όλα, οι Ρώσοι δεν ήταν διατεθειμένοι να δεχτούν αυτήν την πλειοψηφία και τελικά δεν ανέλαβε την κυβέρνηση το πλειοψηφούν κόμμα, αλλά κατέληξαν σε μία κυβέρνηση συνασπισμού. Άλλα ούτε το κόμμα της πλειοψηφίας ήθελε πράγματι να αναλάβει την κυβέρνηση, γιατί, όπως διδάσκει η πολιτική ιστορία, μερικές φορές δεν αρκεί να μετρήσει κανείς τις φήφους του, πρέπει και να τις ζυγίσει. Έννοώ ότι για την πολιτική πάλη στις σύγχρονες κοινωνίες, το 50% των ψήφων από τον αγροτικό χώρο, δεν είναι το ίδιο με το αντίστοιχο ποσοστό από τα αστικά κέντρα, από την εργατική τάξη κ.λπ. Αυτό το 55% των ψήφων του Φιλελεύθερου Άγροτικού Κόμματος ήταν διάσπαρτο σε μικρούς οίκισμούς, ήταν δηλαδή μία δύναμη

πού δὲν μπορούσε νὰ κινητοποιηθεῖ εὐκολά. Τὸ Σοσιαλιστικὸ καὶ τὸ Κομμουνιστικὸ Κόμμα εἶχαν πάρει ψήφους κυρίως ἀπὸ τὴν ἐργατικὴ καὶ τὴν μεσαία τάξη τῆς πρωτεύουσας ἢ τῶν περιοχῶν ὅπου ὑπῆρχε δυνατὴ βιομηχανία. Τὸ Φιλελεύθερο Κόμμα εἶχε συνείδηση τοῦ γεγονότος ὅτι ἀφοῦ ἡ Οὐγγαρία εἶχε ὑποστῇ φοβερὲς οἰκονομικὲς καταστροφές — θὰ σᾶς θυμίσω ὅτι ἐπὶ ἑξὶ μῆνες τὸ μέτωπο τοῦ πολέμου βρισκόταν στὸ οὐγγρικὸ ἔδαφος καὶ μοιραία ἡ οἰκονομία τῆς χώρας εἶχε καταρρεῦσει — χωρὶς τὴν ἐργατικὴ τάξη, χωρὶς τὴ βιομηχανία, καμία κυβέρνηση δὲν θὰ ἦταν ἱκανὴ νὰ ἀνοικοδομήσει τὴ χώρα. Ἔτσι, ἔγινε μιὰ κυβέρνηση συνασπισμοῦ, ἡ ὁποία καὶ ἐπέτυχε στὸ ἔργο της ἀπὸ δύο ἀπόψεις. Πρῶτα ἀπ' ὅλα τὸ Κομμουνιστικὸ Κόμμα, τὸ ὁποῖο σ' αὐτὸν τὸν συνασπισμὸ εἶχε τὴν ὑποστήριξη καὶ τῶν σοσιαλιστῶν, πίεζε γιὰ νὰ γίνουν ὀρισμένες ἐθνικοποιήσεις. Ἔτσι μπῆκε στὸ πρόγραμμα ὅτι ὀρισμένες βιομηχανίες — κλειδιά θὰ ἔπρεπε νὰ ἐθνικοποιηθοῦν (κύριες βιομηχανίες, ἐξόρυξη, ἠλεκτρισμὸς κ.λπ.). Καὶ τὸ 1947, γιὰ πρώτη φορὰ στὴν ἱστορία τῆς Οὐγγαρίας, ἔγινε δεκτὴ μιὰ μορφὴ σχεδιασμένης οἰκονομίας, ἡ ὁποία δὲν εἶχε ἐκπονηθεῖ μὲ τὴ σοβιετικὴ ἀντίληψη περὶ σχεδιασμοῦ στὶς βιομηχανίες — κλειδιά. Οἱ ὑπόλοιποι τομεῖς τῆς οἰκονομίας ἀνῆκαν ὀλοκληρωτικὰ στὴν ἰδιωτικὴ σφαῖρα. Ἡ γεωργία ἦταν ἐξ ὀλοκλήρου ἰδιωτικὴ — θὰ πρέπει νὰ σᾶς πῶ ὅτι τὸ 1945 ἡ Οὐγγαρία ἔκανε μιὰ πολὺ ριζοσπαστικὴ ἀγροτικὴ μεταρρύθμιση — καὶ δὲν στηριζόταν πιά στὴ μεγάλη γαιοκτησία, ἀλλὰ στὴν οἰκογενειακὴ ἐκμετάλλευση, ἐνῶ μεγάλος ἀριθμὸς ἀπὸ βιομηχανικὲς ἐπιχειρήσεις ἦταν ἰδιωτικές.

Τὸ πρόγραμμα τοῦτο φαινόταν νὰ ἔχει πολλὴ ἐπιτυχία. Τὸ 1949 ἡ ἀνοικοδόμησις τῆς Οὐγγαρίας εἶχε προχωρήσει περισσότερὸ ἀπὸ οποιασδήποτε ἄλλης χώρας. Καὶ αὐτὸ κατὰ κύριον λόγον μὲ τὶς δυνάμεις, χωρὶς καθόλου ξένο κεφάλαιο. Ἀκριβῶς τὸ ἀντίθετο. Ἡ Σοβιετικὴ Ἐνωση ἀπορρόφησε πόρους ἀπὸ τὴν Οὐγγαρία, γιατί ἡ τελευταία ὑποχρεώθηκε νὰ τῆς πληρώσει πολεμικὲς ἀποζημιώσεις, ἐπειδὴ τῆς εἶχε ἐπιτεθεῖ στὸ πλευρὸ τοῦ Χίτλερ. Ἡ ἀποζημίωσις αὐτὴ δὲν θὰ ἦταν τόσο ἐπαχθὴς ἂν ἡ οἰκονομία τῆς Οὐγγαρίας βρισκόταν στὰ προπολεμικὰ ἐπίπεδα. Τώρα ὅμως πού ἡ οἰκονομία της ἦταν κατεστραμμένη, οἱ ἀποζημιώσεις ἀντιπροσώπευαν μιὰ φοβερὴ ἐπιβάρυνση. Μπορεῖτε νὰ φανταστεῖτε ὅτι στὰ πρῶτα-πρῶτα χρόνια οἱ ἐπανορθώσεις ἀντιπροσώπευαν τὸ 20% τοῦ ἐθνικοῦ εἰσοδήματος; Παρ' ὅλα αὐτὰ ἡ περίοδος τῆς ἀνοικοδόμησις μέχρι τὸ 1949, ἦταν ἐπιτυχής, καὶ κατὰ τὴ γνώμη μου ἡ ἐπιτυχία αὐτὴ ὀφείλεται σ' ἐκεῖνον τὸν ρεαλιστικὸ συνδυασμὸ προγραμματισμοῦ καὶ ἐλευθέρης ἀγορᾶς, ὁ ὁποῖος ἐπιτρέπει κάποιο συντονισμὸ, κάποιον ἔλεγχον ἀπὸ τὸ

κράτος, μέσω της ἐθνικοποίησης ὀρισμένων βιομηχανιών, ἀφήνει ὅμως ἀρκετὸ ἔδαφος γιὰ τὴν οἰκονομία ἀγορᾶς.

Ἀλλά, ὅπως ξέρετε, τὸ 1947-48, ὅταν ἄρχισε ὁ ψυχρὸς πόλεμος, τὸ ὅλο σύστημα στὴν Οὐγγαρία ἄρχισε νὰ ἀλλάζει. Τὸ Κομμουνιστικὸ Κόμμα πῆρε τὴν πολιτικὴ ἐξουσία τὸ 1948 καὶ μ' αὐτὴν προσπάθησε νὰ ἀλλάξει καὶ τὸ οἰκονομικὸ σύστημα. Θὰ μὲ ρωτήσετε βέβαια, πὼς πῆρε τὸ Κομμουνιστικὸ Κόμμα τὴν ἐξουσία ἀφοῦ ἦταν ἀκόμα κόμμα μειοψηφίας; Φυσικὰ χωρὶς τὴν παρουσία τῆς Σοβιετικῆς Ἐνωσης αὐτὸ δὲν θὰ ἦταν δυνατὸ. Ἀλλά, δὲν θέλω νὰ υπάσξω παρανόηση. Εἶναι βέβαιο ὅτι, ἂν εἶχαν γίνει ἐλεύθερες ἐκλογές, τὸ Κομμουνιστικὸ Κόμμα δὲν θὰ ἔπαιρνε ποτὲ τὴν πλειοψηφία. Ὅμως, σ' αὐτὰ ἀκριβῶς τὰ χρόνια τὸ Κομμουνιστικὸ Κόμμα γινόταν ὅλο καὶ πιὸ δημοφιλές. Τὸ 1947 εἴχαμε νέες ἐκλογές, ἐλεύθερες κι αὐτὴ τὴ φορά, στὶς ὁποῖες τὸ Κομμουνιστικὸ Κόμμα ἀναδείχτηκε πρῶτο κόμμα στὴν χώρα. Δὲν εἶχε τὴν πλειοψηφία — πῆρε τὸ 25% περίπου τῶν ψήφων — τὸ Φιλελεύθερο ὅμως Κόμμα ἦταν ἀσυντόνιστο, διασπασμένο σὲ μικρὲς ομάδες καὶ ἔτσι τὸ Κομμουνιστικὸ Κόμμα ἤρθε πρῶτο, ἔχοντας καὶ τὴν ἔντονη ὑποστήριξη τῆς ἐργατικῆς τάξης καὶ τῶν διανοουμένων.

Ἔτσι, ἡ ἰδέα ὅτι τὸ Κομμουνιστικὸ Κόμμα ἀρχίζει νὰ οἰκοδομεῖ μιὰ διαφορετικοῦ τύπου οἰκονομία, ἦταν μᾶλλον δημοφιλής. Φυσικὰ δὲν ἦταν ἀκόμα γνωστὸ τί σημαίνει σοσιαλιστικὴ οἰκονομία, κι ἔτσι ὑπῆρχαν πολλοὶ ὑποστηρικτές της. Γι' αὐτὸ καὶ ὅταν τὸ Κομμουνιστικὸ Κόμμα πῆρε τὴν ἐξουσία καὶ προχώρησε σὲ καθολικὴ ἐθνικοποίηση (στὰ 1948-49 ἐθνικοποίησαν τὴ βιομηχανία, τὸ ἐμπόριο, τὸ χρηματιστικὸ καὶ τραπεζικὸ σύστημα), αὐτὴ ἦταν ἀκόμη δημοφιλής.

Ὑπῆρχαν ἀσφαλῶς πολλὲς δυνάμεις στὶς ὁποῖες αὐτὸ δὲν ἄρεσε, ἡ πλειοψηφία ὅμως τοῦ πληθυσμοῦ δὲν εἶχε ἀντίρρηση, γιατί, ἐκτὸς τῶν ἄλλων, τὸ Κομμουνιστικὸ Κόμμα πραγματοποιοῦσε μὲ πολὺ ἔξυπνο τρόπο τὶς ἐθνικοποιήσεις. (Γιὰ τὴν ἐργατικὴ τάξη βέβαια δὲν ὑπῆρχε πρόβλημα, ἐπρόκειτο γιὰ ἓνα παλιὸ ὄνειρο: παίρνουμε τὰ ἐργοστάσια, θὰ εἶμαστε κύριοι τοῦ ἑαυτοῦ μας.) Οἱ πρῶτες ἐθνικοποιήσεις τοῦ 1945 εἶχαν γίνει μὲ νόμιμα μέσα: εἶχαν ἐγκριθεῖ ἀπὸ τὸ κοινοβούλιο κ.λπ. καὶ ἀφοροῦσαν μόνον τὶς βιομηχανίες-κλειδιά, τὶς μεγαλύτερες βιομηχανικὲς μονάδες. Ὅλα εἶχαν γίνει νόμιμα. Τὸ 1948 ὅμως προχώρησαν μὲ διαφορετικὸ τρόπο. Κάλεσαν ἓνα βράδυ σὲ συγκέντρωση 1.500 ἀπὸ τοὺς ἐξέχοντες ἡγέτες τῆς ἐργατικῆς τάξης, ἀπὸ τὰ συνδικάτα κ.λπ. Κανεὶς δὲν ἤξερε γιατί τοὺς εἶχαν καλέσει — φυσικὰ, ὑπῆρχαν μερικοὶ ποὺ ἤξεραν. Τοὺς συγκέντρωσαν στὸ κτίριο τοῦ πιὸ σημαντικοῦ συνδικάτου, τῶν μεταλλουρ-

γών, πού είχε πολὺ μακριὰ παράδοση καὶ ἐκεῖ ὁ γενικὸς γραμματέας τοῦ Κόμματος πῆρε τὸ λόγο: «Εἰστε ἐδῶ, γιατί ἀπὸ αὐριο τὸ πρωὶ θὰ πηγαίνετε στὰ δικά σας ἐργοστάσια καὶ θὰ εἰστε οἱ διευθυντὲς τῶν ἐργοστασίων· γιατί ἀπὸ αὐριο τὸ πρωὶ ὅλα τὰ ἐργοστάσια μὲ περισσότερους ἀπὸ 100 ἐργάτες θὰ ἐθνικοποιηθοῦν. Κι ἐσεῖς πού εἰστε μηχανικοί, εἰδικευμένοι ἐργάτες κ.λπ. θὰ ἀναλάβετε τὰ ἐργοστάσια καὶ τὸ καθήκον σας εἶναι νὰ ἐξασφαλίσετε ὅτι αὐριο θὰ γίνει ἡ μεταβίβαση τῆς ἐξουσίας ἀπὸ τοὺς πρώην ιδιοκτῆτες.»

Πρέπει καὶ πάλι νὰ κατανοήσουμε τὴν νοοτροπία τῶν ἀνθρώπων. Γιατί νὰ ἔχει ἀντίρρηση ἓνας ἐργάτης βιομηχανίας, ὁ ὁποῖος πιστεύει ὅτι αὐτὸ εἶναι σοσιαλισμός, ὅτι τώρα ἡ ἐργατικὴ τάξη ἀναλαμβάνει τὰ ἐργοστάσια; Μ' αὐτὴ τὴν ἔννοια ἡ ἐθνικοποίηση εἶχε τὴ λαϊκὴ ὑποστήριξη. Καὶ ἔπειτα, γιατί νὰ διαμαρτυρηθεῖ ὁ ἀγρότης; Γιὰ ποιοὺ λόγους ἓνας ἀγρότης θὰ ἦταν ἐναντίον τῆς ἐθνικοποίησης τῶν τραπεζῶν; Οἱ ἀγρότες εἶχαν πάντα προβλήματα μὲ τὶς τράπεζες. "Ὅταν χρωστᾶς, ἔχεις μόνιμα προβλήματα μὲ τὸν δανειστή σου. Στὴν δεκαετία τοῦ 1930 στὴν διάρκεια τῆς Μεγάλης Οἰκονομικῆς Κρίσης, οἱ τράπεζες πού εἶχαν κάνει δάνεια στοὺς ἀγρότες ζητοῦσαν πίσω τὰ λεφτά τους. Φυσικά, οἱ ἀγρότες δὲν μποροῦσαν νὰ πληρώσουν, ἔτσι ὑπῆρξε μεγάλη πίεση. Γιατί λοιπὸν θὰ τοὺς ἔνοιαζε ἂν οἱ τράπεζες περνοῦσαν στὸ κράτος;

"Ετσι, οἱ ἐθνικοποιήσεις ἦταν λίγο-πολὺ δημοφιλεῖς. Τὸ 1949, οἱ κομμουνιστὲς διακήρυξαν ὅτι ἡ Οὐγγαρία δὲν ἦταν πιά μιὰ ἀστική δημοκρατία, οὔτε καὶ μιὰ λαϊκὴ δημοκρατία — πράγμα πού θὰ ἦταν μιὰ ριζοσπαστικὴ μορφή ἀστικής δημοκρατίας — ἀλλὰ ἦταν οὔτε λίγο οὔτε πολὺ μιὰ δικτατορία τοῦ προλεταριάτου καὶ ἀρχίζει νὰ οἰκοδομεῖ τὸ σοσιαλισμό. Τὸ 1949 ἔκανε τὴν ἐμφάνισή του καὶ ὁ πρῶτος σοσιαλιστικὸς προγραμματισμὸς καὶ ἡ Οὐγγαρία ἄρχισε νὰ οἰκοδομεῖ ἓνα εἶδος σοσιαλιστικῆς οἰκονομίας.

Αὐτὴ ἦταν ἡ ἀρχὴ τῆς σταλινικῆς περιόδου στὴν Οὐγγαρία. Δὲν θὰ μπῶ σὲ λεπτομέρειες γύρω ἀπὸ τοὺς διεθνεῖς παράγοντες πού ἐπηρέασαν περισσότερο ἢ λιγότερο τὴν ἀνάπτυξη τοῦ ψυχροῦ πολέμου. Θὰ ἤθελα ὅμως νὰ ἐπιστήσω τὴν προσοχή σας σὲ ἓνα σημεῖο πού ἐπηρέασε ιδιαίτερα τὶς ἐξελίξεις στὴν Οὐγγαρία: τὴ ρήξη ἀνάμεσα στὴ Ρωσία καὶ τὴ Γιουγκοσλαβία, τὴ διαμάχη Στάλιν-Τίτο. Καθὼς ἡ πολιτικὴ ἐξουσία τώρα ἦταν στὰ χέρια τοῦ κομμουνιστικοῦ κόμματος, ἔμπαινε τὸ ἐρώτημα: λοιπὸν ἐντάξει, ἀρχίζετε νὰ οἰκοδομεῖτε τὸν σοσιαλισμό· ἀλλὰ τί τύπου σοσιαλισμό; Πρόκειται ἡ Οὐγγαρία νὰ ἀκολουθήσει τὸν δρόμο τῆς Σοβιετικῆς Ἐνωσης; Πρὶν ἀπ' τὴ ρήξη Στάλιν-Τίτο μποροῦσαν νὰ ἀκουστοῦν

και κάποιες φωνές που έλεγαν: σύμφωνα κι εμείς θέλουμε σοσιαλισμό, αλλά αυτό δεν σημαίνει ότι ο ούγγρικός σοσιαλισμός θα πρέπει να είναι ο ίδιος με τον ρωσικό. Μετά το 1949 όμως κάτι τέτοιο ήταν αδύνατο. Όποιος τολμούσε να αμφισβητήσει το ρωσικό μοντέλο τον έπαιρναν για αίρετικό. Και το να σέ πάρουν για αίρετικό το 1949 δεν σήμαινε απλώς ότι δεν θα έπαιρνες κάποια ύψηλη θέση, αλλά ήταν κυριολεκτικά ένα πάρα πολύ επικίνδυνο πράγμα: ήταν η εποχή που άρχισαν οι πολιτικές δίκες, πολλοί κομμουνιστές ηγέτες εκτελέστηκαν. Κανένας λοιπόν δεν μπορούσε να διαφωνήσει: η Ούγγαρία έπρεπε να υιοθετήσει και να εφαρμόσει το σοβιετικό μοντέλο.

Πιστεύω ότι αυτό ήταν πέρα για πέρα λανθασμένο. Για τρεις λόγους.

Πρώτα απ' όλα, το σοβιετικό μοντέλο μπορεί να λειτουργήσει για λίγο στη Σοβιετική Ένωση. Στη δεκαετία του 1930 φάνηκε πράγματι ότι η Σοβιετική Ένωση ήταν σε θέση να πραγματοποιήσει την εκβιομηχάνιση. 'Αλλά η έδαφική έκταση και οι πλουτοπαραγωγικές πηγές της Σοβιετικής Ένωσης είναι διαφορετικές από της Ούγγαρίας. Το κόστος της εκβιομηχάνισης εκείνης ήταν πολύ υψηλό, αλλά η Σοβιετική Ένωση μπορούσε να το πληρώσει γιατί ο πληθυσμός της ήταν μαθημένος να ζει φτωχικά, το βιοτικό του επίπεδο ήταν χαμηλό και στη δεκαετία του 1930, όταν άρχισε η διαδικασία της εκβιομηχάνισης, η χώρα ήταν πολύ λιγότερο ανεπτυγμένη απ' ό,τι η Ούγγαρία. Δεν συζητώ την όρθότητα του μοντέλου: είναι φυσικά συζητήσιμο και μπορούμε να το κουβεντιάσουμε αργότερα. 'Αλλά το 1949 το ερώτημα δεν ήταν αν το σοβιετικό μοντέλο ήταν καλό για τη Σοβιετική Ένωση. Αυτό είχε γίνει λίγο-πολύ αποδεκτό. Το ερώτημα ήταν αν όφειλαμε να χρησιμοποιήσουμε απαράλλακτο το μοντέλο αυτό. Δεν μπορούσε όμως να συζητηθεί, γιατί το ερώτημα είχε πάψει πια να είναι αντικείμενο πολιτικής ή ιδεολογικής συζήτησης: είχε γίνει ζήτημα πολιτικής ασφάλειας. Και μη νομίζετε ότι οι άνθρωποι απλώς φοβόντουσαν μήπως χάσουν την θέση τους. Οί περισσότεροι δεν είχαν τίποτα να διαφυλάξουν, απλά και μόνο δεν ήθελαν να καταλήξουν στα στρατόπεδα συγκέντρωσης ή στη φυλακή. Έτσι, οποιαδήποτε συζήτηση ήταν αδύνατη.

Το πρώτο λοιπόν πενταετές πρόγραμμα οικόδομησης του σοσιαλισμού έκανε την εμφάνισή του. Και υποσχόταν πολλά. 'Από μια άποψη, αν κοιτάξουμε ολόκληρη την ιστορία του ούγγρικού εκσυγχρονισμού, θα έλεγα ότι υπήρξαν τρεις βασικές προσπάθειες εκσυγχρονισμού της Ούγγαρίας. Γιατί, πρέπει να σάς πω ότι το πενταετές πρόγραμμα παρουσιάστηκε όχι μόνο σαν ένα σχέδιο οικόδομησης της σοσιαλιστικής οικονο-

μίας αλλά και σαν μια νέα — και αυτή τη φορά σίγουρα αποτελεσματική — προσπάθεια για τον εκσυγχρονισμό της Ούγγαρίας. Η πρώτη προσπάθεια είχε γίνει πριν από τον Πρώτο Παγκόσμιο Πόλεμο. Έγινε και μια δεύτερη κατά τον μεσοπόλεμο. Για πολλούς μη σοσιαλιστές ή κομμουνιστές διανοούμενους, το ζητούμενο ήταν να ανασυγκροτηθεί η Ούγγαρία, να βγει από την υπανάπτυξη, να γίνει ένα σύγχρονο βιομηχανικό κράτος. Έτσι, οι ιδέες και οι στόχοι του πενταετούς ήταν δημοφιλείς. Σύμφωνα με το πρόγραμμα, στο τέλος της περιόδου η Ούγγαρία θα είχε γίνει μια βιομηχανική χώρα. Χώρη στις μεγάλες επενδύσεις στη βιομηχανία θα είχε εκσυγχρονισθεί ή κοινωνική δομή της και οι Ούγγροι θα είχαν επιτύχει μια αύξηση των μισθών τους κατά 50%. Έτσι, όλοι ήταν ικανοποιημένοι και ευτυχείς.

Τί συνέβη όμως στην πραγματικότητα; Στο σύνολό της η σοσιαλιστική οικονομία βασίστηκε στο σοβιετικό μοντέλο με τη διπλή έννοια: από τη μία μεριά, σαν μηχανισμός, δομή και θεσμοί της οικονομίας και από την άλλη σαν οικονομική πολιτική. Και από τις δύο απόψεις το μοντέλο ήταν εσφαλμένο.

Ποιά είναι τα βασικά, θεσμικά χαρακτηριστικά μιας σταλινικού τύπου σοσιαλιστικής οικονομίας;

Πρώτα απ' όλα, η ιδιοκτησία των μέσων παραγωγής, υποτίθεται ότι είναι στα χέρια του κράτους. Τα πάντα λοιπόν έπρεπε να εθνικοποιηθούν. Όλοι θεωρούσαν μεγάλη επιτυχία το να βρίσκονται τα πάντα στα χέρια του κράτους. Το 1948-49 στην Ούγγαρία όλα είχαν εθνικοποιηθεί: εμπόριο, βιομηχανία, χρηματοδότηση, τράπεζες, τα πάντα εκτός από τη γεωργία. Τον ίδιο όμως καιρό άρχισε μια έντονη εκστρατεία, ότι ακόμη και η γεωργία θα έπρεπε να σταματήσει να στηρίζεται στους ιδιώτες και να γίνει κολχόζ, συνεταιρισμοί κ.λπ. Για το πρώτο κύμα εθνικοποιήσεων μπορούμε να συζητήσουμε αν ήταν όρθο ή όχι. Το δεύτερο όμως έφθασε μέχρι το επίπεδο των βιοτεχνών. Η κυβέρνηση βέβαια αποφάσισε να εθνικοποιήσει κάθε εργοστάσιο ή εργαστήριο στο οποίο δούλευαν περισσότεροι από πέντε εργάτες. Στο τοπικό όμως επίπεδο, οι τοπικές αρχές ήθελαν να υπερθεματίσουν. Λοιπόν, γιατί να ξεαφρέσουμε τους μικρούς βιοτέχνες; Έτσι, εθνικοποίησαν όλον τον κόσμο. "Αν ήσουν πιο άριστος απ' ό,τι η κυβέρνηση, όλα ήταν εντάξει. Έκανες το καθήκον σου. Θα έλεγα ότι, αν εθνικοποιούσες, σε τοπικό επίπεδο, όλους τους βιοτέχνες, δέν κινδύνευες να τιμωρηθείς. Αν όμως σου ξέφευγε ένα εργαστήριο που είχε, όχι πέντε, αλλά έξι εργάτες, τότε πιθανόν να αντιμετωπίζες τιμωρία. Έτσι, επικράτησε μια τάση να υπερθεματίζουν για λόγους προ-

σωπικής ασφάλειας. Συνεπώς, υπήρξε ολοκληρωτική κρατική ιδιοκτησία. Αυτό είναι το πρώτο χαρακτηριστικό.

Το δεύτερο: το κάθε τι έπρεπε να προγραμματιστεί. Θυμάστε, μόλις πριν λίγο σάς είπα ότι το πρώτο τριετές πρόγραμμα, το οποίο συνδύαζε σχεδιασμό και συνθήκες αγοράς, κρατικό προγραμματισμό και ιδιωτική πρωτοβουλία, ήταν επιτυχές. Τώρα όμως πίστεψαν ότι τίποτε δεν έπρεπε να άφειθεί στην ιδιωτική πρωτοβουλία ή στον αυθορμητισμό· το κάθε τι έπρεπε να προγραμματιστεί. Γιατί πήραν κατά γράμμα τα λόγια του Στάλιν που έλεγε ότι ο σοβιετικού τύπου σχεδιασμός δεν είναι απλώς εύχες, επιθυμίες ή φαντασία, αλλά διαταγή. Έτσι, το κάθε τι πρέπει να προγραμματιστεί από κάποια υψηλά ιστάμενη αρχή και να εκτελεστεί από τις κατώτερες αρχές σαν διαταγή. Και αν δεν εκτελέσεις την διαταγή, τότε, όπως συμβαίνει και στο στρατό, δεν πειθαρχείς και θα τιμωρηθείς πολύ αυστηρά. Το δεύτερο χαρακτηριστικό είναι λοιπόν ότι όλα προγραμματίζονται από τα πάνω και τίποτα δεν έρχεται από τα κάτω.

Τρίτο: πώς γίνεται ο σχεδιασμός; Ο έλεγχος του προγράμματος είναι διοικητικός· δεν πρόκειται πράγματι για οικονομικό σχεδιασμό. Πρόκειται για ένα διοικητικό προγραμματισμό και η όλη δομή είναι απόλυτα ιεραρχική. Τα προγράμματα βασίζονται σε εξισορροπητικές μεθόδους, ή ζήτηση και ή προσφορά ζυγίζονται, οι στόχοι προσδιορίζονται με ποσοτικό τρόπο. Η μέθοδος αυτή ήταν σχετικά απλή για τα προϊόντα μαζικής παραγωγής. Μπορείς να προγραμματίσεις, ως ποῦμε την παραγωγή άνθρακα, γιατί τα αποθέματά σου είναι σχετικά περιορισμένα, μπορείς να επενδύσεις, να ορίσεις πόσον άνθρακα χρειάζεσαι κλπ. Τέτοιοι υλικοί στόχοι μπορούν να επιτευχθούν σχετικά εύκολα.

Το τέταρτο χαρακτηριστικό: αυτή η έντονα ιεραρχική οργάνωση ρυθμίζει τον επιμερισμό των πόρων. Η υπηρεσία σχεδιασμού ελέγχει τα πάντα. Όλοι οι πόροι της χώρας συγκεντρώνονται εκεί και έπειτα ανακατανέμονται. Άς ποῦμε πώς κάποιος έχει ένα μικρό εργοστάσιο στη Λάρισα· ή Αθήνα όμως θα αποφασίσει εάν πρέπει ή όχι να κάνει κάποια επένδυση. Ο διευθυντής του εργοστασίου μπορεί μόνο να κάνει αίτηση για κονδύλια. Το αν θα τα πάρει όμως ή όχι, αυτό εξαρτάται από την ιεραρχική διαδικασία λήψης αποφάσεων.

Το έξωτερικό εμπόριο επίσης είναι εξ ολοκλήρου στα χέρια του κράτους. Και τελευταίο, αλλά όχι το λιγότερο σημαντικό, οι χρηματιστικοί και νομισματικοί μηχανισμοί τελούν υπό περιορισμό και στην πραγματικότητα υπό διοικητικό έλεγχο.

Αυτό είναι λοιπόν το αυστηρό σοβιετικό μοντέλο που μπορούμε να

τὸ ὀνομάσουμε «στρατιωτικοποιημένη» οἰκονομία. Ἐνας πολὺ καλὸς ἐπιστήμονας, μαρξιστής, γιὰ χρόνια μέλος τοῦ Βρετανικοῦ Κομμουνιστικοῦ Κόμματος, ὁ Maurice Dobb, διάσημος οἰκονομολόγος, ἔχει γράψει ἕνα ἐξαιρετικὸ βιβλίο γιὰ τὴ σοβιετικὴ οἰκονομία. Ὁ Dobb λέει ὅτι ἡ σοβιετικὴ οἰκονομία λειτουργεῖ ὅπως ὁ στρατός. Ἐκεῖνο ποὺ ἔχει σημασία γιὰ τὸν στρατὸ εἶναι οἱ βασικὲς στρατηγικὲς ἀποφάσεις καί, ἐξ αἰτίας τῆς στρατηγικῆς τοὺς σημασίας, αὐτὲς οἱ ἀποφάσεις μποροῦν νὰ ἐκτελεστοῦν σχετικὰ καλὰ. Καί πράγματι, μερικὲς φορὲς ἡ Σοβιετικὴ Ἐνωση εἶχε πολὺ καλὲς ἐπιδόσεις. Ἀλλὰ ὁ στρατὸς δὲν ἐνδιαφέρεται γιὰ τὰ ὑπόλοιπα, δὲν λογαριάζει τὶς θυσίες· σὲ περίοδο πολέμου ὁ στρατὸς θέλει νὰ κερδίσει τὸν πόλεμο. Καί ἡ Σοβιετικὴ Ἐνωση ἦταν σὲν νὰ βρισκόταν σὲ πόλεμο, γιατί, γι' αὐτήν, ἦταν πράγματι μιὰ πάλη ζωῆς ἢ θανάτου. Ἔτσι, οἱ θυσίες δὲν λογαριάζονταν, γιατί τὸ πιὸ σημαντικὸ ἦταν νὰ ἐπιβιώσει. Αὐτὸ εἶναι ἡ «στρατιωτικοποιημένη» οἰκονομία.

Ἀλλὰ μιὰ τέτοια οἰκονομία δὲν μπορεῖ νὰ εἶναι ἀποτελεσματικὴ στὸ σύνολό της. Μπορεῖ βέβαια μιὰ χώρα νὰ βάλει κάποιους στόχους καὶ νὰ τοὺς φθάσει. Ἡ Οὐγγαρία π.χ., μπορεῖ νὰ ἀποφασίσει ὅτι φέτος θὰ παραγάγει 70% περισσότερα βιομηχανικὰ ἀγαθὰ ἀπὸ πέρυσι καὶ μπορεῖ νὰ τὸ ἐπιτύχει. Ὑπάρχουν ὅμως δύο ἐρωτήματα: τί σημαίνει αὐτὸ γιὰ τὴ χώρα; Τί ἐπενδύσεις ἔγιναν γιὰ νὰ ἐπιτευχθεῖ αὐτό; Ποιὸς εἶναι ὁ συσχετισμὸς παραγωγῆς καὶ κατανάλωσης;

Τί συνέβη λοιπὸν στὴν πραγματικότητα; Γιὰ νὰ προωθήσουν τὴν ἐκβιομηχάνιση πραγματοποιοῦσαν ὅλο καὶ περισσότερες ἐπενδύσεις κεφαλαίου. Ἀπὸ ποῦ ἀντλοῦσαν τὸ κεφάλαιο; Ἄς ὑποθέσουμε ὅτι τὸ ἐθνικὸ εἰσόδημα τὸ 1949 ἦταν 100. Τὸ ἐθνικὸ εἰσόδημα μιᾶς χώρας, χοντρικά, χωρίζεται σὲ δύο μέρη: Ἀπὸ τὴ μιὰ μεριά παραγωγή καὶ ἐπενδύσεις καὶ ἀπὸ τὴν ἄλλη κατανάλωση. Γιὰ νὰ αὐξηθεῖ τὸ ἐθνικὸ εἰσόδημα ἀπὸ 100 σὲ 110, ὑπάρχουν δύο τρόποι. Ὁ ἕνας εἶναι νὰ ἀλλάξει ἡ κατανομή τοῦ εἰσοδήματος. Νὰ αὐξηθοῦν οἱ ἐπενδύσεις καὶ νὰ μειωθεῖ ἀντίστοιχα ἡ κατανάλωση. Περνᾷς ἔτσι ἀπὸ τὴν κατανάλωση στὴν ἐπένδυση καὶ μ' αὐτὸν τὸν τρόπο μπορεῖς νὰ αὐξήσεις τὸν ἐπόμενο χρόνο τὸ ἐθνικὸ σου εἰσόδημα σὲ 110, ἄς ποῦμε. Τώρα ὅμως στὴ σύνθεση τοῦ ἐθνικοῦ εἰσοδήματος τὸ μέρος ποὺ ἀνήκει στὴν παραγωγή πράγματι αὐξήθηκε, αὐτὸ ὅμως ποὺ ἀνήκει στὴν κατανάλωση μειώθηκε. Ἔτσι ἐπιτυγχάνεις ἕναν ἀπὸ τοὺς στόχους σου, αὐξάνεις τὴν παραγωγή σου. Σοσιαλισμὸς ὅμως δὲν εἶναι ἀπλὰ καὶ μόνο ἡ αὐξηση τῆς παραγωγῆς. Αὐτὸ δὲν εἶναι σοσιαλισμὸς, δὲν ἔχει τίποτα νὰ κάνει μὲ τὸ σοσιαλισμὸ. Τυπικά, σύμφωνα μὲ τὴ σοσιαλιστικὴ ἰδεολογία, σοσιαλισμὸς σημαίνει νὰ βελ-

τιώνεις την ζωή της εργατικής τάξης, να πραγματοποιείς καλύτερη διανομή. 'Αλλά αυτό δεν είναι δυνατόν, όταν αυξάνεις συνεχώς τις επενδύσεις. Πριν από τον Δεύτερο Παγκόσμιο Πόλεμο, στην οικονομία της Ούγγαρίας η επένδυση ήταν περίπου στα 10%. Τώρα αυξήθηκε στα 30%. Πώς τα κατάφεραν να την ανεβάσουν στα 30%; 'Ερριξαν το βιοτικό επίπεδο, αντί να το βελτιώσουν, όπως υποσχόταν το πεντάχρονο πρόγραμμα: στην πραγματικότητα, κατά τη διάρκεια των δύο πρώτων χρόνων οι μισθοί στην Ούγγαρία μειώθηκαν κατά 25%. Φυσικά αυτός ήταν ο μόνος τρόπος για να επιτύχουν το επίπεδο επένδυσης που ήθελαν. 'Ολοφάνερα, αυτή ήταν μια πολύ άσχημη κατάσταση.

Το πρόβλημα όμως δεν βρισκόταν μόνο στο μοντέλο, αλλά και στην οικονομική πολιτική με την οποία συνδυαζόταν. 'Η οικονομική πολιτική της Σοβιετικής 'Ενωσης διαμορφώθηκε στη δεκαετία του 1930. 'Εκείνον τον καιρό η Σοβιετική 'Ενωση ήταν σχεδόν απομονωμένη. 'Αλλά η χώρα αυτή αποτελεί μόνη της έναν κόσμο: είναι η πιο εκτεταμένη χώρα στον κόσμο, μεγαλύτερη κι από την Κίνα και έχει στη διάθεσή της όλες τις πλουτοπαραγωγικές πηγές. 'Εδώ, πρέπει να σάς πω ότι κάτι που χαρακτηρίζει τον Στάλιν ήταν η τάση του να θεωρητικοποιεί και να ιδεολογικοποιεί κάθε πρακτικό μέτρο. 'Ο Στάλιν πίστευε ότι η Σοβιετική 'Ενωση έπρεπε απαραίτητα να φτιάξει δυνατό στρατό και για να το επιτύχει της χρειαζόταν μια ισχυρή βιομηχανία, και ιδιαίτερα η βιομηχανία ή αναγκαία για τον πολεμικό εξοπλισμό: άνθρακας, ασάλι, σίδηρο. Αυτό ήταν εφικτό στη Ρωσία, γιατί πλουτοπαραγωγικές πηγές — άνθρακας, σιδηρομεταλλεύματα κ.λπ. — υπάρχουν άφθονες. 'Ετσι, αν κάνεις μεγαλύτερη επένδυση, θα πάρεις περισσότερα. 'Απ' αυτή την οικονομική πολιτική που στηρίζεται στις διαθέσιμες πλουτοπαραγωγικές πηγές, ο Στάλιν έβγαλε μια θεωρία ότι σοσιαλιστική εκβιομηχάνιση είναι η δημιουργία ισχυρής βαρειάς βιομηχανίας.

Πώς όμως θα μπορούσε η Ούγγαρία να αποκτήσει ισχυρή βαρειά βιομηχανία; 'Η Ούγγαρία είχε κάτι σιδηρομεταλλεύματα. 'Ο άνθρακας της όμως δεν ήταν πολύ καλής ποιότητας και επί πλέον η εκμετάλλευσή του ήταν φοβερά δαπανηρή. Στην οικονομία υπάρχει πάντα ένα «όπτιμουμ», ένα όριακο σημείο δηλαδή, στο οποίο επιτυγχάνεται η καλύτερη δυνατή σχέση επενδύσεων-αποδόσεων. 'Από κει και πέρα μπορείς βέβαια να συνεχίσεις να επενδύεις και να παράγεις περισσότερο, αλλά για κάθε νέα παραπάνω ποσότητα που παράγεις πρέπει να έχεις κάνει δυσανάλογα μεγαλύτερη επένδυση. 'Ετσι, η παραγωγή αυτή παύει πια να είναι οικονομική. 'Η Ούγγαρία όμως αποφάσισε να παζάρει περισσότε-

ρον άνθρακα. Τὸ στόχο αὐτὸν τῆς τὸν ἐπέβαλλε ὑποχρεωτικὰ ὁ διοικητικὸς ἔλεγχος, ποὺ ἀντλοῦσε τὴ δύναμή του ἀπὸ τὸ μοντέλο. Ἔτσι, ἓνα μέρος τοῦ παραγόμενου άνθρακα, καθὼς τὰ άνθρακωρυχεῖα ἦταν φτωχὰ, δὲν ἦταν πιὰ άνθρακας, ἦταν πέτρα. Τὰ ἐργοστάσια ὁμως ἦταν ὑποχρεωμένα νὰ ἀναφέρουν: Βγάλαμε 100 χιλιάδες τόννους άνθρακα. Καὶ κανεῖς δὲν ρωτοῦσε πόσο σὰς στοίχισε, πόση ἐργασία, πόσο κεφάλαιο ἐπενδύθηκε; Κι ὅσο γιὰ τὸ σίδηρο, τὰ σιδηρομεταλλεύματα τῆς Οὐγγαρίας ἦταν κακῆς ποιότητος. Ἐπομένως, ἡ δημιουργία σιδηροβιομηχανίας ἦταν φοβερὰ δαπανηρὴ ὑπόθεση.

Ἔτσι, αὐτὴ ἡ οἰκονομικὴ πολιτικὴ, ἔστω κι ἂν ἦταν σωστὴ γιὰ τὴ Σοβιετικὴ Ἐνωση — καὶ θὰ ἔλεγα ὅτι πράγματι βοήθησε τὴ Σοβιετικὴ Ἐνωση νὰ δημιουργήσῃ βιομηχανία στὴ δεκαετία τοῦ 1930 — ἦταν ἀπολύτως ἔξω ἀπὸ τὶς δυνατότητες τῆς Οὐγγαρίας. Κι αὐτὸ ἔγινε τελείως φανερὸ μετὰ ἀπὸ τρία ἢ τέσσερα χρόνια, ὅταν ἄρχισε νὰ ἀπονεῖ ἡ ὑποστήριξη πρὸς τὴν κυβέρνησιν καὶ ὅταν, λόγω τῶν οἰκονομικῶν δυσκολιῶν καὶ τῆς δυσαρέσκειας τοῦ πληθυσμοῦ, ὁ πολιτικὸς καὶ διοικητικὸς ἔλεγχος γινόταν ὅλο καὶ πὺ ἐντονος. Ἔτσι, τὸ 1953, ὅταν πέθανε ὁ Στάλιν, ἡ Οὐγγαρία βρισκόταν σὲ κακὰ χάλια.

Μετὰ τὸ θάνατο τοῦ Στάλιν ἔγινε μιὰ ἀλλαγὴ στὴν Οὐγγαρία. Ἀνέλαβε μιὰ καινούρια κυβέρνησις, ἡ ὁποία ἀντιλήφθηκε ὅτι ὑπῆρχαν λάθη ποὺ ἔπρεπε νὰ διορθωθοῦν. Δὲν μποροῦσαν ὁμως νὰ συνειδητοποιήσουν (καὶ βέβαια δὲν τοὺς βοηθοῦσε ἡ ἐποχὴ νὰ συνειδητοποιήσουν) ὅτι τὸ σοβιετικὸ μοντέλο ἦταν ἐσφαλμένο καὶ ἀπὸ τὶς δύο πλευρὲς του, τόσο σὰν μηχανισμός, θεσμός κ.λπ. ὅσο καὶ σὰν οἰκονομικὴ πολιτικὴ. Ἡ νέα κυβέρνησις καὶ ὁ ἡγέτης της, ὁ Imre Nagy, ἄσκησαν ἐντονη κριτικὴ μόνον στὴ μία πλευρὰ τοῦ μοντέλου, τὴν οἰκονομικὴ πολιτικὴ. Εἶπαν ὅτι αὐτὴ ἡ οἰκονομικὴ πολιτικὴ ἴσως νὰ ἦταν καλὴ γιὰ τὴ Σοβιετικὴ Ἐνωση, ἀλλὰ γιὰ τὴν οἰκοδόμησιν τοῦ σοσιαλισμοῦ στὴν Οὐγγαρία, ἔπρεπε νὰ ληφθοῦν ὑπ' ὄψιν οἱ πραγματικὲς δυνατότητες. Ἔτσι, ἔγινε κάποια ἀλλαγὴ στὴν οἰκονομικὴ πολιτικὴ. Ὁ Imre Nagy παρουσίασε ἓνα καινούριο πρόγραμμα καὶ ὅλο αὐτὸ τὸ ἀστυνομικοῦ τύπου κράτος, ποὺ εἶχε οἰκοδομηθεῖ μεταξὺ 1949 καὶ 1953, ἄρχισε πραγματικὰ νὰ καταργεῖται. Οἱ πολιτικὲς δίκες σταμάτησαν (φυσικὰ γιὰ κείνους ποὺ εἶχαν ἐκτελεστεῖ ἦταν πολὺ ἄργα) καὶ ἓνας μεγάλος ἀριθμὸς πολιτικῶν κρατουμένων (οἱ περισσότεροι ἦταν κομμουνιστὲς) ἀπελευθερώθηκαν. Ἦταν σχεδὸν ἓνα νέο ξεκίνημα, ἓνα καινούριο κυβερνητικὸ πρόγραμμα, ποὺ ἔλεγε μεταξὺ ἄλλων, μὴν πιέζετε τοὺς ἀγρότες νὰ προσχωρήσουν στὶς συλλογικὲς ἐκμεταλλεύσεις. Ἀρχισε λοιπὸν κάποια φιλελευθεροποίηση.

Αυτή όμως ή διαδικασία φιλελευθεροποίησης ήταν σχετικά άργη και συνοδευόταν πάντα από ένδοκομματικές συγκρούσεις. Και φυσικά, ή επιρροή της Σοβιετικής Ένωσης ήταν πάντοτε παρούσα. Για να είμαι σύντομος, όπως ξέρετε, μετά από έναμису χρόνο ο Imre Nagy εκδιώχθηκε από την εξουσία και ξαναγύρισαν πάλι οι παλιοί ηγέτες με τις ίδιες ιδέες, ότι δηλαδή μαρξιστές είναι μόνον εκείνοι που θέτουν υπεράνω όλων τη βαρεία βιομηχανία και όποιος επιχειρεί να δημιουργήσει κάτι άλλο είναι ρεβιζιονιστής ή αίρετικός.

Έτσι, όταν έγινε το περίφημο 20ο συνέδριο του Σοβιετικού Κόμματος, το συνέδριο της αποσταλινοποίησης, το Κομμουνιστικό Κόμμα της Ούγγαρίας ήταν βαθιά διχασμένο. Αυτό έχει κάποια σημασία γιατί, όπως καταλαβαίνετε, με τις συνθήκες που επικρατούσαν ως το 1953, καμιά απόκλιση δεν ήταν άνεκτη. Μετά το 1953 όμως μπορούσες να έχεις το δικαίωμα (το δικαίωμα πιθανόν να μην είναι ή σωστή λέξη), να έχεις το κουράγιο να μιλήσεις, και ιδιαίτερα, αν ήσουν μέλος του κόμματος, να ασκήσεις κριτική. Απ' αυτή την άποψη θά έλεγα ότι ο μόνος χώρος απ' όπου θά μπορούσε να ξεκινήσει ένα κίνημα αντιπολίτευσης ήταν το ίδιο το κόμμα· γιατί όσοι δεν ήταν μέλη του κόμματος δεν διέθεταν κανένα βήμα για να μιλήσουν. Η αλήθεια είναι ότι δημιουργήθηκε κάποιο πολιτικό κίνημα, το οποίο όμως δεν είχε κανένα βάρος. Αλλά στο έσωτερικό του κόμματος υπήρχε, μετά το 1953, το πολιτικό βήμα και όλο και περισσότεροι διανοούμενοι, μέλη του κόμματος, υποστήριζαν τον Imre Nagy και ήθελαν την επαναφορά του και την αλλαγή.

Τελικά, ή όλη ιστορία τελείωσε το 1956. Και επειδή νομίζω πώς αν υπάρχει κάτι πασίγνωστο από την ιστορία της Ούγγαρίας αυτό είναι τα γεγονότα του 1956, δεν θά μπώ σε λεπτομέρειες.

Πρέπει όμως να κάνω μιá παρατήρηση, γιατί θα ρωθώ ότι σε πολλά δυτικά δημοσιεύματα γύρω από το 1956, υπάρχει κάτι που συνήθως παραλείπεται. Κατά την άποψή μου, στην Ούγγαρία υπήρχαν το 1956 τέσσερις κύριες πολιτικές δυνάμεις. Υπήρχε, φυσικά, το παραδοσιακό σώμα του Κομμουνιστικού Κόμματος με το μηχανισμό του, την αστυνομία κ.λπ., το οποίο όμως κλυδωνιζόταν από τις έσωτερικές διαμάχες.

Η δεύτερη πολύ σημαντική πολιτική δύναμη, ένας σημαντικός πόλος καλύτερα, ήταν εκείνα τα μέλη του Κομμουνιστικού Κόμματος τα οποία εξακολουθούσαν να πιστεύουν ότι ο σοσιαλισμός είναι κάτι καλό, κάτι που πρέπει να επιδιώκουμε, σίγουρα όμως όχι ο σοβιετικός σοσιαλισμός· υποστήριζαν τον Imre Nagy και επηρέασαν πάρα πολύ την εξέλιξη των

γεγονότων στην άρχή. Ήταν μέλη του κόμματος, κυρίως διανοούμενοι, που ήθελαν έναν σοσιαλισμό διαφορετικού τύπου.

Ύπηρχε και μία τρίτη τάση, ή όποια ήθελε να οδηγήσει την Ούγγαρία σε ένα είδος φιλελεύθερης δημοκρατίας· επρόκειτο για πρώην μέλη κ.λπ. των πολιτικών κομμάτων που υπήρχαν μετά το Δεύτερο Παγκόσμιο Πόλεμο και τα όποια όμως είχαν καταργηθεί, όπως σοσιαλδημοκράτες, φιλελεύθεροι κ.λπ. Ήθελαν να γυρίσουν πίσω στο 1948, στην δημοκρατία που υπήρχε στην Ούγγαρία μεταξύ 1945 και 1948.

Αυτό που συνήθως παραλείπεται στα δυτικά δημοσιεύματα, είναι ότι υπήρχαν και πάρα πολύ ισχυρές συντηρητικές και αυταρχικές πολιτικές δυνάμεις, μεγάλα τμήματα των πρώην ανωτέρων τάξεων, που ήταν πανίσχυρες πριν απ' το 1945· ιδιαίτερα σημαντικοί ήταν οι πρώην αξιωματικοί του προπολεμικού στρατού. Τα κοινωνικά αυτά στρώματα είχαν τελείως αποδιοργανωθεί· πολλά άτομα από την ανώτερη μεσαία τάξη είχαν εγκαταλείψει τη χώρα και μεταναστεύσει στη Δυτική Ευρώπη. "Όσοι είχαν μερικά χρήματα, με λίγα λόγια οι άριστοκράτες κ.λπ., μπόρεσαν να προσαρμοσθούν. Οί πρώην όμως αξιωματικοί έχασαν τη θέση τους. Συνήθως δέν τους έπιτρεπόταν να ξεκινήσουν κάποια δική τους δουλειά, να είναι βιοτέχνες κ.λπ. Έτσι, πολλοί απ' αυτούς υποχρεώθηκαν να πιάσουν δουλειά στα εργοστάσια. Τα άτομα αυτά τα χαρακτήριζαν δύο πολύ σημαντικά στοιχεία.

Πρώτα απ' όλα, ήταν τελείως αντίθετοι με το όλο κοινωνικό σύστημα (και μερικοί εναντίον όποιουδήποτε δημοκρατικού συστήματος).

Δεύτερο είχαν όρισμένες οργανωτικές ικανότητες και ήταν φυσικό να έχουν κάποια επαγγελματικά προσόντα· είχαν ήδη ζήσει τα τελευταία χρόνια ανάμεσα στην εργατική τάξη, όπου κανείς δέν τους ρωτούσε τί έκαναν πριν στη ζωή τους και είχαν κάποιο κύρος στα εργοστάσια. Αποτελούσαν έτσι μία ισχυρή δύναμη ή όποια πράγματι ήθελε να τα πάρει όλα πίσω. Έλεγαν ότι στην Ούγγαρία ή νομιμότητα καταργήθηκε μετά το 1945 και ότι πρέπει να γυρίσουμε πίσω, στην προ του 1945 κατάσταση.

Αυτές ήταν οι τέσσερις κύριες πολιτικές δυνάμεις. Ξέρετε που κατέληξαν τα πράγματα. Κατέληξαν στην σοβιετική επέμβαση ή όποια επάφερε την απόλυτη κομμουνιστική τάξη.

Ύπηρχε όμως ακόμη μία πολύ σημαντική διαφορά. Συγκεκριμένα ό νέος άρχηγός της χώρας ήταν ένας πρώην ήγέτης του κόμματος, ό όποιος στη διάρκεια της σταλινικής περιόδου είχε περάσει ένα-δυό χρόνια στη φυλακή. Γιατί, ξέρετε, στο Ούγγρικό Κομμουνιστικό Κόμμα υπήρχαν πάντα, αν και όχι πολύ ξεκάθαρα, δύο φράξεις: ή μοσχοβίτικη και ή εντό-

πια. Μετά τὸ Δεύτερο Παγκόσμιο Πόλεμο οἱ ἐντόπιοι ἀποδέχτηκαν σὰν ἡγέτες τοὺς μοσχοβίτες. Ἦταν μεγαλύτεροι στὴν ἡλικία, εἶχαν περισσό-
τερη ἐμπειρία, περισσότερες διεθνεῖς διασυνδέσεις. Δὲν θὰ ἔλεγα ὅτι
ὑπῆρχε σαφὴς διάσταση ἀνάμεσα στὶς δύο τάσεις. Ὑπῆρχαν ὅμως κά-
ποιες κρυφές διαφορὲς ἀνάμεσά τους καὶ πολλοὶ ἀπὸ τοὺς ἐντόπιους
ἡγέτες εἶχαν φυλακιστεῖ ἀπὸ τοὺς μοσχοβίτες στὴν διάρκεια τῆς δεκαε-
τίας τοῦ 1950. Τώρα, ποιὸς ἦταν ὁ ρόλος τῆς Σοβιετικῆς Ἑνώσης ἢ τῶν
διεθνῶν δυνάμεων σ' ὅλα αὐτά, εἶναι δύσκολο νὰ πεῖ κανεὶς.

Ὅπως καὶ νὰ ἔχει, ὁ νέος ἡγέτης ἦταν ὁ Kadar καὶ πιθανῶς αὐτὸ ἦταν
ἓνα ἀπὸ τὰ ἐξυπνότερα πράγματα ποὺ ἔκανε ἡ Σοβιετικὴ Ἑνώση στὶς
δοσμένες συνθήκες, ὅταν ἀποφάσισαν νὰ ἐπέμβουν, ὅτι δηλαδὴ, δὲν ἐπέ-
μειναν ἀδιάλλακτα νὰ ξαναφέρουν τὸν Rakosi, ἀλλὰ ἀπευθύνθηκαν στὸν
Kadar. Ὁ Kadar, ὁ ὁποῖος εἶχε πάει φυλακὴ, δὲν ἤθελε τὴν ἐπιστροφή
στὴν σταλινικὴ περίοδο, ἐπειδὴ ὅμως ἦταν κομμουνιστὴς δὲν ἤθελε καὶ
νὰ χαθεῖ ἡ ὅλη ὑπόθεση τοῦ σοσιαλισμοῦ. Ἔτσι, δέχτηκε νὰ ἀναλάβει
καὶ μετὰ ἀπὸ τέσσερα-πέντε χρόνια ἄρχισε νὰ οἰκοδομεῖ ἓναν διαφο-
ρετικοῦ τύπου σοσιαλισμό.

Μπαίνω τώρα στὸ τελευταῖο μέρος τῆς σημερινῆς ὁμιλίας μου. Πρῶ-
το πράγμα, ὁ Kadar συνειδητοποίησε ὅτι οἱ σοβιετικὲς μέθοδοι κολλεκτι-
βοποίησης τῆς γεωργίας ἦταν μιὰ ἀποτυχία. Ὅπως ξέρετε, ὅταν οἱ σο-
βιετικοὶ ἀγρότες ἐξαναγκάστηκαν νὰ μποῦν στὰ κολχόζ καὶ στὸ συνεται-
ριστικὸ κίνημα, ἡ ἀγροτικὴ παραγωγὴ στὴ Σοβιετικὴ Ἑνώση, ἡ ὁποία
ποτὲ δὲν ἦταν πολὺ ψηλά, ἔπεσε ἀπότομα. Τελικὰ τὸ ὅλο σύστημα ποτὲ
δὲν λειτούργησε σωστά, γιατί οἱ ἀγρότες δὲν εἶχαν κανένα προσωπικὸ
κίνητρο. Ἔτσι, ἡ σοβιετικὴ γεωργία ἦταν πάντα μιὰ ἀποτυχία. Ὁ Kadar
καὶ τὸ Οὐγγρικό Κομμουνιστικὸ Κόμμα μετὰ τὸ 1956 τὸ συνειδητοποίη-
σαν καὶ ὅταν στὴν δεκαετία τοῦ 1960 συνέχισαν τὴν κολλεκτιβοποίη-
ση, τὴν ἔκαναν μὲ ἓναν ὁλοκληρωτικὰ διαφορετικὸ τρόπο.

Πρῶτα ἀπ' ὅλα, ἡ Σοβιετικὴ Ἑνώση παρουσίαζε πάντα τὴν κολλε-
κτιβοποίησι σὰν μιὰ μορφή τῆς ταξικῆς πάλης. Γι' αὐτὸ καὶ δὲν ἐπιτρε-
πόταν στοὺς πλούσιους ἀγρότες νὰ προσχωρήσουν στὶς συλλογικὲς ἐκμε-
ταλλεύσεις. Στὴν Οὐγγαρία, σίγουρα ὑπῆρχαν συγκρούσεις ἀνάμεσα
στοὺς πλούσιους καὶ τοὺς φτωχοὺς ἀγρότες, πολλοὶ ὅμως ἀπὸ τοὺς πλού-
σιους ἀγρότες ἦταν ἱκανοὶ καλλιεργητές. Θέλω νὰ πῶ ὅτι εἶχαν γίνει

πλούσιοι έπειδή ήταν καλοί άγρότες. Σ' αυτούς τους άγρότες έπετράπηκε τώρα να μπουν στους συνεταιρισμούς και τους έπετράπηκε να εκλέγονται άκόμη και πρόεδροι ή ήγέτες των συνεταιρισμών. Οί άγρότες ήταν τώρα έλεύθεροι να εκλέγουν τους ήγέτες τους. Έτσι, σέ πολλές περιπτώσεις οί πλούσιοι αὐτοί άγρότες εξέλέγησαν πρόεδροι ή ήγέτες των συνεταιρισμών. Η όλη ύπόθεση δέν ήταν μόνον ένα είδος πολιτικής εκστρατείας· κατά κάποιο τρόπο ήταν μιá όρθολογική οίκονομική απόφαση.

Δεύτερο, οί Ούγγροι συνειδητοποίησαν ότι, αν ήθελαν να δημιουργήσουν μιá γερή γεωργία, έπρεπε να κάνουν επενδύσεις στη γεωργία. Όπως και ή Σοβιετική Ένωση στη δεκαετία του 1930, έτσι και ή Ούγγρα, στη δεκαετία του 1950, δέν έκανε σημαντικές επενδύσεις στην γεωργία, γιατί όλοι οί πόροι πήγαιναν στη βαρεία βιομηχανία. Τώρα ή ούγγρικη κυβέρνηση είχε τή θέληση να βοηθήσει τους συνεταιρισμούς. Έτσι, δόθηκαν πολλές πιστώσεις και στα έπόμενα λίγα χρόνια ή εκμηχάνιση είχε προχωρήσει, γίνόταν χρήση λιπασμάτων και γενικά ή ούγγρικη γεωργία εκσυγχρονίστηκε.

Τό τρίτο σημείο είναι ότι άφησαν τους συνεταιρισμούς να εργάζονται σχετικά αυτόνομα και συνήθως ή αυτόνομία αὐτή ήταν πραγματική. Οί αποφάσεις γιά τήν παραγωγή των συνεταιρισμών δέν παίρνονταν πιá από πάνω αλλά στο τοπικό επίπεδο. Κάθε άγροτική εκμετάλλευση αποφασίζει σύμφωνα με τά δικά της συμφέροντα, σύμφωνα με τή δική της παραγωγική ικανότητα, τήν ποιότητα του εδάφους κ.λπ., τί θα παράγει.

Και τό τελευταίο, αλλά όχι λιγότερο σημαντικό, σέ κάθε μέλος του συνεταιρισμού έπετράπη να έχει ένα κομμάτι γης δικό του να πραγματοποιεί πρόσθετη παραγωγή. Πράγματι, ό συνεταιριστικός τομέας κάλυπτε εκείνα τά προϊόντα στα όποια οί οίκονομίες κλίμακας είναι σημαντικές· γιά τήν παραγωγή σιτηρών π.χ. είναι πολύ καλύτερα να έχεις εκατοντάδες έκταρια σέ μη διάσπαρτες λωρίδες γης, γιατί αξιοποιείς καλύτερα τά μηχανήματα, τά λιπάσματα κ.λπ. Στην παραγωγή φρούτων επίσης ή απόδοση είναι καλύτερη σέ μεγάλη έκταση γης. Γιά τά λαχανικά όμως, τά πουλερικά και τέτοιου τύπου προϊόντα μπορείς, με μικρούς κήπους, να επιτύχεις πολύ μεγαλύτερη παραγωγικότητα.

Δόθηκε λοιπόν μεγάλη έλευθερία στους συνεταιρισμούς και έτσι, από τά μέσα τής δεκαετίας του 1960, μετά τήν κολλεκτιβοποίηση, ή άγροτική παραγωγή όχι μόνον δέν έπεσε, όπως στη Σοβιετική Ένωση, αλλά αντίθετα αύξήθηκε σέ μεγάλο βαθμό, και σήμερα ή κατά κεφαλή παραγωγή τροφίμων στην Ούγγρα είναι ή τρίτη στον κόσμο μετά τίς

Ἡνωμένες Πολιτεῖες καὶ τὴν Ὀλλανδία. Ἔτσι, ἡ οὐγγρική γεωργία, παρὰ τοὺς συνεταιρισμούς, παρὰ τὴν κολλεκτιβοποίηση καὶ σὲ μεγάλο βαθμὸ ἀντίθετα ἀπ' ὅ,τι συμβαίνει σὲ πολλὲς ἄλλες χώρες (ἡ Βουλγαρία π.χ. εἶναι μιὰ ἐντελῶς διαφορετική περίπτωση) εἶναι ἓνας τομέας ποὺ δίνει μεγάλη ὠθηση στὴν οἰκονομία.

Παρ' ὅλα αὐτά, τὸ 1965 ἡ κυβέρνηση συνειδητοποίησε ὅτι δὲν ἀρκεῖ νὰ κάνεις μόνο κάτι διαφορετικό.

Τὸ πρῶτο βῆμα ἦταν, ὅπως σᾶς εἶπα, ὅτι ἔγινε κριτική τῆς σοβιετικής ἐμπειρίας στὴν οἰκονομική πολιτική καὶ θέλησαν νὰ χαράξουν μιὰ διαφορετική οἰκονομική πολιτική. Αὐτὸ ὅμως ἦταν μόνον τὸ πρῶτο βῆμα.

Τὸ δεῦτερο βῆμα ἔγινε στὴ δεκαετία τοῦ 1960, ὅταν ὅλο καὶ περισσότεροι Οὔγγροι οἰκονομολόγοι καὶ διανοούμενοι κατέληγαν στὸ συμπέρασμα ὅτι δὲν φταίει μόνον ἡ οἰκονομική πολιτική, ἀλλὰ ὁλόκληρο τὸ σοσιαλιστικὸ μοντέλο τῆς Σοβιετικῆς Ἑνώσεως, ποὺ πρέπει νὰ τροποποιηθεῖ. Καὶ τότε παρουσιάστηκαν τὰ σχέδια μεταρρύθμισης ποὺ ἔχει ὀνομαστεῖ «νέος οἰκονομικὸς μηχανισμός».

Τὸ 1965 πολλοὶ Οὔγγροι οἰκονομολόγοι καὶ διανοούμενοι ἄρχισαν νὰ ἐπεξεργάζονται ἓνα νέο μοντέλο σοσιαλιστικῆς οἰκονομίας. Οἱ Οὔγγροι δὲν ἦταν μόνοι: Πολωνοὶ καὶ Τσεχοσλοβάκοι οἰκονομολόγοι ἔλαβαν μέρος σ' αὐτὴ τὴ διαδικασία. Δυστυχῶς ὅμως γι' αὐτοὺς καθὼς ἐπίσης καὶ γιὰ τὴν Οὔγγαρία, οἱ διεθνεῖς συνθήκες ἐξελίχτηκαν μὲ τέτοιο τρόπο, ὥστε οὔτε ἡ Πολωνία οὔτε ἡ Τσεχοσλοβακία μπόρεσαν νὰ ὁλοκληρώσουν. Ἡ Οὔγγαρία ὅμως τὰ κατάφερε καὶ τὸ 1968 ξεκίνησαν νέες οἰκονομικὲς μεταρρυθμίσεις.

Δὲν ἀμφισβητήθηκε βέβαια ἡ ἀρχὴ ὅτι ἡ ἰδιοκτησία τῶν μέσων παραγωγῆς εἶναι στὰ χέρια τοῦ κράτους. Προτρέχοντας ὅμως λίγο, πρέπει νὰ σᾶς πῶ ὅτι στὸ δεῦτερο κύμα μεταρρυθμίσεων, στὰ 1978-80, ἀκόμα καὶ αὐτὴ ἡ ἀρχὴ ἀμφισβητήθηκε καὶ ἔγινε δεκτὴ ἡ ἀτομικὴ ἰδιοκτησία. Φυσικά, ἡ ἀτομικὴ ἰδιοκτησία μέχρι ἓνα δοσμένο ὅριο: ἀνεξάρτητοι ἔμποροι, ἀνεξάρτητοι βιοτέχνες, συνεταιρισμοὶ ἐργοστασίων καὶ βιομηχανικῆς παραγωγῆςμποροῦσαν τῶρα νὰ ἔχουν μέχρι 30 ἐργάτες μὲ τρόπο ἀνεξάρτητο, σὰν ιδιώτες. Αὐτὸ ἦταν τὸ πρῶτο πράγμα.

Τὸ δεῦτερο ἀφοροῦσε τὸν οἰκονομικὸ σχεδιασμὸ αὐτὸν καθεναν. Ἀποφάσισαν νὰ ἀλλάξουν τὸν ρόλο καὶ τὴν βαρύτητα τοῦ κεντρικοῦ οἰκονομικοῦ σχεδιασμοῦ. Πρὶν ἀπὸ τὸ 1968, μὲ τὸ σοβιετικὸ μοντέλο στὴν Οὔγγαρία τὸ κάθε τι ἦταν προγραμματισμένο ἀπὸ τὰ πάνω. Τῶρα ἔλλαξαν. Τῶρα ἀποφάσισαν νὰ διατηρήσουν τὸν οἰκονομικὸ σχεδιασμό,

ἀλλὰ νὰ προσπαθήσουν νὰ τὸν συνδυάσουν μὲ τὶς δυνάμεις τῆς ἀγορᾶς· νὰ δώσουν κάποια δυνατότητα δράσης στὸ ἀτομικὸ ἐπίπεδο.

Ἔτσι, ὁ προγραμματισμὸς ἀπὸ τὰ πάνω περιορίστηκε καὶ πράγματι δόθηκε περισσότερη ἀνεξαρτησία στὰ διάφορα ἐργοστάσια. Πρὶν, ὁ ἡγέτης ἐνὸς ἐργοστασίου δὲν χρειαζόταν νὰ εἶναι οἰκονομολόγος· στὸ σοσιαλιστικὸ μοντέλο ὁ ἡγέτης ἐνὸς ἐργοστασίου ἀρκοῦσε νὰ εἶναι ἓνας καλὸς γραφειοκράτης, γιατί ὀφείλε ἀπλῶς νὰ ἐκτελεῖ διαταγές. Καμιά φαντασία δὲν χρειαζόταν. Ὅμως ἀπὸ τότε ποὺ ἐγίναν οἱ παραπάνω μεταρρυθμίσεις στὴν Οὐγγαρία, ὁ διευθυντὴς τοῦ ἐργοστασίου, ὁ ὁποῖος ἐξακολουθεῖ νὰ τοποθετεῖται ἀπὸ τὴν κυβέρνηση, δηλαδὴ ἀπὸ τὰ πάνω, πρέπει νὰ ἀποφασίζει ὁ ἴδιος γιὰ πολλὰ πράγματα ποὺ ἀφοροῦν τὸ ἐργοστάσιο. Ἐχει μιὰ ὀρισμένη ἀνεξαρτησία καὶ πρέπει νὰ λειτουργεῖ λίγο-πολὺ σὰν ἐπιχειρηματίας. Φυσικά, ἐδῶ παρουσιάζω συνοπτικὰ μιὰ διαδικασία ποὺ διάρκεσε πολλὰ χρόνια. Ἀρχισε τὸ 1968 καὶ συνεχίζεται ἀκόμα μὲ ἀργὸ ρυθμὸ. Ἡθελα ὅμως νὰ σᾶς δώσω τὶς κύριες τάσεις.

Τρίτο: ἡ κατανομή τῶν πόρων. Πρὶν, στὸ σταλινικὸ μοντέλο, οἱ πόροι μοιράζονταν ἀπὸ τὰ πάνω. Αὐτὸ σημαίνει ὅτι ἂν ἓνα ἐργοστάσιο δούλευε μὲ κέρδος, δὲν ἀποφάσιζε μόνο του τί θὰ ἔκανε τὰ κέρδη του, π.χ. πόσο θὰ μπορούσε νὰ ἐπενδύσει, πόσο νὰ μοιράσει σὰν πρῶιμ στοὺς ἐργάτες του κ.λπ. Ὅλο τὸ κέρδος πῆγανε στὸ γραφεῖο προγραμματισμοῦ καὶ αὐτὸ ἀποφάσιζε τί θὰ τὸ κάνει.

Καὶ τί συνέβαινε στὴν πραγματικότητα;

Ἀνταμείβονταν τὰ ἐργοστάσια ποὺ δούλευαν ἄσχημα. Γιατὶ δὲν ἐπιτρεπόταν νὰ ἀφεθεῖ ἓνα ἐργοστάσιο νὰ φτάσει σὲ κατάσταση χρεωκοπίας. Ἔτσι, τὰ ἐργοστάσια ποὺ δούλευαν μὲ ζημιὰ ἔπαιρναν ἐνίσχυση ἀπὸ τὸν κρατικὸ προϋπολογισμό. Καὶ ὅταν ἓνα ἐργοστάσιο δούλευε καλὰ τιμωριόταν, γιατί τοῦ ἀποσποῦσαν τὰ κέρδη καὶ τὰ ἔδιναν στὰ ἐργοστάσια ποὺ βρῖσκονταν σὲ δύσκολη θέση.

Μετὰ τὶς μεταρρυθμίσεις αὐτὸ σταμάτησε καὶ τώρα γίνεται ἓνα εἶδος μοιρασιάς ἀνάλογα μὲ τὰ ἐργοστάσια. Πάντως, ὅμως, ἓνα μεγάλο μέρος ἀπὸ τὰ κέρδη τῶν ἐργοστασίων παραμένουν σ' αὐτὰ καὶ τοὺς ἐπιτρέπεται νὰ τὸ διανέμουν σύμφωνα μὲ τὶς ἐπιθυμίες τους.

Ὑπάρχουν δύο ἀκόμη σημεῖα. Τὸ ἓνα εἶναι ἡ ὀργάνωση τῆς βιομηχανίας ποὺ — ὅπως κάθε ὀργάνωση στὸ σταλινικὸ μοντέλο — ἦταν ἱεραρχική. Ἡ οἰκονομικὴ δομὴ, ὅπως καὶ ἡ πολιτικὴ, ἦταν ὀργανωμένη στρατιωτικὰ. Μετὰ τὶς μεταρρυθμίσεις ἄρχισαν νὰ καταργοῦν αὐτοῦ τοῦ τύπου τὴν ὀργάνωση καὶ ἐπεχείρησαν νὰ ἀποκαταστήσουν ὀριζόντιες διασυνδέσεις. Τώρα τὰ ἐργοστάσια μποροῦν νὰ διαπραγματεύονται τὸ

ένα με τὸ ἄλλο. Ἔτσι καὶ πάλι, δόθηκαν πολλές δυνατότητες νὰ ἀναπτύχθουν οἱ δυνάμεις τῆς ἀγορᾶς, οἱ ἀτομικὲς πρωτοβουλίες κ.λπ.

Δεύτερο, ἡ προσωπικὴ ἀνταμοιβή, ὁ μισθός. Βασικὸ ἐπίσης στοιχεῖο τοῦ σταλινικοῦ μοντέλου εἶναι ὅτι οἱ προσωπικὲς ἀνταμοιβὲς εἶναι ἄσχετες μετὰ τὴν παραγωγή. Τὸ μόνο ποὺ λογαριάζεται εἶναι ἂν τηρεῖς τὸ πρόγραμμα. Ἄν τὸ τηρεῖς ἀνταμείβεται. Ἐλάχιστη διάκριση γίνεται μεταξὺ τοῦ καλοῦ καὶ τοῦ κακοῦ ἐργάτη, μεταξὺ τοῦ ἔμπειρου καὶ τοῦ ἄπειρου. Καὶ αὐτὰ τὰ πράγματα ἄλλαξαν, καὶ τὸ ὅλο σύστημα ἀνταμοιβῶν ἔγινε περισσότερο ἐπιχειρηματικόν.

Τὸ σύστημα τιμῶν ἔλλαξε ἐπίσης. Στὸ σταλινικὸ μοντέλο τὸ σύστημα τιμῶν δὲν στηρίζεται στὸ πραγματικὸ κόστος. Οἱ τιμὲς εἶναι ἀπολύτως τεχνητές. Ὑπάρχουν κάποιοι ἀπώτεροι στόχοι, π.χ. πρέπει νὰ ὑποστηριχθεῖ ἡ βαρεῖα βιομηχανία, ἐπομένως τὰ κεφαλαιουχικὰ ἀγαθὰ εἶναι φθηνὰ καὶ τὰ καταναλωτικὰ ἀγαθὰ ἀκριβά. Τὰ ἐργοστάσια δὲν νοιάζονται γιὰ τὶς τιμὲς, γιὰτὶ ὅλη τους τὴν παραγωγή τὴν παίρνει τὸ κράτος.

Τώρα, τὸ σύστημα τιμῶν ἔλλαξε καὶ υἱοθετήθηκε ἓνα σύστημα τιμῶν σὲ τρία ἐπίπεδα. Ἐνα μέρος τῆς παραγωγῆς ἀφέθηκε ὀλοκληρωτικὰ ἐλεύθερο, ὅπως στὴν οἰκονομία τῆς ἐλεύθερης ἀγορᾶς· ἐδῶ εἶναι ἡ ζήτηση καὶ ἡ προσφορὰ ποὺ καθορίζουν τὶς τιμὲς. Μιὰ δευτέρη κατηγορία τιμῶν ἀφορᾷ μερικὰ βασικὰ εἶδη διατροφῆς, γιὰ τὰ ὁποῖα καθορίζονται ἀνώτερα καὶ κατώτερα ὅρια τιμῶν· ἀνάμεσα στὰ δύο αὐτὰ ὅρια οἱ τιμὲς μποροῦν νὰ κινοῦνται σύμφωνα μετὰ τὴ ζήτηση καὶ τὴν προσφορὰ. Καὶ τέλος, ὑπάρχει μιὰ ἄλλη ομάδα τιμῶν οἱ ὁποῖες ἐξακολουθοῦν νὰ ὀρίζονται αὐστηρὰ ἀπὸ τὴν κυβέρνησι.

Τέλος, ἐξ ἴσου σημαντικόν, ἔγιναν μερικὲς ἀλλαγὲς στὸ νομισματικόν καὶ στὸ πιστωτικόν σύστημα, οἱ ὁποῖες ἔδωσαν μεγαλύτερη δυνατότητα στὴν οἰκονομία νὰ λειτουργεῖ ὄχι σὰν μιὰ οἰκονομία ὑπὸ διαταγὴν ἀλλὰ σὰν ἐκχρηματισμένη οἰκονομία.

Οἱ μεταρρυθμίσεις αὐτὲς θεσπίστηκαν τὸ 1968 καὶ γιὰ πέντε ἢ ἕξι χρόνια τὰ πράγματα πῆγαν πολὺ καλὰ ἀπ' ὅλες τὶς ἀπόψεις. Πρῶτα ἀπ' ὅλα, ἡ παραγωγή ἄρχισε νὰ ἀνεβαίνει πολὺ γρήγορα. Ταυτόχρονα ὅμως διευρυνόταν καὶ ἡ κατανάλωση· πράγματι, οἱ μισθοὶ ἐπίσης αὐξήθηκαν. Ἔτσι, γιὰ πέντε χρόνια οἱ μεταρρυθμίσεις δούλεψαν πολὺ καλά, παρὰ τὸ γεγονὸς ὅτι ἐπιβραδύνθηκαν ὥς ἓνα βαθμό, ἐν μέρει ἀπὸ συντηρητισμό, ποὺ πάντα ὑπάρχει — εἶναι πάντα δύσκολο ν' ἀλλάξεις — καὶ ἐν μέρει ἀπὸ τὸ φόβο τῆς Σοβιετικῆς Ἑνώσεως (τὰ γεγονότα τῆς Τσεχοσλοβακίας ἦταν ἓνα μάθημα). Ἔτσι, ὁ ὅλος μηχανισμὸς ἔλλαξε, ὑπῆρχαν ὅμως κάποιες ἀντιφάσεις καὶ φόβοι ποὺ φαίνονται καὶ σ' αὐτὰ ποὺ ἔλεγαν: πρό-

κειται μόνο για οικονομικές αλλαγές, έλεγαν, δεν θα υπάρξει καμιά πολιτική αλλαγή: μη φοβάστε, δεν αλλάζουμε, δεν προσπαθούμε να εγκαθιδρύσουμε ένα νέο σύστημα (όπως είχε δηλώσει η Τσεχοσλοβακία). Φοβόντουσαν ακόμα ότι πιθανώς η εισαγωγή του μηχανισμού των τιμών στην οικονομία, ή εισαγωγή συνθηκών άγορας, μπορεί να προκαλούσε ανεργία. Ο χρυσός κανόνας στην Ούγγαρία ήταν ότι δεν υπήρχε ανεργία. Το αντίθετο μάλιστα: υπήρχε ζήτηση για εργασία. Αυτό όμως δεν συνέβαινε επειδή η οικονομία λειτουργούσε τόσο καλά, αλλά επειδή υπήρχαν άνθρωποι οι οποίοι υποαπασχολούνταν: πράγματι εύρισκαν απασχόληση στα εργοστάσια, αλλά τα εργοστάσια χρησιμοποιούσαν περισσότερη εργασία, απ' όση ήταν αναγκαία. Η εξάλειψη της ανεργίας έθεωρείτο πάντα ένα από τα μεγαλύτερα επιτεύγματα του σοσιαλισμού. "Ετσι, για το φόβο της ανεργίας, έβαλαν κάποια φρένα στη διαδικασία των μεταρρυθμίσεων.

"Όπως σ'ας είπα, όμως, ο νέος οικονομικός μηχανισμός λειτούργησε θαυμάσια ως το 1973. Τη χρονιά εκείνη η Ούγγαρία δέχθηκε δύο πιέσεις. Η πρώτη ήταν οι τιμές του πετρελαίου, που άρχισαν να ανεβαίνουν και η Ούγγαρία είναι από τις χώρες που δεν έχουν άρκετες ενεργειακές πηγές ύλης. "Ετσι, στη διάρκεια των επόμενων τεσσάρων ή πέντε χρόνων οι τιμές των εισαγομένων υλών ανέβηκαν στα ύψη. "Έχουμε υπολογίσει ότι εξ αιτίας της αύξησης αυτής στην τιμή του πετρελαίου, η Ούγγαρία το 1974 και 1975 έχασε 4-5% του εθνικού της εισοδήματος.

Η δεύτερη πίεση οφειλόταν στο ότι η οικονομική μεταρρύθμιση δημιούργησε στην χώρα πολιτικά και κοινωνικά προβλήματα.

Πρώτα απ' όλα η κομματική γραφειοκρατία έχανε τον έλεγχο. Η επιρροή τους μειωνόταν, δεν είχαν πια στα χέρια τους το πηδάλιο της οικονομίας, όπως πριν. Έμφανίστηκε μια νέα σειρά οικονομολόγων, διανοουμένων, τεχνοκρατών, οι οποίοι όλο και περισσότερο έβαζαν σε άμφισβήτηση την ηγεσία της κομματικής γραφειοκρατίας στην οικονομία και είναι πιθανόν ότι στο μέλλον η άμφισβήτηση αυτή δεν θα κατευθύνεται μόνο στο οικονομικό επίπεδο, αλλά και στο πολιτικό.

Το νέο σύστημα προσωπικών ανταμοιβών προκάλεσε επίσης μερικά κοινωνικά προβλήματα. Το εισόδημα των αγροτών αυξήθηκε τρομερά. Οι αγρότες της Ούγγαρίας ποτέ δεν είχαν ζήσει τόσο καλά και η έπαρξια άλλαξε ριζικά. Η μακρόχρονη παραόηση λέει ότι τα άστικά εισοδήματα ήταν πάντα υψηλότερα από τα αγροτικά. Στην δεκαετία του 1970 όμως, το αγροτικό εισόδημα στην Ούγγαρία έφθασε και ξεπέρασε το άστικό. Οι αγρότες λοιπόν ήταν πολύ καλά. Οι μισθοί και το βιοτικό επίπεδο των

διανοομένων και εκείνων που είχαν ήγετικό ρόλο στην οικονομία αυξήθηκαν επίσης. Οι μισθοί της εργατικής τάξης αυξήθηκαν, όχι όμως στο ίδιο επίπεδο. Θά έλεγα ότι κατά κάποιο τρόπο στην δεκαετία του 1950 όλοι ήταν φτωχοί, όχι ίσα, αλλά σχεδόν ίσα φτωχοί. Μετά την οικονομική μεταρρύθμιση οι οικονομικές διαφορές έγιναν πιο έντονες. Αυτό δημιούργησε μεγάλη κοινωνική πίεση. Η κομματική γραφειοκρατία κατάφερε να το εκμεταλλευτεί και, στο όνομα της βιομηχανικής εργατικής τάξης, πέρασε στην επίθεση εναντίον των νέων οικονομικών μηχανισμών. Έλεγαν ότι η οικονομική κατάσταση είναι δύσκολη εξ αιτίας των τιμών του πετρελαίου και συνεπώς είναι απαραίτητο να ξανασυγκεντροποιηθεί η οικονομία.

Έτσι, οι νέοι οικονομικοί μηχανισμοί, οι μεταρρυθμίσεις, σταμάτησαν. Βέβαια, η κομματική γραφειοκρατία δεν ήταν αρκετά ισχυρή για να ξαναφέρει τα πράγματα πίσω κι έτσι, για τέσσερα-πέντε χρόνια, υπήρχε ένα νεκρό σημείο όπου δεν γινότουσαν πια άλλες μεταρρυθμίσεις, χωρίς όμως να γίνεται και επιστροφή προς την παλιά κατάσταση.

Το 1978, όταν το όλο σύστημα βρισκόταν σε αδιέξοδο, το Ούγγρικό Κομμουνιστικό Κόμμα αποδέχτηκε σαν κομματική γραμμή τη συνέχιση των μεταρρυθμίσεων. Ξεκίνησε ένα νέο κύμα μεταρρυθμίσεων, πιο σημαντικό και πιο ριζοσπαστικό. Δεν θά μπό στίς λεπτομέρειες γιατί βρισκόμαστε στην ίδια γραμμή με όσα ήδη σάς έχω πει. Π.χ., το καθεστώς της ιδιοκτησίας στα μέσα παραγωγής, που δεν είχε θιγεί το 1968, τώρα, μετά το 1978, άλλαξε ολοκληρωτικά.

Έχουμε τώρα ιδιωτικά ξενοδοχεία, ιδιωτικές επιχειρήσεις, ένα πλήθος από ελαστικά πλαίσια που επιτρέπουν τον συνδυασμό συνθηκών αγοράς και σχεδιασμού. Ο ρόλος του οικονομικού προγραμματισμού περιορίστηκε ακόμα περισσότερο, επετράπηκε π.χ. στους αγροτικούς συνεταιρισμούς να εγκαθιστούν βιομηχανικές επιχειρήσεις παντού στην χώρα. Έτσι, δημιουργήθηκαν πολλές βιομηχανικές επιχειρήσεις, όχι πια από το κράτος, όπως γινόταν συνήθως με το σταλινικό σύστημα, αλλά από πλούσιους συνεταιρισμούς, οι οποίοι επενδύουν δικά τους κεφάλαια. Διαμορφώνεται λοιπόν σιγά-σιγά μια μικτή οικονομία.

Έκκρεμούν ωστόσο τρία κύρια ζητήματα. Το πρώτο, το οποίο μόλις τώρα συνειδητοποιούμε, είναι ότι δεν μπορείτε να πραγματοποιείτε μια ριζοσπαστική οικονομική μεταρρύθμιση διατηρώντας απαράλλακτο το θεσμικό και πολιτικό σύστημα. Έτσι, κατά κάποιο τρόπο, υπάρχει όλο και περισσότερη πίεση για συνέπεια και για την προώθηση της θεσμικής και πολιτικής μεταρρύθμισης. Είναι πολύ δύσκολο. Υπάρχει πολλή αδράνεια

και αντίσταση και φυσικά πρέπει πάντα να προσέχουμε τί λέει ο μεγάλος αδελφός... Όπωςδήποτε όμως γίνονται κάποιες αλλαγές. Π.χ., πριν από λίγες εβδομάδες είχαμε εκλογές κατά τις οποίες, για πρώτη φορά από το 1947, παρουσιάστηκαν περισσότεροι υποψήφιοι.

Θα μου πείτε, τί σημασία έχει αυτό, αφού όλοι προτείνουν το ίδιο πάνω-κάτω πρόγραμμα; Το πράγμα έχει παρ' όλα αυτά ενδιαφέρον. Πολλοί από τους πρώην εξεχόντες πολιτικούς ηγέτες ήττήθηκαν στις εκλογές αυτές. Ο πρώην πρωθυπουργός έχασε τη βουλευτική του έδρα (φυσικά δεν ήταν πολύ σημαντικό να είσαι μέλος του κοινοβουλίου), και πολλοί υπουργοί, π.χ. ο πρώην υπουργός Έσωτερικών, εκδιώχθηκαν. Έτσι, άρχισαν να εμφανίζονται δείγματα ενός πλουραλιστικού συστήματος, το οποίο για την ώρα λειτουργεί στο οικονομικό επίπεδο.

Το δεύτερο ζήτημα είναι βέβαια οι σχέσεις ανάμεσα στις υπερδυνάμεις. Στον βαθμό που οι σχέσεις αυτές χειροτερεύουν, πράγμα που συμβαίνει στα τελευταία χρόνια, είναι φυσικό να λιγοστεύουν οι δυνατότητες της Ούγγαρίας να κάνει κάτι διαφορετικό. Πρέπει να σάς πω ότι στην Ούγγαρία πολλοί έχουν στηρίξει τις ελπίδες τους στον Γκορμπατσώφ. Όμως, ακόμη και αν ο Γκορμπατσώφ σαν άτομο είναι διαφορετικός και επιθυμεί να εκσυγχρονίσει τη Σοβιετική Ένωση, είναι πολύ δύσκολο να ξεπεράσει τις αδράνιες. Έτσι, σ' ένα μεγάλο βαθμό, όλα εξαρτώνται από τη Σοβιετική Ένωση, από το πώς θα αντιδράσει ή Σοβιετική Ένωση απέναντι σ' ένα καινούριο μοντέλο. Γι' αυτό οι Ούγγροι δηλώνουν σταθερά ότι δεν δημιουργούν ένα καινούριο μοντέλο, αλλά απλώς κάνουν κάτι διαφορετικό που δεν αποτελεί όμως μοντέλο προς μίμηση. Το μοντέλο εξακολουθεί να είναι η Σοβιετική Ένωση και εμείς απλώς δεν το ακολουθούμε. Θέλω να πω ότι σ' αυτό το σημείο πρέπει να είμαστε μετριοφρονες.

Το τρίτο ζήτημα είναι κάτι που προσπάθησα να σάς δείξω και στις πέντε ομιλίες μου, δηλαδή, η εξάρτηση της κάθε μικρής χώρας από την διεθνή οικονομία. Αν η διεθνής οικονομία βελτιωθεί, πράγμα που δεν είναι ή περίπτωση για τα τελευταία τρία ή τέσσερα χρόνια, τότε οι ευκαιρίες για την Ούγγαρία θα είναι καλύτερες. Αν η οικονομία αντιμετωπίσει διεθνώς μια νέα οικονομική κρίση, μια νέα καταστροφή, τότε όλοφάνερα οι δυνατότητες για μεταρρυθμίσεις θα είναι πραγματικά πολύ περιορισμένες. Έτσι, δεν έχουμε παρὰ να περιμένουμε και να δοῦμε.

Θα ήθελα να τελειώσω την ομιλία μου ξανααγριζώντας στην ιδέα που μου είναι πολύ αγαπητή, σχετικά με τα μικρά κράτη.

Όπως πιθανώς θα ξέρετε, στον 20ο αί. έγινε μεγάλη συζήτηση για

τὸ ρόλο τῶν μικρῶν κρατῶν. Τὸ ὅλο ζήτημα τῶν μικρῶν κρατῶν τέθηκε στὴ διάρκεια τοῦ Πρώτου Παγκοσμίου Πολέμου, ὅταν οἱ Βρετανοὶ καὶ οἱ Γάλλοι ὑποστήριξαν ὅτι ἀντὶ νὰ ὑπάρχει μιὰ Γερμανία ποὺ νὰ κυριαρχεῖ στὴν ἡπειρωτικὴ Εὐρώπη, θὰ ἦταν καλύτερα νὰ στηριχθεῖ τὸ ὅλο σύστημα ἰσορροπιῶν στὰ μικρὰ κράτη. Ἐκείνον τὸν καιρὸ εἶχε δημοσιευθεῖ στὴν Ἀγγλία ἓνα βιβλίο ποὺ ἐκθειάζε τὴ σημασία τῶν μικρῶν κρατῶν. Θὰ ἤθελα νὰ σᾶς δώσω μερικὲς περικοπὲς ἀπ' αὐτὸ τὸ βιβλίο (δὲν συμμερίζομαι ὅλες τὶς ἀπόψεις τοῦ συγγραφέα, ἀλλὰ μιλοῦσε μὲ τρόπο πολὺ ἐπικὸ γιὰ τὸ ρόλο τῶν μικρῶν κρατῶν στὴν παγκόσμια ἱστορία). Σᾶς δίνω τὸ ἀπόσπασμα:

«Σχεδὸν ὅλα τὰ πολύτιμα στοιχεῖα τοῦ πολιτισμοῦ μας ἔχουν προέλθει ἀπὸ μικρὰ κράτη. Ἡ Παλαιὰ Διαθήκη, τὰ ὁμηρικὰ ἔπη, τὸ ἐπικὸ καὶ ἐλισσαβετιανὸ δρᾶμα, τὰ ἔργα τῆς ἰταλικῆς Ἀναγέννησης, οἱ *Common Laws* τῆς Ἀγγλίας... Ὅλοι ξέρουν τί ὀφείλει ἡ ἀνθρωπότητα στὴν Ἀθήνα, τὴ Φλωρεντία, τὴ Γένοβα ἢ τὴ Βαϊμάρη. Ὁ κόσμος ὀφείλει πολλὰ σὲ ὅλα τὰ μικρὰ κράτη.»

Κατὰ τὸν συγγραφέα, λοιπόν, ὅλα ὅσα ἔδωσαν τὰ μικρὰ κράτη ἦταν ὑπέροχα.

Στὴ διάρκεια τοῦ Δευτέρου Παγκοσμίου Πολέμου ὑπῆρξε μιὰ διαφορετικὴ ἐρμηνεία. Γιατί, ὅπως ξέρετε, τὸ σύστημα τῶν μικρῶν κρατῶν στὴν περιοχὴ τοῦ Δούναβη κατέρρευσε κι ἔτσι δημιουργήθηκε τὸ ἐρώτημα ἂν ἔχουν πραγματικὰ κάποιο νόημα τὰ μικρὰ κράτη. Κάτω ἀπὸ τὶς δοσμένες οἰκονομικὲς συνθῆκες εἶναι δυνατόν νὰ συνεχίσουν νὰ ὑπάρχουν τὰ μικρὰ κράτη; Ἐνας πολὺ διάσημος Βρετανὸς ἱστορικὸς εἶπε τὸ ἑξῆς:

«Ἡ οἰκοδόμησις μιᾶς ἐνιαίας οἰκονομικῆς δυνάμεως μέσω τοῦ πολλαπλασιασμοῦ μικρῶν ἐθνικῶν μονάδων εἶχε γίνῃ ἀσυμβίβαστη μὲ τὴν ἐπιβίωσιν τοῦ πολιτισμοῦ.»

Πίστευαν λοιπόν ὅτι ἡ σύγχρονη παγκόσμια οἰκονομία ἀπατεῖ νὰ πάψουν νὰ ὑπάρχουν τὰ μικρὰ κράτη.

Προσωπικὰ ὅμως, εἶμαι περισσότερο σύμφωνα μὲ μιὰν ἄλλην ἀποψη, ποὺ διατυπώθηκε κατὰ τὴν συζήτησιν αὐτή.

Ἀκόμη καὶ ἂν δὲν εἴμαστε οὐτοπιστὲς καὶ δὲν νομίζουμε ὅτι τὰ πάντα ἐξαριθμῶνται ἀπὸ τὰ μικρὰ κράτη, μπορούμε ὥστόσο νὰ πιστεύουμε ὅτι τὰ μικρὰ κράτη ἔχουν κάτι νὰ συνεισφέρουν στὸν παγκόσμιον πολιτισμό. Σᾶς διαβάζω τὴ σχετικὴ περικοπή:

«Τέτοια μικρά κράτη υποκύπτουν δυσκολότερα στη λατρεία της έξουσίας, στη θεοποίηση του κράτους. Έπειδή δεν έχουν ανάγκη να επενδύουν ένα διαρκώς αυξανόμενο μέρος του εθνικού τους εισοδήματος σε επιθετικούς εξοπλισμούς, μπορούν να αφιερώσουν μεγαλύτερο μέρος του σε επιτεύγματα στον τομέα των επιστημών και της τέχνης. Έπειδή δεν τους χρειάζεται τόση πολλή στρατοκρατία και γραφειοκρατία, ή ανθρωπινή αξία και ή αξιοπρέπεια του ατόμου πιθανότατα προφυλάσσονται. Ακόμη, είναι δυνατό να ελπίζουμε ότι τα μικρά κράτη είναι σε θέση να λειτουργήσουν σαν ένα εξαιρετο πολιτικό εργαστήριο, στο οποίο θα μπορούσαν να δοκιμάζονται νέα κοινωνικά πειράματα και νέοι τύποι νομοθεσίας!»

Λοιπόν, όπως ξέρετε, τα «εργαστήρια» είναι επικίνδυνα μέρη. Μπορεί εκεί να φτάσεις πραγματικά σε κάτι καινούριο. Μπορεί όμως και να ανατιναχτείς. Έτσι, ποιός ξέρει τί θα συμβεί στην Ούγγαρια;

Σας εύχαριστώ πάρα πολύ.

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

Πρόλογος	σελ.	7
I. Οικονομία καὶ Ἱστορία - Ζητήματα Μεθοδολογίας	»	9
II. Οἱ «Πρωτοπόροι» καὶ οἱ «Ἀργοπορημένοι»:		
Ἡ διαμόρφωση τῆς παγκόσμιας οἰκονομίας	»	32
III. Οἱ «Πρωτοπόροι» καὶ οἱ «Ἀργοπορημένοι»:		
Σκανδιναβία, Ρωσία, Βαλκάνια	»	56
IV. Προβλήματα τοῦ Μεσοπολέμου:		
Τὰ μικρὰ κράτη	»	94
V. Ἡ σοσιαλιστικὴ οἰκονομία:		
Ἐπιτυχίες καὶ ἀποτυχίες - Ἡ περίπτωση τῆς Οὐγγαρίας	»	124

GYORGY RANKI

Ἔργα σὲ εὐρωπαϊκὰς γλῶσσας ἐκτὸς οὐγγρικῆς:

- *The Economic Development of East Central Europe in the 19th and 20th century*, New York, Columbia University Press, 1974.
- *Hungary, a Century of Economic Development*, London, David and Charles, 1974.
- *The History of East - Central Europe in the 19th Centuries*, Budapest, Academia Publishing House, 1977.
- *Underdevelopment and Economic Growth*, Budapest, Acad. Publ. House, 1978.
- *The Industrialization and the European Periphery*, Cambridge, Cambridge University Press, 1982.
- *Economy and Foreign Policy. The Struggle of the Great Powers for Economic Hegemony*, New York, 1984, distributed by Columbia University Press.
- *Die deutsche Besetzung Ungarns* (The german occupation of Hungary), Wien, Böhlau, 1984.
- *The Hungarian Economy in the Twentieth Century*, London, Groom and Helms, 1985.

ΤΟ
ΣΕΜΙΝΑΡΙΟ
ΠΕΡΙΦΕΡΕΙΑΚΕΣ ΕΥΡΩΠΑΪΚΕΣ ΟΙΚΟΝΟΜΙΕΣ
19ος - 20ός αι.
ΤΟΥ
GYÖRGY RANKI
ΣΤΟΙΧΕΙΟΘΕΤΗΘΗΚΕ
ΚΑΙ
ΤΥΠΩΘΗΚΕ
ΤΟ ΘΕΡΟΣ ΤΟΥ 1986
ΣΤΟ
ΤΥΠΟΓΡΑΦΕΙΟ
ΤΟΥ ΠΕΤΡΟΥ ΚΟΥΛΟΥΦΑΚΟΥ
(Όδος 'Ακαδημίας 74 - Τηλ. 3625121 - 5246818)
ΓΙΑ
ΛΟΓΑΡΙΑΣΜΟ
ΤΟΥ
ΕΠΙΣΤΗΜΟΝΙΚΟΥ ΚΑΙ ΜΟΡΦΩΤΙΚΟΥ ΙΔΡΥΜΑΤΟΣ ΚΥΚΛΑΔΩΝ

ΤΟ ΕΞΩΦΥΛΛΟ ΕΚΑΝΕ Ο ΖΩΓΡΑΦΟΣ - ΧΑΡΑΚΤΗΣ
ΤΑΚΗΣ ΚΑΤΣΟΥΛΙΔΗΣ

